

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΩΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΕΣΠΟΪΝΑ

Αναζητώντας τους εργάτες στη Σύρο του 19^{ου} αιώνα

Επόπτης καθηγητής : κ. Χατζηιωσήφ Χρήστος

**ΡΕΘΥΜΝΟ
Απρίλιος 2004**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6 – 9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ : Ερμούπολη : Η «άνοδος» και η «πτώση» του πρώτου σημαντικού ελληνικού αστικού κέντρου του 19 ^{ου} αιώνα	10 – 15
 ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ : Αναζητώντας τους εργάτες	
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ : Το περιεχόμενο και οι συνδηλώσεις του όρου «εργάτης»	
α. Ο «εργάτης» στα λεξικά του 19 ^{ου} αιώνα	16 – 20
β. Οι «εργάτες» και οι «εργάτριες» στις απογραφές πληθυσμού	21 – 37
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ : Ο «εργάτης» των αστών	
α. «Εργάτης» : μια κοινωνική κατηγορία με πολλές σημασίες	38 – 45
β. Οι αστοί και η «εργατική τάξις» : προσπάθειες ορισμού των «άλλων»	46 – 50
γ. Το «τέρας του Κομμουνισμού», ο «όχλος» και οι «εργάτες» : ο τρόμος των αστών μπροστά στην ανάδυση των μαζών ως ιστορικού και πολιτικού υποκειμένου	51 – 54
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ : Η «εικόνα» του εργάτη	
Εισαγωγικά	55 – 57
α. Η φτώχεια των εργατών : ένας κίνδυνος για την ερμουπολίτικη κοινωνία	58 – 67
β. Οι ξένοι εργάτες ως απειλή της κοινωνικής συνοχής	68 - 70

γ. Το ψωμί και οι εργάτες	71 – 73
δ. Οι «αγυιόπαιδες και οι φιλόανθρωποι αστοί : προσπάθειες μετατροπής των φτωχών παιδιών από κοινωνική απειλή σε «χρηστούς πολίτες	74 - 84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ : Οι εργάτριες : μια κοινωνική κατηγορία με πολλά πρόσωπα

α. Οι αντιλήψεις των αστών για τη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία	85 – 88
β. Το «Εργοστάσιον Απόρων Γυναικών Ερμούπολεως»	89 – 94
γ. Οι εργάτριες : μια «επικίνδυνη» κοινωνική κατηγορία που «χρήζει» ιδιαίτερης αντιμετώπισης – Το «Κυριακό Σχολείο»	95 – 99

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ : Η καθημερινή ζωή του εργατικού πληθυσμού της Ερμούπολης

100 - 113

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ : Οι απεργίες του 1879

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ : Οι απεργίες του 1879 και οι αστοί

Εισαγωγικά	114 – 115
α. Βυρσοδεξιά και ναυπηγική : βασικά χαρακτηριστικά των δύο κλάδων	116 - 117
β. Οι απεργίες	118 – 124
γ. Ο τοπικός τύπος, οι αστοί και οι «άλλοι» : αδυναμία σαφούς προσδιορισμού των απεργών	125 - 126
δ. Η αντιμετώπιση των απεργιών από τον τοπικό τύπο	127 - 130
ε. Η αντίδραση των εργοδοτών	131 - 133
στ. Οι απεργίες του 1879 : η απαρχή του «κοινωνικού ζητήματος» στην Ερμούπολη	134 – 136

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ : Οι απεργίες και οι «εργάτες»

α) Το εργασιακό προφίλ και οι στρατηγικές των απεργών	137 – 143
β) Ο «δίκαιος» μισθός και οι «δίκαιες» τιμές : οι αντιστάσεις των εργατών στις νέες οικονομικές συνθήκες	144 - 146

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ : Η «ρητορική» των απεργών

α) Η επιστολή των απεργών του ναυπηγείου : η επιχειρηματολογία του πολιτικού λόγου	147 - 149
β) Το ιστορικό παρελθόν και η σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα στην υπηρεσία του πολιτικού λόγου των απεργών	150 - 151
γ) Η «ρητορική χρήση» τις φτώχειας	152
δ) Το επιχείρημα τις νομιμότητας	153 – 154

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ : Τα εργατικά σωματεία

Εισαγωγικά : Η συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ερμούπολη. Προβλήματα και προβληματισμοί.	156 - 158
α. Εργατικά σωματεία ή επαγγελματικές ενώσεις ;	159 – 161
β. Η αλληλοβοήθεια και η «ηθική μόρφωσις» : βασικοί στόχοι των σωματείων	162 – 163
γ. Η κατηγορία «εργάτης» : προβλήματα στον ακριβή προσδιορισμό της	164 – 165
δ. Η κατηγορία «εργοδότης»	166
ε. «Συντεχνία», «σωματείο», «σύνδεσμος» : προσπάθειες προσδιορισμού της συνδικαλιστικής οργάνωσης – Προσπάθειες προσδιορισμού του «εμείς»	167 – 168
στ. Ο «Εργατικός σύνδεσμος Αλληλοβοήθεια» : μια ιδιαίτερη περίπτωση	169 – 172

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 173 – 174

Πηγές – Βιβλιογραφία 175 – 192

Πρόλογος

Η εργασία αυτή ξεκίνησε ως μια προσπάθεια να αναζητηθούν οι σημασίες και το περιεχόμενο που δίνονταν στον όρο «εργάτης» κυρίως από τους ανθρώπους που κατοικούσαν σ' ένα από τα πιο σημαντικά αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου του 19^{ου} αιώνα, την Ερμούπολη.

Η αναζήτηση της ερμηνείας του όρου μέσα από λεξικά της εποχής, έδειξε ότι οι έλληνες λεξικογράφοι προσπάθησαν από πολύ νωρίς να του δώσουν μια σαφής και ακριβής ερμηνεία. Αυτό μας έκανε να αναρωτηθούμε μήπως τελικά η αποσαφήνιση του όρου σε επίπεδο ιδεών προηγήθηκε χρονικά από τις αλλαγές που συνέβησαν στον ελλαδικό χώρο στο πεδίο της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων.

Η μελέτη των απογραφών παρά τις αοριστίες και τις ασάφειες που τις διακρίνουν, μας επέτρεψε να προσεγγίσουμε τον τρόπο με τον οποίο το κράτος ταξινομεί τις επαγγελματικές κατηγορίες, προδίδοντας έτσι την κυρίαρχη αντίληψη για τη θέση του κάθε επαγγέλματος μέσα στην κοινωνία. Ταυτόχρονα προσπαθήσαμε να δούμε τις μεταβολές που συνέβησαν στο περιεχόμενο της επαγγελματικής κατηγορίας «εργάτης» ενώ παράλληλα οι απογραφές μας επέτρεψαν να κάνουμε υποθέσεις για το πώς τα ίδια τα υποκείμενα αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στο εσωτερικό του κάθε επαγγέλματος.

Η μελέτη του τοπικού τύπου μας έδωσε την ευκαιρία να προσεγγίσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι ντόπιοι αστοί και διανοούμενοι «ορίζουν» το νέο κοινωνικό υποκείμενο που αρχίζει να συγκροτείται εκείνη την εποχή. Επιχειρήσαμε να εντοπίσουμε τις μεταβολές που συμβαίνουν στο περιεχόμενο του όρου με το πέρασμα των χρόνων και αναζητήσαμε τις αιτίες που οδήγησαν σ' αυτές τις μεταβολές. Ο τρόπος που οι ντόπιοι αστοί «ορίζουν» τον «εργάτη» έδειξε ότι ο συγκεκριμένος όρος, όσο πλησιάζουμε προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αποσαφηνίζεται, ως ένα βαθμό και συνδέεται όλο και περισσότερο με την εξαρτημένη μισθωτή εργασία. Παράλληλα επιχειρήσαμε να δείξουμε πώς η «εργατική τάξις» γίνεται αντιληπτή από τους

ερμουπολίτες αστούς ως κάτι διαφορετικό απ' αυτούς, ως μια άλλη «τάξη», παρά το γεγονός ότι δεν την αντιμετώπιζαν ως μια ομοιογενή μάζα.

Ταυτόχρονα το ενδιαφέρον μας στράφηκε στην προσπάθεια να εντοπίσουμε την εικόνα του εργάτη, της εργάτριας και του εργαζόμενου παιδιού, όπως αυτή αναδύεται μέσα κυρίως από τον τοπικό τύπο. Σκοπός μας ήταν να δείξουμε πώς αυτή η εικόνα ταυτίζεται με τη φτώχεια και με μια σειρά άλλες αρνητικές συνδηλώσεις, ενώ παράλληλα αναζητήσαμε τις αλλαγές που η εικόνα αυτή υφίσταται στο πέρασμα του χρόνου και τα μέσα τα οποία οι ντόπιοι αστοί χρησιμοποίησαν προσπαθώντας να την μεταβάλλουν.

Τελικά αυτό που είδαμε μέσα από τη μελέτη κυρίως του τοπικού τύπου ήταν ότι οι ντόπιοι αστοί, μέσα από την προσπάθειά τους να «ονοματίσουν» τον «άλλο», να προσδιορίσουν και να μεταβάλλουν την «εικόνα» αυτών που θεωρούσαν ότι αμφισβητούν το σύστημα αξιών τους, εδραίωναν την ηγεμονία τους και εν τέλει αποκτούσαν συνείδηση της ταυτότητάς τους ως τάξη.

Προσπαθήσαμε επίσης να δείξουμε, μελετώντας τον καθημερινό τρόπο ζωής του εργατικού πληθυσμού, πώς οι άνθρωποι αυτοί βίωναν τη σκληρή πραγματικότητα, πώς μέσα από τον κοινό τρόπο ζωής τους είχαν αναπτύξει διαφορετικά συστήματα αντιλήψεων και πρακτικών απ' αυτά των αστών και πώς, με το δικό τους τρόπο, αντιδρούσαν στον οικονομικό και κοινωνικό αποκλεισμό τους.

Ένας από τους στόχους αυτής της εργασίας ήταν η μελέτη του λόγου που αρθρώνουν και του τρόπου που αντιμετωπίζουν οι ντόπιοι αστοί τις απεργίες του 1879 αλλά και του τρόπου δράσης και την επιχειρηματολογία των απεργών. Η μελέτη των απεργιών μας έδωσε την ευκαιρία να δούμε πώς οι ερμουπολίτες αστοί προσπάθησαν να διαχειριστούν την κρίση, με ποιο τρόπο αντιμετώπισαν τους απεργούς «εργάτες», τον τρόπο τους μπροστά στο ενδεχόμενο ενός «εκτραχηλισμού» της κατάστασης και τελικά πώς οι απεργίες αυτές σημάδεψαν τη συλλογική τους μνήμη ως μια τραυματική εμπειρία που δεν έπρεπε να επαναληφθεί.

Σκοπός μας ήταν επίσης, να δείξουμε πώς οι απεργοί – «εργάτες», οι οποίοι ένιωθαν να απειλούνται από τους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας και τις νέες οικονομικές σχέσεις προσπάθησαν να αντιδράσουν, αναζητώντας στο παρελθόν λύσεις για τα προβλήματα του παρόντος τους. Οι απεργοί επιχειρώντας να διατηρήσουν την εργασία τους κατέφυγαν στη συγκρότηση

συντεχνικών μορφών οργανώσης προκαπιταλιστικού τύπου ενώ ταυτόχρονα αρκετά από τα αιτήματά τους δήλωναν μια «ηθική» στάση απέναντι στην οικονομία. Η προσπάθειές τους να αντισταθούν στην αντικατάσταση της «δίκαιης» τιμής των προϊόντων και του «δίκαιου» μισθού από τους νόμους της αγοράς και της ζήτησης δείχνουν τις αντιλήψεις τους για τον τρόπο που όφειλαν να λειτουργούν οι κοινωνικές σχέσεις.

Επίσης προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα συστατικά στοιχεία της «ρητορικής» των απεργών, το διανοητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι απεργοί αντιλαμβάνονταν τις εμπειρίες τους και προσπαθούσαν να διατηρήσουν την ενότητά τους. Η επιχειρηματολογία των απεργών αποτελεί το πρώτο δείγμα του τρόπου με τον οποίο αρχίζει να συγκροτείται στον ελλαδικό χώρο ο ταξικός λόγος της εργατικής τάξης. Ένας ταξικός λόγος που δεν προσπάθησε όμως να υπάρξει μέσα από την ανατροπή των νοημάτων του κυρίαρχου αστικού λόγου, αλλά μέσα από την οικειοποίησή τους.

Επιχειρήσαμε επίσης να εξετάσουμε μέσα από τη μελέτη των ελάχιστων καταστατικών επαγγελματικών σωματείων της πόλης που μπορέσαμε να εντοπίσουμε, τον τρόπο που οι ίδιοι οι εργάτες επιχειρούν να ορίσουν τον εαυτό τους αλλά και τους «άλλους».

Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, η «στροφή» της ιστοριογραφίας μετά το 1980 προς τη γλώσσα και η προσπάθεια, στο χώρο της κοινωνικής ιστοριογραφίας να μελετηθεί μέσω αυτής, κυρίως η πολιτική δραστηριοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων μέσα στο πλαίσιο ανάλυσης της κοινωνικής δραστηριότητας επηρέασε ως ένα βαθμό τη συγκεκριμένη εργασία¹.

Ταυτόχρονα η μελέτη αυτή χρωστάει πολλά και στις απόψεις που διατύπωσε ο E. P. Thompson, στο έργο του *The Making of the English Working Class*². Ο συγκεκριμένος ιστορικός υποστήριξε ότι οι πολιτιστικοί παράγοντες (οι θεσμοί, οι παραδόσεις, η γλώσσα) – αυτοί που η «παραδοσιακή» κοινωνική ιστορία κατέτασσε στο θεσμικό εποικοδόμημα, και κατά συνέπεια θεωρούσε ότι ήταν αιτιακά επηρεαζόμενοι από την οικονομική βάση της κοινωνίας – διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό την αντίληψη που το ιστορικό

¹ Για τη «γλωσσολογική στροφή» στη βρετανική, γαλλική και γερμανική ιστοριογραφία, βλέπε ενδεικτικά :

Shoettler P., *Historians and Discourse Analysis, History Workshop Journal*, τχ. 27, 1989, σελ. 37 - 65

Boutier J- Julia D., *Passes recomposes. Champs et chantiers de l' Histoire*, Παρίσι 1995.

² Thompson E. *The Making of the English Working Class*, 1963

υποκείμενο αποκτά για τις αντικειμενικές συνθήκες της ζωής του. Ένα λοιπόν «αληθινό» μοντέλο ταξικής διαμόρφωσης που θα επιχειρεί να αναλύσει τις κοινωνικές συνθήκες συγκρότησης της εργατικής τάξης, πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη του όχι μόνο τους οικονομικούς αλλά και τους πολιτιστικούς παράγοντες διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων³. Ο ίδιος ιστορικός και σε άλλα έργα του προσπάθησε να δείξει, μέσα από τη μελέτη των λαϊκών κι επαναστατικών κινημάτων της Αγγλίας από τον 17^ο ως το 19^ο αιώνα, την πολιτιστική συνέχεια των κινημάτων αυτών, επισημαίνοντας όμως ότι η συνέχεια αυτή πρέπει να αντιμετωπίζεται κάθε φορά μέσα από ένα καινούργιο πλαίσιο που διαμορφώνονταν από τις νέες συνθήκες της κάθε εποχής⁴.

Εργασίες όπως του E. Hobsbawm, με τίτλο : *Labouring Men* (1964), του William Sewell, *Work and Revolution in France* (1980), του Gareth Stedman – Jones, *Languages of Class: Studies in English Working Class History* (1983), επηρέασαν και αυτές, άλλες λιγότερο κι άλλες περισσότερο τη συγκεκριμένη εργασία⁵.

Η άποψη ότι η τάξη δεν είναι μια στατική κατηγορία, αποτέλεσμα ταξινομητικών και συγκριτικών ερευνών, αλλά μια διαρκής διαδικασία αποδιάρθρωσης οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών σχέσεων και συγκρότησης νέων μέσα από αγώνες αλλά και συμβιβασμούς, αποτέλεσε μια από τις σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές αυτής της εργασίας. Οι παράγοντες που δόμησαν την ταξική συνείδηση των εργατών δεν ήταν μόνο η παραγωγική διαδικασία αλλά και άλλοι όπως η στάση του κεφαλαίου απέναντι στις συλλογικές εκδηλώσεις των εργατών, η αντιπαράθεση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες, οι αντιλήψεις των εργατών για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να λειτουργούν οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις.

Το θέμα είναι τεράστιο και φυσικά δε φιλοδοξώ να το καλύψω. Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσω απλά, «αναζητώντας τους εργάτες» στην Ερμούπολη του 19^{ου} αιώνα να κάνω μια πρώτη προσέγγιση στη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης στη νησί εκείνη την εποχή.

³ Thompson E., *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth 1981, σελ. 8 – 13.
Kaye H., *The British Marxist Historians*, Καίμπριτζ 1984.

⁴ Thompson E., «The Moral Economy of the English Crowd in the eighteenth century», *Past and Present*, τχ. 50, 1971, σελ. 76 – 136.

⁵ Δε θα αναφερθούμε εδώ στις επιρροές που δεχτήκαμε από έργα της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Πιστεύουμε ότι οι επιρροές αυτές, που είναι πολλές, γίνονται ολοφάνερες κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης της συγκεκριμένης εργασίας.

Εισαγωγή

Ερμούπολη : Η «άνοδος» και η «πτώση» του πρώτου σημαντικού ελληνικού αστικού κέντρου του 19^{ου} αιώνα

«...Τότε (1822) εις την Τήνον δεν ήρχοντο μεγάλα πλοία δι' έλλειψιν λιμένος, αλλ' επήγαιναν εις Σύρον, ήτις εθεωρείτο ουδέτερος λιμήν και παρά των οθωμανών. Λαβών λοιπόν τα χρήματα των σκούφων επήγα εις Σύρον δια να αγοράσω από φθάνοντα πλοία πακοτίλιας και μεταφέρω εις Τήνον προς μεταπώλησιν. Η Σύρος τότε εκατοικείτο μόνον εις το άνω μέρος, το πλείστον υπό δυτικών...Κάτω δε...δεν υπήρχον οικίαι, εκτός μόνον 4 ή 5 αποθήκαι δια τους οίνους των, εν μικρό εκκλησίδιον δυτικών και εις μικρότατος καφενές, εις τον οποίον εκοιμούμην την νύκτα επί ξυλίνης βάγκας (πάγκου), περιμένων τα πλοία. Ουδέν άλλο οίκημα υπήρχε...»⁶.

Το μικρό νησί των Κυκλάδων, που πριν την Επανάσταση κατοικούνταν αποκλειστικά από καθολικούς κατοίκους και γι' αυτό το λόγο βρισκόταν υπό γαλλική προστασία, αποτέλεσε ιδανικό καταφύγιο για τους πρόσφυγες που συνέρεαν από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της επαναστατημένης Ελλάδας. Ειδικότερα, μετά την καταστροφή της Χίου το 1822, την κατάληψη της Κάσου, την καταστροφή των Ψαρών και την καταστολή της εξέγερσης στην Κρήτη το 1824, χιλιάδες άνθρωποι κατέφυγαν στη Σύρο, όχι μόνο γιατί πρόσφερε ασφάλεια, αλλά και επειδή βρισκόταν στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων δρόμων της Ανατολικής Μεσογείου και διέθετε καλό φυσικό λιμάνι⁷. Το νησί εποίκίζεται λοιπόν από ένα προσφυγικό πληθυσμό εμπόρων, ναυτικών και τεχνιτών, αλλά και από μάζες ανδρών και γυναικών σε

⁶ Απόσπασμα από ιδιόγραφες σημειώσεις του Λουκά Ζίφου, εμπόρου πρόσφυγα από τη Χίο, τις οποίες πρωτοδημοσίευσε ο Κ. Βοβολίνης. Βλέπε Βοβολίνης Κ., «Ζίφος Λουκάς» στο *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τ. 4, Αθήνα 1958, σελ. 167 – 178.

⁷ Για τη δημιουργία της Ερμούπολης και τις απαρχές της, βλέπε : Δρακάκης Α., *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπόλεως (Σύρας)*, τ. Α' - Β', Αθήνα 1979
Τραυλός Ι. – Κόκκου Αγγελ., *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 1980.

κατάσταση ένδειας που αρχικά βρίσκουν στέγη στο κάστρο και σε παράγκες που έκτισαν στην παραλία : «Κατ' αρχάς οι ερχόμενοι εις Σύρον κατεσκεύαζον παραπήγματα ξύλινα εις τον τότε ανοικτόν όρμον της Ερμουπόλεως...»⁸.

Η «ληξιαρχική πράξη γεννήσεως» της προσφυγούπολης που άρχισε να κτίζεται γύρω από το λιμάνι, εντοπίζεται χρονικά στα 1826 : «Κατά το έτος 1826, οι κάτοικοι της παραλίου πόλεως βλέποντες την πρόοδον αυτής, ησθάνθησαν την ανάγκην να δοθή μια ιδιαίτερα ονομασία εις την πόλιν αυτών. Γενικής όθεν συνελεύσεως συγκροτηθείσης εις τον νεόδμητον Ναόν της Μεταμορφώσεως εξ απάντων των οπωσούν σημαινόντων πολιτών, υπό την Προεδρείαν του τότε απεσταλμένου...παρά της Κυβερνήσεως Δρόσου Μανσόλα, εγένοντο πολλαί παρά πολλών προτάσεις περί της ονομασίας της πόλεως. Τότε μεταξύ των άλλων αναστάς και εγώ είπα : Κύριοι υπό την σκέπην του Ερμού, Εφόρου του εμπορίου, συνέστη και προήχθη η πόλις αύτη, δίκαιον και πρόπον δια τούτο νομίζω, να την αφιερώσωμεν εις τον Κερδών Ερμήν, και να την ονομάσωμεν «Ερμούπολιν». Ερμούπολιν ! Ερμούπολιν ! αντήχησαν πανταχόθεν όλων αι φωναί και συνετάχθη κατά συνέπειαν πρωτόκολλον, το οποίον παραλαβών ο κυρ Μανσόλας ενήργησε παρά τη Κυβερνήσει και έκτοτε καθιεώθη το όνομα της νέας πόλεως»⁹.

Το 1828, στην πρώτη ατελή καταμέτρηση του πληθυσμού, οι κάτοικοι της Ερμούπολης έφταναν στους 13.800, ενώ 1.100 ακόμη πρόσφυγες απογράφηκαν στην Άνω Σύρο. Το ένα τρίτο του συνόλου ήταν Χιώτες, το ένα πέμπτο Σμυρνιοί και Κυδωνείς¹⁰. Ο πληθυσμός της αυξάνεται με γοργούς ρυθμούς και το 1848 αριθμεί 19.410 κατοίκους¹¹. Είναι η δεύτερη πόλη, σε μέγεθος, του ελληνικού βασιλείου μετά την Αθήνα, που είχε τότε 30.590 κατοίκους¹². Μέχρι το 1889, ο πληθυσμός της πόλης εξακολουθεί να αυξάνεται,

⁸ Loukos Ch., « La petite ville face á la grande : Le cas d' ano Syra au XIXe siècle », *Αριάδνη*, τ. 7, Αθήνα 1994, σελ. 154.

Μοσχονάς Δ., «Το ελληνικόν εμπόριον επί μίαν εκατονταετίαν», στο *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εκατονταετηρίδος 1821 – 1921*, τ. Β', σελ. 17.

⁹ Απόσπασμα από τις αναμνήσεις του Λουκά Ράλλη, όπως τις δημοσίευσε ο Τ. Αμελάς. Βλέπε : Αμελάς Τ., «Λουκά Ράλλη ιδióγραφοι αναμνήσεις και αποκαλύψεις», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 4, Αθήνα 1892, σελ. 480 – 481.

¹⁰ Kolodny E., «Ερμούπολις – Σύρος. Γέννησις και εξέλιξις μιας ελληνικής νησιωτικής πόλεως», μετάφρ. Τσάγκας Ν., *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 8, 1969 – 1970, σελ. 254.

¹¹ Ο.π., σελ. 255.

Βλέπε και την απογραφή του 1850 :

Εφημ. *Ο Αίολος*, έτος Η', αρ. φ. 346, 24 / 3 / 1851, σελ.4.

¹² Χουλιαράκης Μ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821 – 1971*, τ. Α', μέρος ΙΙ, Αθήνα 1974, σελ. 6.

με μικρότερους όμως ρυθμούς και φτάνει στο υψηλότερο σημείο το 1889 με 22.104 κατοίκους¹³. Είναι όμως πια, η πέμπτη, σε πληθυσμό, πόλη της Ελλάδας μετά την Αθήνα (110.262), τον Πειραιά (34.327), την Πάτρα και την Κέρκυρα¹⁴. Πράγματι τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η Ερμούπολη βρίσκεται αντιμέτωπη με μια έντονη δημογραφική κρίση που αποτυπώνεται τόσο στην απογραφή του 1896 (18.760 κάτοικοι) όσο και σ' αυτήν του 1907 (18.132 κάτ.)¹⁵ και από την οποία θα βγει προσωρινά μόνο μετά τη μικρασιατική καταστροφή, με την εγκατάσταση 3.000 προσφύγων¹⁶.

Όπως είδαμε, τον αρχικό πυρήνα των πρώτων κατοίκων, θα διευρύνει η προσέλευση στην νέα πόλη, ατόμων από όλες τις περιοχές του ελληνικού χώρου, οι οποίοι φτάνουν εκεί αναζητώντας μια καλύτερη τύχη¹⁷ αλλά και πολλών Κρητικών, για τους οποίους η Ερμούπολη αποτελεί το πρώτο λιμάνι – καταφύγιο του ελεύθερου βασιλείου έπειτα από κάθε αποτυχημένη προσπάθεια

Στην εφημ. Ο Αίολος το 1854 σημειώνεται : «Η Ερμούπολις, δευτέρα πόλις του Ελληνικού βασιλείου κατά πληθυσμόν μετά τας Αθήνας, πρωτεύει αναντιρρήτως πασών των πόλεων...κατά την εμπορικήν και βιομηχανικήν αξίαν και την κοινωνικήν ημερότητα και χρηστότητα. Ο πληθυσμός αυτής, υπερβαίνων τας 25.000 ψυχών, δεν ελαττούται, αλλ' εξ εναντίας αυξάνεται επαισθήτως κατ' έτος, κτιζομένων νέων και καλών οικιών, και ανοιγομένων νέων καταστημάτων...Ο λαός της Ερμουπόλεως είναι μιγάς εκ παντός Ελληνικού και ξενικού λαού και όμως, μάλλον φιλόνομος, φιλοδίκαιος, εύτακτος...». Βλέπε :

Ο Αίολος, αρ. φ. 518, 19 / 8 / 1854, σελ.1.

¹³ Χουλιαράκης Μ., ό.π., σελ. 152.

¹⁴ Kolodny E., ό.π., σελ. 256.

¹⁵ Χουλιαράκης Μ.,ό.π.,σελ.220 και 308.

Για τη δημογραφική κρίση βλέπε και :

Φραγκίδης Α, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1894, σελ. 63

Απόλλων, αρ.φ.,238, 20 / 12 / 1895.

Επίσης εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Πατρίς* το 1899 με τίτλο : «Η ελάττωσις του πληθυσμού» και στο οποίο μεταξύ άλλων σημειώνεται : «...Ήδη παρετηρήθη μείωσις του πληθυσμού κατά την τελευταίαν γενομένην απογραφήν του 1895 οπότε η Σύρος πάσα και η εκ των πόλεων Ερμούπολις κατήλθε κατά πέντε χιλιάδας ψυχών». Αναζητώντας τα αίτια της σημαντικής αυτής πληθυσμιακής μείωσης, ο αρθρογράφος επισημαίνει ως σημαντικότερο την απροθυμία των Ερμουπολιτών κεφαλαιούχων να επενδύσουν στη βιομηχανία : «...πλήρη αδράνεια δεικνύουσιν οι κεφαλαιούχοι μας. Λέγουσι και είνε βέβαιον, ότι η Σύρος έχει άφθονα τα χρηματικά μέσα, και υπολογίζουσιν ότι ταύτα ανέρχονται εις τινάς δεκάδας εκατομμυρίων δραχμών. Δυστυχώς όμως τα κεφάλαια ταύτα μένουσι νεκρά...Ενώ προ παντός ούτοι ώφειλον να προβώσιν εις γενναία μέτρα ...Και έχουσι προς τούτο επιχειρήσεις μελετηθείσας ήδη προς επικερδή διάθεσιν των κεφαλαίων των, και δύνανται να επιφέρωσιν αντιπερισπασμόν εις την μείωσιν του πληθυσμού δια της επανόδου πλείστων όσων απελθόντων...». Βλέπε :

Πατρίς, έτος ΔΔ', αρ. φ. 1750, 23 / 10 / 1899, σελ. 1.

¹⁶ Kolodny E., ό.π.

¹⁷ Του ίδιου., «Hermoupolis – Syra. Naissance et evolution d' une ville insulaire grecque», *Méditerranée*, τχ. 2, Απρίλιος – Ιούνιος 1969, σελ. 189 – 219. Βλέπε και την ελληνική μετάφραση : Kolodny E., «Ερμούπολις – Σύρος...», ό.π. σελ. 249 – 286.

Μπαφούνης Γ., «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845 – 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μιας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 9, Αθήνα 1984, σελ. 223 – 227.

για επανάσταση και ένωση¹⁸. Αποκομμένη απ' τον αγροτικό τομέα, καθώς οι κάτοικοί της δεν έχουν κανένα δεσμό με την αγροτική ενδοχώρα του νησιού, η Ερμούπολη θα μετατραπεί, σε σύντομο χρονικό διάστημα, σ' έναν κατ' εξοχήν αστικό χώρο, στο πρώτο σημαντικό αστικό κέντρο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους

Τα πιο δυναμικά στοιχεία του προσφυγικού πληθυσμού, κυρίως οι Χιώτες έμποροι, οι οποίοι φέρνουν μαζί τους κάποιες περιουσίες, την εμπορική τους πείρα και, πάνω απ' όλα, το προνόμιο της επαφής με τους συγγενικούς τους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της διασποράς, θα καταστήσουν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, το νέο τόπο εγκατάστασής τους σε αναγκαίο ενδιάμεσο σταθμό στην κίνηση των ανταλλαγών ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, ένα είδος «αποθήκης» του διαμετακομιστικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο¹⁹. Σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών, αναπτύσσονται η ιστιοφόρος εμπορική ναυτιλία και οι ασφαλίσεις πλοίων και εμπορευμάτων²⁰. Εκεί ναυλωνόταν το μεγαλύτερο ποσοστό των ελληνικών караβιών που μετά το τέλος της Επανάστασης κυριάρχησαν στις μεταφορές των σιτηρών από τη Μαύρη θάλασσα στη Μασσαλία και το Κάντιξ.

Η μεταποιητική δραστηριότητα θα αναπτυχθεί σχεδόν από τη στιγμή της ίδρυσης της νέας πόλης και θα συνεχίσει να αναπτύσσεται παράλληλα και, σε μεγάλο βαθμό, εξαιτίας της ναυτιλίας και του εμπορίου. Η αφθονία των κατεργασμένων προϊόντων και των πρώτων υλών στην αγορά της πόλης, οι σημαντικές διευκολύνσεις που παρέχουν οι έμποροι και οι τραπεζίτες και κυρίως το σχετικά άφθονο και συχνά ειδικευμένο εργατικό δυναμικό θα αποτελέσουν τους ευνοϊκούς όρους για την ανάπτυξη τομέων που ευνοούνται ιδιαίτερα από το εμπόριο και τη ναυτιλία²¹. Η ναυπηγική με τους συμπληρωματικούς κλάδους παραγωγής, όπως η κατεργασία μετάλλων και η σχοινοποιία αλλά και η βυρσοδεψία, η οποία θα εξελιχτεί, στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα στο σημαντικότερο εξαγωγικό κλάδο, θα αποτελέσουν τους σπουδαιότερους τομείς της συριακής οικονομίας, τουλάχιστον ως το τελευταίο

¹⁸ Μπαφούνης Γ., ό.π., σελ. 226.

¹⁹ Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σελ. 85.

²⁰ Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1985, τ. Β, σελ. 611.

²¹ Καρδάσης Β., *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832 – 1857)*, Αθήνα 1987, σελ. 148 – 189.

τέταρτο του 19^{ου} αιώνα²². Τότε μια σειρά από αίτια θα προκαλέσουν μια βαθιά κρίση δομών που θα έχει ως αποτέλεσμα να μπει η οικονομία της Ερμούπολης σε νέες βάσεις.

Η επανάσταση που έφερε ο ατμός στη ναυσιπλοΐα καταργεί την Ερμούπολη από «σκάλα», από ενδιάμεσο σταθμό των δικτύων και δρομολογίων της Ανατολικής Μεσογείου, μικραίνει τις αποστάσεις και αχρηστεύει το ρόλο της ως «αποθήκης» που συγκέντρωνε τα εμπορεύματα προς διαμετακόμιση²³. Η παρακμή της ιστιοπλοΐας συμπαρασύρει τη ναυπηγική και μαζί μ' αυτή όλο τον κόσμο της μικρής βιοτεχνίας που ζούσε απ' αυτήν ενώ ταυτόχρονα η αποκοπή από το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων και η αποσύνθεση των παλιών εμπορικών δικτύων έχουν ως αποτέλεσμα την απώλεια των εξωτερικών αγορών, της Τουρκίας και των Βαλκανίων, στις οποίες κυρίως απευθυνόταν η ερμουπολίτικη βυρσοδεψία²⁴. Τέλος η γεωγραφική και οικονομική ενότητα που χαρακτήριζε το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου πλήττεται καίρια με την αφύπνιση των νέων βαλκανικών εθνικισμών. Η Ερμούπολη καλείται, από το τέλος της δεκαετίας του 1870 να αναδιπλωθεί προς το εσωτερικό της εθνικής οικονομίας, να ενταχθεί, με άλλα λόγια στον εθνικό χώρο²⁵. Η ένταξη όμως αυτή, σήμανε σε βάθος χρόνου την περιθωριοποίηση της πόλης μας, σε αντίθεση με ένα άλλο αναπτυσσόμενο αστικό κέντρο, τον Πειραιά. Το γεγονός ότι η Ερμούπολη βρίσκεται σε νησί, από πλεονέκτημα τον καιρό της ακμής της, μετατρέπεται σε «αναπηρία». Χωρίς ζωτική ενδοχώρα, η νησιωτική πόλη δε θα μπορέσει να ανταγωνιστεί το μεγάλο ηπειρωτικό λιμάνι.

Η νησιώτικη όμως οικονομία αντιστάθηκε για καιρό στην επερχόμενη παρακμή, καθώς οι ερμουπολίτες κεφαλαιούχοι αντέδρασαν έγκαιρα στη συρρίκνωση των παλιών επικερδών επιχειρήσεών τους, μεταφέροντας ένα σημαντικό μέρος των κεφαλαίων τους από το εμπόριο και τις τράπεζες στη

²² Αγριαντώνη Χ., «Μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», στο *Νοελληνική πόλη...ό.π.*, σελ. 603 – 604.

²³ Για την κρίση της ιστιοπλοΐας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα βλέπε : Hatzioissif Chr., «Crise conjoncturelle et problèmes structurels dans la marine marchande grecque au XIXe siècle», στο *Actes du Iie Colloque International d' Histoire : Économies Méditerranéennes. Equilibres et Intercommunications XIIIe – XIXe siècle*, τ. Β, Αθήνα 1986, σελ. 377 – 394.

²⁴ Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», ό.π., σελ. 614.

²⁵ Αγριαντώνη Χ., «Οι μετασχηματισμοί ...», ό.π., σελ.604 – 606.

βιομηχανία²⁶. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 η οικονομία της Ερμούπολης γνωρίζει μετασχηματισμούς στη βιομηχανική δομή της. Παρατηρείται μια σταδιακή μετάβαση από το εργαστήριο στη βιομηχανία και για την ακρίβεια, από τη βυρσοδεψία στην κλωστοϋφαντουργία²⁷. Η προστατευτική νομοθεσία με την αναθεώρηση του δασμολογίου το 1887, η υποτίμηση της δραχμής την επόμενη δεκαετία, καθώς και η καθήλωση των εισαγωγών βαμβακερών υφασμάτων από την Αγγλία την ίδια περίοδο, επέτρεψαν στην εγχώρια κλωστοϋφαντουργία να κερδίσει ένα τμήμα της εσωτερικής αγοράς. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες αναπτύσσεται η υφαντουργία στην Ερμούπολη, εκμεταλλεζόμενη φυσικά και το διαθέσιμο φθινό εργατικό δυναμικό, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και καθετοποίηση της παραγωγής²⁸. Αυτός ο δομικός μετασχηματισμός των παραγωγικών και γενικότερα οικονομικών δραστηριοτήτων της πόλης παρεμπόδισε τη γενίκευση της κρίσης, που είχε αρχίσει να μαστίζει την ερμούπολιτική οικονομία ήδη από τη δεκαετία του 1860 και η οποία κορυφώθηκε από τη δεκαετία του 1880, και δεν οδήγησε στην εγκατάλειψη παρά μόνο στο μεσοπόλεμο²⁹.

²⁶ Θεοδώρου Β. – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας «Κλωστήριον και Υφαντήριον Ε. Λαδόπουλου Υιών εν Σύρω»*, Αθήνα 1996, σελ. 23.

²⁷ Αγριαντώνη Χ., «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής...», ό.π., σελ. 604.

²⁸ Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830 – 1940.*, Αθήνα 1993, σελ. 80.

²⁹ Λούκος Χ., «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος.*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 591 – 601.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Αναζητώντας τους «εργάτες»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Το περιεχόμενο και οι συνδηλώσεις του όρου «εργάτης»

α. Ο «εργάτης» στα λεξικά του 19^{ου} αιώνα

Η αναζήτηση της εργατικής τάξης είναι χρήσιμο να ενταχθεί στην αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας όπως αυτή αναδύεται, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, μέσα από ιστορικές πηγές όπως είναι τα λεξικά που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη αλλά κυρίως στην Ελλάδα του 19^{ου}. Οι συγγραφείς τους, καταγράφοντας και ερμηνεύοντας όρους και έννοιες της εποχής στην οποία εκδόθηκαν, μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι του 19^{ου} αιώνα νοηματοδοτούσαν όρους που συχνά παραπέμπουν σε κοινωνικές σχέσεις. Ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται σε κάθε εποχή μια συγκεκριμένη λέξη-όρος, είναι δηλωτικός για το πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν. Η γλώσσα επηρεάζει αλλά και επηρεάζεται από τις κοινωνικές συνθήκες³⁰.

Ποιοι όμως θα μπορούσαν να θεωρηθούν εργάτες, μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας, όπως αυτή του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα; Αναζητώντας τον όρο στα λεξικά της εποχής διαπιστώσαμε ότι, σε αντιδιαστολή με αυτόν του «αστού»³¹, ο όρος εργάτης αποδίδεται, ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, με πολλαπλές ερμηνείες. Τουλάχιστον όσον αφορά στον «αστό», ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα πράγματα είναι μάλλον πιο απλά, ή πολύ πιο περίπλοκα, ανάλογα με την οπτική μας. Όπως έχει ήδη επισημάνει ο Γ. Γιαννιτσιώτης³², ο όρος «αστός» καθώς και το παράγωγό του «αστικός» ορίζονταν στα ελληνικά λεξικά του 19^{ου} αιώνα με βάση την ερμηνεία που τους απέδιδαν οι αρχαίοι

³⁰ Burke P. – Porter R., *The social History of Language*, Καίμπριτζ 1987, σελ. 1 - 20

³¹ Βλέπε :

Γαζής Άνθ., *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης Τρίτομον*, Βιέννη 1835

Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1852

Σακελλαρίου Αθ., *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1898

³² Γιαννιτσιώτης Γ., *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2001, σελ. 38.

Έλληνες και περιέγραφαν τον άνθρωπο της πόλης, τον πολίτη, σε αντίθεση με τον κάτοικο του χωριού, τον ξένο και τον μέτοικο ενώ παράλληλα «αστός» ορίζονταν «ο έχων λεπτούς και ευγενικούς τρόπους».

Αντίθετα ο όρος «εργάτης» αποδίδεται, ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, κυρίως με δυο σημασίες, αυτές του χειρώνακτα αλλά και του ημερομίσθιου εργάτη, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δε συναντάμε κι άλλες περιγραφές : «*Εργάτης* : ο εργολάβος, ο αγροίκος, ο το έργον μισθούμενος³³», «Όστις εργάζεται, φκιάνει έργον τι και εκ της δουλίας του – τέχνης του ή εργοχείρου του αποκτά – κερδαίνει τα προς το ζην αναγκαία, ο αργάτης³⁴», «Ο λαμβάνων ημερομίσθιον, ο αργάτης³⁵», «Όστις εργάζεται, δουλεύει, κατασκευάζει, φκιάνει, κάμνει τίποτε, όστις δουλεύει δια μισθόν, ημεροδουλευτής³⁶», «Ο λαμβάνων ημερομίσθιον³⁷» "Ο άνθρωπος της δουλειάς, ο εργαζόμενος (κυρίως εις αγρόν επί μισθώ), ο ημερομίσθιος³⁸», «Ο εργαζόμενος κυρίως διά των χειρών του, ο εκ της εργασίας των χειρών του αποζών, ο χειρώναξ, ο δουλευτής, γενική ονομασία των εις τα εργαστήρια, εργοστάσια εργαζομένων³⁹», «Πρόσωπο που εργάζεται χειρωνακτικά, που απασχολείται σε εργασία που απαιτεί σωματική δύναμη και κατά κανόνα αμείβεται με ημερομίσθιο..., κάθε μέλος της εργατικής τάξης – ΣΥΝ. προλετάριος, ΑΝΤ. αστός⁴⁰», «Ο εργαζόμενος με τα χέρια του, τα πρόσωπα που εργάζονται σε εργοστάσια ή εργαστήρια με ημερομίσθιο⁴¹».

Βλέπουμε ότι ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα στο λεξικό του Γ. Βλάχου ο όρος «εργάτης» παραπέμπει σε σχέσεις εξαρτημένης εργασίας, αφού συνδέει τον εργάτη με το μισθό, απ' όπου κι αν προέρχεται αυτός. Παράλληλα όμως ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει και τον απασχολούμενο με σύμβαση έργου, τον «εργολάβο», γεγονός που αποδεικνύει ότι ο όρος δεν έχει αποκτήσει ακόμη σαφές περιεχόμενο, ενώ στο ίδιο λήμμα

³³ Βλάχος Γερασ., *Θησαυρός της Εγκυκλοπαιδικής Βάσεως, Τετράγλωσσος*, Βενετία 1784, σελ. 218

³⁴ Γαζής Ανθ., *Λεξικόν Ελληνικόν*, τ. 1, Βενετία 1809.

³⁵ Κούμας Κ., *Λεξικόν*, Βιέννη 1826, σελ. 53.

³⁶ Γαζής Ανθ., *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Τρίτομος*, τ. 1, Βιέννη 1835, σελ. 745.

³⁷ Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου, *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου μεθρημνηνομένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν*, Αθήνα 1835, σελ. 94.

³⁸ Του ίδιου, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 1, Αθήνα 1889, σελ. 526

³⁹ Δημητράκος Δ., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ.4, Αθήνα 1950, σελ. 2935

⁴⁰ Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, β' έκδοση, Αθήνα 2002, σελ. 668

⁴¹ Τεγόπουλος - - Φυτράκης, *Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1993, σελ. 275.

ο «εργάτης» ταυτίζεται με τον «αγροίκο», σε αντιδιαστολή με τον «αστό» που χαρακτηρίζεται από ευγένεια και λεπτούς τρόπους.

Είκοσι πέντε χρόνια μετά ο Αν. Γαζής αποδίδει στον όρο διαφορετική ερμηνεία, αφού τον συνδέει με τη χειρωνακτική εργασία, χωρίς να διευκρινίζεται αν υπάρχει εξαρτημένη σχέση εργασίας ή όχι. Από τη δεκαετία του 1820 ο όρος αρχίζει να αποσαφηνίζεται περισσότερο, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι αποκτά και κοινωνικό περιεχόμενο. Για τους συγγραφείς των λεξικών, ο εργάτης ταυτίζεται με τον χειρώνακτα, ταυτόχρονα όμως αρχίζουν να τον συνδέουν, όλο και πιο συχνά όσο προχωρά ο 19^{ος} αιώνας, με την εξαρτημένη μισθωτή εργασία. Ενδιαφέρον παράδειγμα για το πώς το πλαίσιο εκφοράς του όρου και των συνδηλώσεών του μεταβάλλεται στο πέρασμα του χρόνου, είναι τα δύο λεξικά που εκδίδει ο Α. Γαζής με διαφορά 25 χρόνων⁴². Θα μπορούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι ο όρος αρχίζει να μετασημασιάζεται και ο εργάτης να αποσυνδέεται από την κάθε είδους χειρωνακτική εργασία και να ταυτίζεται με το ημερομίσθιο εξαιτίας μεταβολών στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων στην ελληνική κοινωνία του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα. Αυτή όμως θα ήταν μια παρακινδυνευμένη υπόθεση. Η προοδευτική γενίκευση της πρακτικής του ημερομισθίου θα εφαρμοστεί στην Ελλάδα κυρίως μετά τη δεκαετία του 1870 και με πάρα πολλές εξαιρέσεις.

Η προσπάθεια απόδοσης σαφούς περιεχομένου από τους Έλληνες συντάκτες των λεξικών στον όρο «εργάτης» σημαίνει μάλλον ότι προηγήθηκε χρονικά η αποσαφήνιση του όρου σε επίπεδο ιδεών, και ακολούθησαν οι αλλαγές στο πεδίο της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων. Αναζητώντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο όρος προσδιορίστηκε, τουλάχιστον όσον αφορά στα ελληνικά λεξικά του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, καταλήξαμε ότι οι σημασίες οι οποίες του αποδόθηκαν δεν ανταποκρίνονταν σε αλλαγές που συνέβησαν μέσα στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, ούτε σε μεταβολές του γλωσσικού παρελθόντος στο πέρασμα των χρόνων και σε επιβιώσεις του μαζί με την εμφάνιση νέων σημασιών. Η πιο πιθανή εξήγηση είναι ότι λεξικογράφοι μας, γνωρίζοντας την ευρωπαϊκή πραγματικότητα της εποχής, και έχοντας αυτήν υπ' όψη τους, τουλάχιστον ως ένα βαθμό,

⁴² Το πρώτο εκδίδεται στη Βενετία το 1809 και το δεύτερο στη Βιέννη το 1835. Βλέπε και υποσημειώσεις 28 και 30.

προσπάθησαν να αποδώσουν στα ελληνικά του ξένους όρους workman, ouvrier, arbeiter.

Αυτή όμως η διαπίστωση δε σημαίνει ότι οι παραπάνω όροι είχαν αποκτήσει σαφές περιεχόμενο και στις χώρες της καπιταλιστικής Δύσης. Λεξικά όπως του Larousse στο λήμμα «εργάτης», εκτός από τον «ημερομίσθιο» αναφέρουν ως συνδηλωτικά τον χειρώνακτα, τον τεχνίτη, αλλά και γενικά τον εργαζόμενο⁴³. Το σκηνικό θα αλλάξει όταν αρχίσει να υιοθετείται ο μαρξιστικός ορισμός του «αστού», οπότε και η ερμηνεία του όρου «εργάτης» θα αποκτήσει σαφέστερο κοινωνικό περιεχόμενο⁴⁴, χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει τη χρήση του όρου και με άλλες σημασίες.

⁴³ Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siecle*, τ. 11, Παρίσι 1876 (α' έκδοση), σελ. 1594

⁴⁴ Chaline Jean – Pierre, “Qu' est – ce qu' un bourgeois?”, *L' Histoire*, τ. 121, Απρίλιος 1989, σελ. 38 – 45.

β. Οι «εργάτες» και οι «εργάτριες» στις απογραφές πληθυσμού

Το επάγγελμα αποτελεί κύριο συστατικό στοιχείο διαμόρφωσης των ταυτοτήτων του κάθε ατόμου. Στο βαθμό που υπάρχουν άνισες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, οι ταυτότητες διαμορφώνουν διαφορετικότητες, ιεραρχούν και αποδίδουν νόημα στις εκδηλώσεις της κοινωνικής ανισότητας, της οποίας η αναγνώριση συνδέεται με την αναγνώριση των τάξεων ως συλλογικών υποκειμένων μιας κοινωνίας. Στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, η έννοια της κοινωνικής ανισότητας συνδέθηκε με την ατομικότητα και τις απέραντες δυνατότητες που παρείχε η αστική κοινωνία στο άτομο – πολίτη να βελτιώσει τη ζωή του. Έτσι το είδος του επαγγέλματος που ασκεί το κάθε άτομο, αποκτά καθοριστική σημασία αφού τον τοποθετεί αυτόματα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, διακριτή από τις άλλες, με καθορισμένα χαρακτηριστικά, ρόλους και θέσεις, οι οποίες εκφράζουν διαφορετικά συμφέροντα και τρόπο ζωής. Η επαγγελματική ταυτότητα κατατάσσει τα υποκείμενα σε κατηγορίες ανάλογα με το εισόδημα, με τον τρόπο αντιμετώπισής τους από το κράτος αλλά και με το πώς τα ίδια αναπτύσσουν τις σχέσεις τους μ' αυτό, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να προσδώσει κοινωνική αναγνώριση και αποδοχή ή αντίθετα απαξία αποτελώντας, ως ένα βαθμό, δείκτη του τρόπου που αντιλαμβάνεται μια κοινωνία την εργασία.

Προσπαθώντας να προσδιορίσουμε το απαραίτητο πλαίσιο σχέσεων και σημασιοδοτήσεων μέσα στο οποίο εγγράφεται η εργατική τάξη στη Σύρο και ταυτόχρονα να εντοπίσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι του 19^{ου} αιώνα διαμόρφωναν την εικόνα της κοινωνίας τους, είναι απαραίτητο να στραφούμε προς ιστορικές πηγές με χαρακτήρα ταξινομικό, με άλλα λόγια, ιεραρχικό. Οι απογραφές πληθυσμού αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς το κράτος κατασκευάζει κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις, ενώ ταυτόχρονα αποτυπώνουν τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το υποκείμενο αντιλαμβάνεται τη θέση του στην εργασία, καθώς συχνά αυτοχαρακτηρίζεται επαγγελματικά. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι οι απογραφές είναι κοινωνικές κατασκευές και όχι μια «αληθινή» και «αντικειμενική» καταγραφή της

Εδώ θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε την πολυπλοκότητα των επαγγελματικών ταξινομήσεων σε άμεση σχέση με τα προβλήματα και τις

παγίδες των πηγών, αφού η υπαγωγή των επαγγελματιών και των σημειώντων τους σε μια ερμηνευτική πρόταση, θα την καθιστούσε μάλλον προβληματική.

Η θέση των ατόμων στην παραγωγή δεν αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο για την κατάταξη τους σε κάποιο επάγγελμα σε καμιά από τις απογραφές του 19^{ου} αιώνα. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη θέση των επαγγελματιών στην οικονομική δομή διαφοροποιεί τα πρόσωπα ανάλογα με την πηγή προέλευσης των εισοδημάτων τους, δηλαδή τη γη, τη θάλασσα, το εμπόριο, τη μεταποίηση, τις υπηρεσίες και το κράτος. Όπως έχει ήδη επισημανθεί⁴⁵, η ακριβής κατανομή του πληθυσμού στους μεγάλους τομείς απασχόλησης (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενής) καθώς και η καταγραφή της εσωτερικής ιεραρχίας κάθε επαγγελματικού κλάδου είναι αδύνατη και κάθε προσπάθεια απόδοσης των διάφορων επαγγελματικών κατηγοριών ανά τομείς παραγωγής είναι αποτυχημένη αφού έτσι αποδίδεται σύγχρονο περιεχόμενο σε ένα σύνολο επαγγελμάτων των οποίων το περιεχόμενό τους μόνο ομοιογενές δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.

Παρ' όλα αυτά το γεγονός ότι οι απογραφές χαρακτηρίζονται από ασάφειες, δε σημαίνει ότι πρέπει να τις αγνοούμε. Ο επίσημος λόγος των απογραφών μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τον τρόπο που οι κρατικοί φορείς ταξινομούν τις επαγγελματικές κατηγορίες, προδίδοντας έτσι την κυρίαρχη αντίληψη για τη θέση του κάθε επαγγέλματος μέσα στην κοινωνία. Ταυτόχρονα μπορούμε να κάνουμε υποθέσεις για το πώς τα ίδια τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται όχι μόνο τη θέση τους στο εσωτερικό του επαγγέλματος που ασκούν αλλά και την ίδια την απογραφική διαδικασία

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι οι απογραφές δεν προσφέρουν μόνο τη δυνατότητα να παρατηρήσουμε αλλαγές στο μέγεθος του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού σε συγκεκριμένα επαγγέλματα αλλά μας επιτρέπουν, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, να δούμε τις μεταβολές των κοινωνικών αντιλήψεων για τις επαγγελματικές σχέσεις στη διάρκεια του χρόνου. Συγκεκριμένα θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πως το περιεχόμενο της επαγγελματικής κατηγορίας «εργάτης» στις απογραφές

⁴⁵ Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...*, ό.π., σελ. 357 – 359.

Μπουρνόβα Ευγ., «Κοινωνικό – επαγγελματικές δομές και πληθυσμιακές μεταβολές στο Ρέθυμνο. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Ελληνικό Κράτος» στα Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι)*, Αθήνα 2000, σελ. 438.

Γιαννιτσιώτης Γ., ό.π., σελ. 35.

μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, και συνδέεται όλο και περισσότερο με την εξαρτημένη μισθωτή εργασία στο γεωργικό και βιομηχανικό τομέα χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο όρος δεν εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από πολυσημία.

Κάποιοι μελετητές υποστηρίζουν ότι πηγές ποσοτικού χαρακτήρα δεν αντανakλούν τις μεταβολές στις αντιλήψεις των ανθρώπων σχετικά με την εργασία⁴⁶. Οι ατέλειες, οι ανακολουθίες ακόμα και οι «σιωπές» των επίσημων απογραφών μπορεί να μη μας βοηθούν να εντοπίσουμε την ακριβή θέση του κάθε επαγγέλματος στον καταμερισμό της εργασίας, μας δίνουν ωστόσο στοιχεία για τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής δομής της εποχής. Ας δούμε λοιπόν πώς αποτυπώνεται αυτή η αντιφατική ή ακόμα και «λειπή» αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τον επίσημο λόγο των απογραφών του πληθυσμού.

Στην πρώτη επίσημη απογραφή που γίνεται σε ελεύθερο ελληνικό έδαφος, από την Κεντρική Διοίκηση στο Ναύπλιο το 1825, ο όρος «εργάτης» δεν συναντάται, υπάρχει όμως ο όρος «δουλευτής» και «δουλεύτρα»⁴⁷. Συγκεκριμένα σε μια Φάμπρικα (μηχανουργείο ;) καταγράφονται 7 Γάλλοι «δουλευτάδες», ενώ ορισμένες φορές, δουλευτές – δουλευτάδες απογράφονται ως μέλη νοικοκυριών που κατοικούν δίπλα σε εργαστήρια⁴⁸. Το πρώτο ενδιαφέρον στοιχείο σ' αυτή την απογραφή είναι η παρουσία ξένων εργαζομένων στο πρόσφατα απελευθερωμένο Ναύπλιο. Κάνοντας μάλλον εικασίες, αφού οι πηγές σιωπούν, μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται μάλλον για ειδικευμένο προσωπικό που μεταφέρθηκε από τη Γαλλία για να δουλέψει στο ελεύθερο Ναύπλιο. Το δεύτερο σημείο που αξίζει να σημειώσουμε είναι η παρουσία «δουλευτών» στα εργαστήρια. Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι «δουλευτές» αποτελούν διαφορετική επαγγελματική κατηγορία τόσο από τους «δούλους», όσο και από τους καλφάδες. Οι πρώτοι φαίνεται να αποτελούν το υπηρετικό προσωπικό, το οποίο προσφέρει την εργασία του όχι μόνο στο εργαστήριο αλλά και στο σπίτι του αρχηγού της οικογένειας, ενώ οι δεύτεροι είναι μάλλον το ειδικευμένο προσωπικό που απασχολούνταν στο εργαστήριο. Οι

⁴⁶ Γιαννιτσιώτης Γ., ό.π., σελ. 37.

⁴⁷ Βατσάκη Αργ., *Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου στα 1825*, αδημ. μεταπτυχ. εργασία, Ρέθυμνο 2001, σελ. 57 – 61.

⁴⁸ Ό.π.

«δουλευτές», που απασχολούνται στα εργαστήρια φαίνεται ότι αποτελούν μια ενδιάμεση επαγγελματική κατηγορία μεταξύ του «δούλου» και του «κάλφα».

Λίγα χρόνια μετά, και συγκεκριμένα την περίοδο 1828 – 1830, στην πρώτη προσπάθεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους να συγκεντρώσει στατιστικά στοιχεία για τον πληθυσμό και τη γεωργική παραγωγή, ο όρος εργάτης χρησιμοποιείται υποδηλώνοντας μάλλον τους ακτήμονες εργάτες γης ή ίσως, κατά μία γενικότερη έννοια, τους μεροκαματιάρηδες, χωρίς όμως τα στοιχεία αυτά, καθώς χαρακτηρίζονται από ασάφειες, να μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη φυσιογνωμία αυτής της κατηγορίας του πληθυσμού⁴⁹.

Στην πρώτη απογραφή που εντοπίσαμε σε εφημερίδα της Ερμούπολης το 1850⁵⁰, σε σύνολο πληθυσμού 19.977 κατοίκων της πόλης, καταγράφονται 500 εργάτες, 130 αχθοφόροι, 100 υπηρέτες και 200 υπηρέτριες καθώς και 1830 βιομήχανοι. Στη συγκεκριμένη απογραφή, όπως άλλωστε και σ' όλες όσες έχουν σωθεί ως και το 1907, η ταξινόμηση φαίνεται ότι σε κάποιες επαγγελματικές ομάδες προσιδιάζει στην πηγή προέλευσης των εισοδημάτων, δηλαδή τη γη, τη θάλασσα, το εμπόριο, τη μεταποίηση κλπ. ενώ σε άλλες όχι, όπως για παράδειγμα οι γιατροί, οι δάσκαλοι, οι φαρμακοποιοί, οι εφημεριδογράφοι κ.ά.

Δέκα χρόνια μετά, στην απογραφή του 1861, η οποία θεωρείται «η πρώτη πλήρης απογραφή του ελληνικού κράτους»⁵¹ από τους 18511 κατοίκους του Δήμου Ερμούπολεως, 1468 απογράφονται ως «εργάτες», 1332 ως «βιομήχανοι», 555 ως υπηρέτες και 718 ως υπηρέτριες. Στο Δήμο Σύρου στην ίδια απογραφή καταγράφονται 12 εργάτες, 480 βιομήχανοι, 15 υπηρέτες και 3 υπηρέτριες. Η απογραφή αυτή μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τη σύνθεση του πληθυσμού της πόλης καθώς απογράφονται 8651 δημότες, 6895 ετεροδημότες και 2675 αλλοδαποί. Στην ίδια απογραφή στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας έχουμε : 32801 βιομηχάνους, 19592 εργάτες, 12651 υπηρέτες και 7724 υπηρέτριες⁵²

⁴⁹ *Αρχεῖον Ἰωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', Κέρκυρα 1987, σελ. 122, 259, 314 – 317.

⁵⁰ Εφημ., *Ο Αἰόλος*, 24.3.1851

⁵¹ Χουλιαράκης Μ., Μακρής Ε, Γριτσόπουλος Ε., Γκεβέτσης Μ., Αγιοπετρίτης Α., *Στατιστικά μελέται 1821 – 1971*, Αθήνα 1972, σελ. 13.

⁵² Μπαφούνης Γ. (προλεγόμενα – επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, σελ. ιη', Εν Αθήναις 1862, Αθήνα 1991

Το 1866 έχουμε την πρώτη απογραφή των «βιομηχανικών καταστημάτων» του Δήμου Ερμούπολεως. Σύμφωνα μ' αυτήν⁵³ : υπάρχουν πέντε βυρσοδεψεία, από τα οποία τα δύο απασχολούν 150 – 200 εργάτες, το ένα 100 – 150 εργάτες, ένα βυρσοδεψείο στο οποίο εργάζονται 80 – 120 και ένα ακόμα μικρότερο στο οποίο απασχολούνται 50 εργάτες, δύο αλευροποιεία με 50 εργάτες το καθένα, ένα αλευροποιείο που απασχολεί 25 εργάτες, ένα βαμβακουργείο με 135 εργάτες και εργάτριες κι ένα τυποβαφείο στο οποίο απασχολούνται 15 – 20 εργάτες. Σύμφωνα με την παραπάνω απογραφή στα «βιομηχανικά καταστήματα» της πόλης εργάζονται 870 περίπου εργάτες κι εργάτριες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην απογραφή των σημαντικότερων «βιομηχανιών» που έγινε στον Πειραιά το 1863, καταγράφονται το μεταξουργείο του Λ. Ράλλη, το μηχανουργείο – ξυλουργείο του Γ. Βασιλειάδη και τρεις μικροί ατμόμυλοι που απασχολούν συνολικά και οι τρεις, 40 περίπου εργάτες⁵⁴.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1870, ο Τ. Αμπελάς⁵⁵ υποστηρίζει ότι στην Ερμούπολη απασχολούνται 2500 εργάτες, χωρίς να υπολογίζει αυτούς που εργάζονται στα εργαστήρια⁵⁶. Ο ίδιος βέβαια δημοσιεύει και την απογραφή που έκανε ο Δήμος Ερμούπολης, η οποία κατατάσσει τον ενεργό πληθυσμό ανάλογα με το επάγγελμα και στην οποία απογράφονται 322 εργάτες, 143 εργάτριες καλεμεκερίων, 517 υπηρέτες και 877 υπηρέτριες⁵⁷

Ο Μανσόλας στο βιβλίο του που εκδίδεται το 1876, υπολογίζει ότι την περίοδο 1874 – 76, από τους 7342 εργάτες που απασχολούνταν σε ατμοκίνητα εργοστάσια σ' ολόκληρη τη χώρα, 1416 εργάζονταν στην Ερμούπολη και 1662 στον Πειραιά⁵⁸.

⁵³ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ερμούπολεως, Στατιστικά, φ.1/4, «Πίναξ των βιομηχανικών Καταστημάτων», Ερμούπολις 20 Ιουνίου 1866

⁵⁴ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς, φ. 1863/α : «Στατιστικά πληροφορία περί της καταστάσεως των κυριότερων βιομηχανιών του Νομού», 20 Φεβρουαρίου 1863

⁵⁵ Ο Τιμολέων Αμπελάς γεννήθηκε στην Πάτρα το 1850, σπούδασε νομικά στην Αθήνα και έζησε για ένα διάστημα και στη Σύρο. Ήταν αρχισυντάκτης της αθηναϊκής εφημερίδας *Εθνοφύλαξ*, υπήρξε συνεργάτης περιοδικών και ήταν ένας από τους ιδρυτές του φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας. Πέθανε στην Αθήνα το 1926

⁵⁶ Αμπελάς Τ., *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874, φωτομηχανική επανέκδοση Ερμούπολη 1998, σελ. 706 και 708 – 713.

⁵⁷ Ο.π., σελ. 725

⁵⁸ Μανσόλας Α., *Στατιστικά πληροφορία περί των ατμηλάτων βιομηχανικών εγκαταστάσεων εν Ελλάδι*, Αθήνα 1876, σελ. 55.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια απογραφής της «βιομηχανικής κίνησης» της Ερμούπολης από την τοπική εφημερίδα *Εξέγερσις*⁵⁹, η οποία στο φύλλο της 20^{ης} Μαρτίου 1876 αναφέρει ότι στην πόλη υπάρχουν τέσσερα βυρσοδεψία που απασχολούν 250 εργάτες το καθένα, πέντε ατμοκίνητα αλευροποιεία και άλλα μικρότερα, το Εργοστάσιο της Ελληνικής Ατμοπλοΐας και άλλα εννιά ακόμη μεγάλα σιδηρουργεία, ένα από τα οποία είναι και αυτό ατμοκίνητο, καθώς και είκοσι πέντε άλλα μικρότερα, δύο εργοστάσια καλεμκερίων, το ένα ατμοκίνητο, καθώς κι ένα ατμοκίνητο νηματοουργείο στο οποίο εργάζονται 90 εργάτες κι εργάτριες, ενώ υπολογίζει τον αριθμό των εργατών στο ναυπηγείο της πόλης σε 1500 περίπου.

Το 1879 στην τελευταία πλήρη απογραφή πληθυσμού της χώρας του 19^{ου} αιώνα που έχει σωθεί⁶⁰, από τους 21540 κατοίκους της πόλης, οι 2254 καταγράφονται ως βιομήχανοι, οι 716 ως εργάτες, 78 εργάτριες, 593 υπηρέτες και 798 υπηρέτριες⁶¹. Στην απογραφή, στον Πειραιά, που αποτελεί ήδη το αντίπαλο δέος της Ερμούπολης, απογράφονται 1804 βιομήχανοι, 1188 εργάτες, 165 εργάτριες, 1007 υπηρέτες και 679⁶².

Τέλος ο Ν. Ζωγραφάκης⁶³ στο βιβλίο του, το οποίο εκδόθηκε στην Αθήνα το 1886, αναφέρει ότι στα βυρσοδεψεία της Ερμούπολης απασχολούνταν 1000 ως 1500 εργάτες ενώ στο ναυπηγείο της πόλης εργάζονται 2000 περίπου εργάτες.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον πληθυσμό της Ερμούπολης μας παρέχει το Δημοτολόγιο του Δήμου Ερμούπολεως, τα στοιχεία του οποίου έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας μέσα στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο. Οι πληροφορίες βέβαια που μας παρέχει το Δημοτολόγιο δεν αρκούν για να μας δώσουν από μόνα τους μια πλήρη εικόνα του πληθυσμού της Ερμούπολης. Ο ειδικός προορισμός

⁵⁹ Εφημ. *Εξέγερσις*, 20. 3. 1876

⁶⁰ Η απογραφή του 1879 είναι η τελευταία του 19^{ου} αιώνα, για την οποία έχουμε αναλυτικές πληροφορίες για τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της χώρας. Τα στοιχεία της απογραφής του 1889 είναι ελλιπή, ενώ και στην απογραφή του 1896 απουσιάζουν στοιχεία σχετικά με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, εξαιτίας μιας πυρκαγιάς. Βλέπε σχετικά : Χουλιαράκης Μ, Μακρής Ε. κ.ά., *Στατιστικά Μελέται*, ό.π., σελ. 113 – 147.

⁶¹ Για τα προβλήματα της απογραφής του 1879 ως προς την κατανομή του πληθυσμού σε επαγγελματικές κατηγορίες βλέπε :

Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...ό.π.*, σελ. 357 – 359.

⁶² *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881

⁶³ Ζωγραφάκης Ν., *Η Ερμούπολις υπό εμπορικήν, βιομηχανικήν, ναυτιλιακήν έποψιν*, Αθήνα 1886, σελ. 4 – 10.

του, η καταγραφή δηλαδή μόνο αυτών που ορκίστηκαν δημότες της πόλης, αν και καλύπτει μια πολύ μεγάλη χρονική περίοδο, από το 1820 ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, το περιορίζει σ' ένα κομμάτι από το σύνολο του πληθυσμού, αφήνοντας απ' έξω το μεγαλύτερο τμήμα του εργατικού πληθυσμού μιας πόλης που, όπως γνωρίζουμε απ' τις πηγές και τη βιβλιογραφία, χαρακτηρίζονταν από έντονη κινητικότητα στο χώρο. Φαίνεται ότι το μεγαλύτερο τμήμα του εργατικού πληθυσμού της πόλης επέλεγε την Ερμούπολη ως προσωρινό τόπο κατοικίας και δεν σκόπευε να εγκατασταθεί μόνιμα στο νησί, κατά συνέπεια δεν επιδίωκε να εγγραφεί στο δημοτολόγιο. Πάντως από τη δεκαετία του 1880 ο αριθμός των «εργατών» που εγγράφηκαν στο Δημοτολόγιο της πόλης αυξάνεται. Έτσι, ενώ για παράδειγμα από το 1834 ως το 1880 ο μέσος όρος «εργατών που εγγράφονται ως δημότες κάθε χρόνο είναι περίπου 5, από το 1880 ως το 1900 ο αριθμός αυτός αυξάνεται θεαματικά φτάνοντας τους 20 εργάτες μέσο όρο κάθε χρόνο. Ο τύπος καταγωγής των νέων δημοτών είναι μία από τις σημαντικότερες πληροφορίες που μας δίνει το Δημοτολόγιο. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, η ακτινοβολία της Ερμούπολης εκτείνεται, κυρίως ως τη δεκαετία του 1870, πολύ πιο πέρα από τα όρια του ελληνικού βασιλείου, σε όλο το Αιγαίο και τις περιοχές που το περικλείουν. Εμπορικό και ναυτικό κέντρο προσελκύει κατοίκους απ' όλα τα νησιά του Αιγαίου ακόμη και από τη μακρινή Κύπρο. Άνθρωποι γεννημένοι στην πλειοψηφία τους έξω από το νησί, σε περιοχές όπως η Έφεσος, η Σμύρνη, τα Γιάννενα, η Προύσσα, ο Αίγιος, συγκεντρώνονται στην Ερμούπολη αναζητώντας καλύτερη ζωή. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι από τη δεκαετία του 1880, οι περισσότεροι που δηλώνονται στο Δημοτολόγιο ως «εργάτες» προέρχονται κυρίως από κοντινά νησιά (Θήρα, Πάρο, Μύκονο, Σίφνο). Οι «εργάτες» Κρητικοί που αποφασίζουν να εγγραφούν στο Δημοτολόγιο, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είναι λίγοι, ενώ μετά τη δεκαετία του 1880, και σε αντίθεση με τις εγγραφές που έχουμε ως τότε, δε συναντάμε εγγραφές Κυπρίων «εργατών». Φαίνεται ότι καθοριστικό παράγοντα για τους τελευταίους έπαιξε η έναρξη της αγγλικής κατοχής στο νησί το 1878.

Το πρώτο που αξίζει να επισημάνουμε μελετώντας όχι μόνο τα παραπάνω στοιχεία, αλλά γενικότερα τις απογραφές του 19^{ου} αιώνα είναι οι ασάφειες και οι ανακολουθίες. Παρατηρείται αναντιστοιχία μεταξύ των πληροφοριών που μας δίνουν οι επίσημες απογραφές του κράτους για όλα

σχεδόν τα επαγγέλματα στην Ερμούπολη, και των στοιχείων που έχουν σωθεί από άλλες πηγές όπως ο τύπος της εποχής και τα συγγράμματα κάποιων ντόπιων διανοούμενων. Συνήθως τα στοιχεία των απογραφών εμφανίζουν υποτιμημένη την παρουσία του εργατικού δυναμικού της Ερμούπολης. Η συγκεντρωτική παρουσία των αποτελεσμάτων των απογραφών κατά γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων αποτελεί ίσως τη μια αιτία. Ο άλλος λόγος μπορεί να είναι το ότι οι ίδιοι οι απογραφόμενοι συχνά αποκρύπτουν στοιχεία ή αδιαφορούν για τη χορήγηση πληροφοριών στους υπαλλήλους των απογραφών.

Υπάρχει βέβαια και η ενδιαφέρουσα άποψη της Χ. Αγριαντώνη⁶⁴, η οποία στην προσπάθειά της να εξηγήσει την υποτιμημένη θέση που έχει η βιοτεχνική και βιομηχανική παραγωγή της Ερμούπολης στις πηγές κρατικής προέλευσης σε σχέση με πληροφορίες που έχουμε από άλλες, ντόπιες και ξένες πηγές, αποδίδει την «υποτίμηση» αυτή κυρίως στο γεγονός ότι το ελληνικό κράτος και κατ' επέκταση και οι υπάλληλοί του, δε θεωρούν την Ερμούπολη κινητήριο μοχλό των παραγωγικών διαδικασιών της ελληνικής οικονομίας, παρά τον αριθμό και το μέγεθος των επιχειρήσεων της σε σύγκριση μ' αυτές της υπόλοιπης χώρας. Υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα η ανάπτυξη της Ερμούπολης δεν ανταποκρίνεται σε δομικές αλλαγές της ελληνικής οικονομίας αλλά οφείλεται σ' ένα δίκτυο παραδοσιακών σχέσεων και ανταλλαγών σε ολόκληρο το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και κατά συνέπεια δε θεωρείται ότι συμβάλλει στη διαδικασία εκβιομηχάνισης του ελλαδικού χώρου, γι' αυτό και οι πληροφορίες που έχουμε από τις επίσημες απογραφές παρουσιάζουν μια παραπλανητική εικόνα της πραγματικότητας.

Αυτή όμως η «παραπλανητική» εικόνα, όπως σωστά επισημαίνεται από την ιστορικό, στην πραγματικότητα αποτελεί μια «αθέλητη μαρτυρία για μια ορισμένη πτυχή της πραγματικότητας»⁶⁵. Θα πρέπει εδώ όμως να πούμε ότι οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των στοιχείων των επίσημων και των άλλων πηγών δεν οφείλονται κατά τη γνώμη μας σε μια «συστηματική και αποπροσανατολιστική» στάση των κρατικών φορέων. Τόσο τα στοιχεία των επίσημων απογραφών, όσο κι αυτά που έχουμε από τον Α. Μανσόλα⁶⁶, τον Π.

⁶⁴ Αγριαντώνη Χ., «Η θέση της Ερμούπολης στην ελληνική οικονομία τον 19^ο αιώνα : οι παγίδες των πηγών», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σελ. 193 – 199.

⁶⁵ Ο.π., σελ.199.

⁶⁶ Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867

Μωραϊτίνη και τον Μ. Μπούκα δεν εμφανίζουν την μεταποικιακή δραστηριότητα στην Ερμούπολη υποτιμημένα, εξαιτίας κάποιου «συμπλέγματος», επειδή «η κεντρική διοίκηση δεν θέλει, δεν μπορεί ν' αναγνωρίσει τα κατορθώματα του “άτακτου” παιδιού, που δε ζήτησε ποτέ ούτε προστασία, ούτε εμπύχωση από το κράτος»⁶⁷. Πιστεύουμε ότι οι διαφορές που υπάρχουν οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι τόσο στο λεξιλόγιο των επίσημων φορέων του κράτους, όσο και σ' αυτό των απλών πολιτών, μορφωμένων και μη, όροι όπως βιομηχανία, βιοτεχνία, εργάτης, βιομήχανος δεν έχουν ακόμα αποσαφηνιστεί.

Μπορούμε επομένως να ισχυριστούμε ότι πρόκειται «περί απλής παρεξηγήσεως» ; Η απάντηση βέβαια είναι αρνητική. Οι ασάφειες, τα αντικρουόμενα στοιχεία δηλώνουν πολλά περισσότερα πράγματα από μια απλή σύγχυση σε επίπεδο γλώσσας. Το γεγονός ότι οι «εργάτες» των επίσημων απογραφών, του Μανσόλα ή του Μωραϊτίνη είναι πολύ λιγότεροι απ' αυτούς του Αμπελά δε σημαίνει ότι οι πρώτοι αγνόησαν από κάποιο ιδιοτελή σκοπό ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού της Ερμούπολης, ούτε ότι ο δεύτερος θέλησε να υπερτονίσει την προσφορά της πόλης στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας παρουσιάζοντας παραποιημένα στοιχεία. Δηλώνουν ότι στην ελληνική πραγματικότητα, τουλάχιστον ως το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ο τρόπος που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη λειτουργία των οικονομικών μηχανισμών δεν ήταν ενιαίος και σταθερός για όλους – άραγε είναι στις μέρες μας ; - και αποδεσμεύουν στοιχεία που σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής δομής της εποχής.

Το πρόβλημα του ακριβούς καθορισμού της κάθε επαγγελματικής κατηγορίας γίνεται ακόμα πιο έντονο αν συγκρίνουμε μεταξύ τους τα στοιχεία των επίσημων απογραφών. Μια εξήγηση για τις ανακολουθίες που παρατηρούνται μπορεί να είναι και το γεγονός ότι ο τρόπος διεξαγωγής των απογραφών δεν ήταν ο ίδιος κάθε φορά⁶⁸. Όπως όμως έχουμε ήδη επισημάνει τα στοιχεία των απογραφών και των άλλων πηγών της εποχής είναι ασαφή

Του ίδιου, *Απογραφικαί πληροφορίες περί των εν Ελλάδι βιομηχανικών καταστημάτων*, Αθήνα 1876

Του ίδιου, *La Grece a l'Exposition Universelle de Paris en 1878*, Αθήνα 1878

Μπούκας Μ., *Οδηγός των κυριότερων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875

Moraitinis P., *La Grece telle qu'elle est*, Παρίσι 1877

⁶⁷ Αγριαντώνη Χρ., *ό.π.*, σελ. 198.

⁶⁸ Μπαφούνης Γ., *Στατιστική της Ελλάδος, ό.π.*, σελ. 10 – 11.

κυρίως γιατί και η κοινωνική δομή της εποχής χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει αυτόματα και κοινωνική κινητικότητα.

Οι άνθρωποι που στην απογραφή του 1870, για παράδειγμα, προτίμησαν να δηλώσουν ως επαγγελματική τους ιδιότητα αυτή του «σιδηρουργού» ή του «σανδαλοποιού», είναι όλοι τους ανεξάρτητοι παραγωγοί και γι' αυτό δηλώνονται διαφορετικά απ' ό,τι αυτοί που κατατάσσονται στους εργάτες ; Οι γυναίκες που αναφέρονται ως «ράπτριαι», ως «υφάντριάι» και ως «κεντήτριάι» εργάζονται στο σπίτι τους και για λογαριασμό τους, σε αντίθεση με τις «εργάτριάι καλεμεκερίων» ; Μια υπόθεση μπορεί να είναι ότι ο «εργάτης» στην προκειμένη περίπτωση μπορεί να σημαίνει το «μεροκαματιάρη», αυτόν που δεν έχει μια μόνιμη εργασία, αυτόν που δεν έχει ειδίκευση. Στην περίπτωση των γυναικών, τα πράγματα μπορεί να είναι διαφορετικά. Οι «εργάτριάι καλεμεκερίων» πολύ πιθανόν να εργάζονται έξω από το σπίτι τους, σε ένα από τα τρία τυποβαφεία και στο «κατασκευαστήριον καλεμεκερίων» που ο Αμπελάς αναφέρει ότι λειτουργούσαν τότε στην πόλη⁶⁹, ενώ οι κεντήτριάι και οι υφάντριάι το πιθανότερο είναι να δουλεύουν στο σπίτι τους. Πάντως ο μεγάλος αριθμός διαφορετικών επαγγελμάτων που δηλώθηκαν στην συγκεκριμένη απογραφή, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που έχουμε για τις επαγγελματικές δραστηριότητες των ερμούπολιτών από ένα κατάστιχο γάμων της περιόδου 1845 – 1853, που εντόπισε ο Γ. Μπαφούνης στο Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολεως⁷⁰ είναι ένα σημαντικό δείγμα της νοοτροπίας και της στάσης των κατοίκων αυτής της πόλης, απέναντι στην εργασία, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1870, και δίνουν μια παραστατική εικόνα του καταμερισμού εργασίας στη συγκεκριμένη κοινωνία και οικονομία

Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να επισημάνουμε είναι ο πολύ μεγάλος αριθμός βιομηχάνων που καταγράφεται σε σύγκριση με τον αριθμό των «βιομηχανικών καταστημάτων» που λειτουργούσαν στην Ερμούπολη. Το πρώτο που μπορούμε να επισημάνουμε είναι ότι, όπως και στην περίπτωση του όρου «εργάτης» και ο «βιομήχανος» είναι ένας όρος που χαρακτηρίζεται από πολυσημία

⁶⁹ Αμπελάς Τ., *Ιστορία της.., ό.π.*, σελ. 712.

⁷⁰ Μπαφούνης Γ., «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845 – 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μιας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 9, Αθήνα 1984, σελ. 211 - 243

Έχει επισημανθεί ότι ο όρος «βιομηχανία» τουλάχιστον ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ήταν ιδιαίτερα συγκεχυμένος και χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει κάθε είδους παραγωγική δραστηριότητα. Συνήθως χαρακτήριζε κάθε επιχειρηματική ή εργασιακή προσπάθεια στο εμπόριο, τη βιοτεχνία, στις τράπεζες, τη γεωργία, στη Δημόσια Διοίκηση και σπανιότερα τη χειροτεχνία και βιοτεχνία μαζί. Στις οδηγίες προς τους απογραφείς το 1844 στον Πειραιά, ως «βιομήχανοι» ορίζονταν «οι ασχολούμενοι περί τας τέχνας εν γένει και επιτηδεύματα, οίον σκυτοτόμοι, χρυσοχόοι, ξυλουργοί, ανθρακοποιοί, ξυλοκόποι κλπ.»⁷¹. Στην εφημερίδα *Ένωσις* της Ερμούπολης το 1852 ο όρος βιομήχανος χρησιμοποιείται με διαφορετική σημασία απ' αυτή του εργοστασιάρχη : «...Το κυριότερον δε πάντων, φρονούμεν είναι, να συστήσει (το κράτος) Τράπεζαν, ήτις να δανείζη επί μετρίω τόκο τα χρήματα αυτής εις τους πένητας και τιμίους βιομηχάνους, εργοστασιάρχας, γεωργούς»⁷². Στη συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση ο αρθρογράφος δε συμπεριλαμβάνει του εργάτες μεταξύ των «πενήτων και τιμίων» βιομηχάνων και εργοστασιάρχων. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι δεν τους θεωρεί ικανούς να καταφύγουν σε δανεισμό και γι' αυτό τους αγνοεί ή ταυτίζει ίσως τους εργάτες με τους βιομηχάνους ;

Προσπαθώντας να διαβάσουμε τις απογραφές επιχειρήσαμε να αποφύγουμε γενικεύσεις που θα στηρίζονταν σε κριτήρια βγαλμένα από τις σύγχρονές μας κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από ανεπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας. Στις απογραφές του 19^{ου} αιώνα απουσιάζουν οι όροι «βιοτέχνης» και «τεχνίτης», έτσι στην κατηγορία «βιομήχανος» περιλαμβάνονταν μια μεγάλη σειρά επαγγελματών που αντιστοιχούσαν όχι μόνο σ' άτομα που συμμετείχαν στη διαδικασία της μεταποίησης ως ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, αλλά και σε ειδικευμένους τεχνίτες (βυρσοδέμες, αρτοποιοί, ξυλουργοί), εργάτες αλλά ακόμα και γεωργούς. Η παρουσία τόσο πολλών «βιομηχάνων» στην Ερμούπολη μας επιτρέπει να κάνουμε την υπόθεση ότι ίσως ένας αριθμός τεχνιτών και εργατών διάλεξαν να αυτοπροσδιοριστούν ως βιομήχανοι. Το ζήτημα δεν πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη, αν λάβουμε υπόψη μας τη ρευστότητα των κοινωνικών κατηγοριών στην Ελλάδα ως τουλάχιστον τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Επομένως αν και μια πρώτη εικασία θα μπορούσε να είναι ότι οι κάποιοι από τους (ειδικευμένους) εργάτες απέκρυψαν συνειδητά την πραγματική τους

⁷¹ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά 1844B, φ. *Απογραφές πληθυσμού*, Εγκύκλιος 8.5.1844.

⁷² Εφημ. *Ένωσις*, 2.7.1852

επαγγελματική ταυτότητα υποδηλώνοντας έτσι μια ενδόμυχη επιθυμία κοινωνικής ανόδου, μια απαξία προς τη χειρωνακτική εργασία που ασκούσαν, ή ότι απλά έδειξαν αδιαφορία στο να προσδιορίσουν με ακρίβεια την εργασιακή τους κατάσταση, η πραγματικότητα της εποχής μας οδηγεί μάλλον σε διαφορετικά συμπεράσματα Έχει επισημανθεί πώς, τουλάχιστον ως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, οι ιδιότητες του μεροκαματιάρη, του εργάτη, του τεχνίτη, του βιοτέχνη, μπορούσαν να συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο και ανάλογα με τις συνθήκες ανακυκλώνονταν περιοδικά, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα και κοινωνική ανέλιξη⁷³.

Οι σημαντικές αποκλίσεις που υπάρχουν μεταξύ των επίσημων απογραφών και των πληροφοριών που έχουμε από άλλες πηγές δείχνει ότι τόσο ο όρος «εργάτης», όσο και ο «βιομήχανος» γινόταν διαφορετικά αντιληπτός από τους απογραφείς και απογραφόμενους και διαφορετικά από τους διανοούμενους της εποχής. Έτσι για παράδειγμα εξηγείται το γεγονός ότι ενώ ο Αμπελάς το 1870 αναφέρει 70 περίπου «βιομηχανίες και πλείστα μικρά εργαστήρια διαφόρων τεχνών», στην απογραφή της ίδιας χρονιάς 2690 άτομα δηλώνονται ως βιομήχανοι. Το ίδιο συμβαίνει και με τους «εργάτες. Έτσι στην απογραφή του 1870 που δημοσιεύει στο βιβλίο του ο Αμπελάς καταγράφονται μόνο 322 εργάτες και 143 «εργάτριαι καλεμκερίων», ενώ ο ίδιος αναφέρει αλλού ότι μόνο στο ναυπηγείο της πόλης υπολόγιζε ότι εργάζονται 1500 εργάτες⁷⁴. Το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος συγγραφέας φαίνεται να θεωρεί ως εργάτη αυτόν που εργάζεται με σχέση εξαρτημένης εργασίας και τη βιομηχανία κυρίως ως ένα πλέγμα κατασκευαστικών και παραγωγικών θεσμών δε σημαίνει ότι ο Αμπελάς και οι όμοιοί του έχουν υιοθετήσει πλήρως τον όρο βιομηχανία με τη μεταγενέστερη έννοια του. Βαθμιαία πάντως, στο λόγο των αστών, ο όρος αρχίζει να συνδέεται με τις έννοιες της κεφαλαιακής επένδυσης, της τεχνολογίας και τις μισθωτής εργασίας.

Η απουσία αριθμητικών πληροφοριών σχετικά με τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό τόσο της Ερμούπολης, όσο και όλης της χώρας μετά το 1879 και ως το 1907, δε μας επιτρέπει να εντοπίσουμε στοιχεία που θα μπορούσαν να δείξουν μεταβολές στην εσωτερική διάρθρωση των επαγγελματικών κατηγοριών.

⁷³ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σελ. 101.

⁷⁴ Αμπελάς, ό.π., σελ. 706

Θα ήταν ενδιαφέρον να μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε αν ταυτόχρονα με το μετασχηματισμό της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρατηρούνται και μεταβολές στον τρόπο που οι συμμετέχοντες στην απογραφική διαδικασία αντιλαμβάνονται την εσωτερική ιεραρχία σε κάθε επάγγελμα

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι το ενδιαφέρον των μαρξιστών ιστορικών, καθώς είχε επικεντρωθεί κυρίως στους μηχανισμούς ανάπτυξης και στο βιομηχανικό προλεταριάτο, που θεωρήθηκε φορέας μιας νέας συνείδησης, αγνόησε τους μη βιομηχανικούς κλάδους και τις άλλες μορφές εργασίας. Βάζοντας ως όριο για τη γένεση του προλεταριάτου το εργοστασιακό σύστημα, παραμέλησε τις πρωταρχικές του μορφές, οι οποίες ωστόσο είχαν τη δική τους μακρά και συχνά αυτόνομη ύπαρξη. Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση της γυναικείας εργασίας και εντοπίστηκε κυρίως από τη φεμινιστική ιστοριογραφία από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η ευθύνη όμως γι' αυτήν την «απουσία» δεν οφείλεται αποκλειστικά στους ιστορικούς. Η έρευνα στην ιστορία των γυναικών τις δεκαετίες του 1970 και 1980 έδειξε ότι η εργατική τάξη «συγκροτήθηκε μέσα από τις οργανώσεις και το λόγο τους ως κατεξοχήν αρσενική, υποβαθμίζοντας τη συμμετοχή των γυναικών και τις διαφορετικές και πολυποίκιλες μορφές δράσης τους»⁷⁵. Οι γυναίκες όμως δεν αγνοήθηκαν μόνο από το εργατικό κίνημα και τους ιστορικούς του. Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα οι πηγές που μας δίνουν πληροφορίες για τη γυναικεία εργασία είναι περιορισμένες και στην περίπτωση αυτή η Ερμούπολη δεν αποτελεί εξαίρεση.

Ήδη από την μελέτη της πρώτης απογραφής αναφέρεται το πρόβλημα της μέτρησης της γυναικείας εργασίας. Ως το 1870, η επαγγελματική κατηγορία των εργατριών απουσιάζει από τις απογραφές πληθυσμού, τόσο σε πανελλαδικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο. Έτσι, το γεγονός ότι στην πρώτη απογραφή του 1850 στην Ερμούπολη δεν καταγράφονται εργάτριες, δεν δηλώνει κάποια ιδιαιτερότητα της τοπικής κοινωνίας αλλά πρέπει να ενταχθεί στις γενικότερες αντιλήψεις που κυριαρχούν στον ελλαδικό χώρο για τη γυναικεία εργασία. Ως και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα οι γυναίκες που δουλεύουν μέσα στο σπίτι θεωρούνται ανεπάγγελτες από τους απογραφείς. Παρά όμως την απουσία

⁷⁵ Αβδελά Έ, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία : από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σελ. 189.

εργατριών από τις πρώτες απογραφές οι πληροφορίες που έχουμε από άλλες πηγές αναφέρουν ότι ήδη από τη δεκαετία του 1830 ένας σημαντικός αριθμός γυναικών στην Ερμούπολη απασχολούνταν στη βιοτεχνία κατασκευής μαντιλιών (καλεμκεριά). Οι γυναίκες αυτές έβαφαν τα μαντήλια στο σπίτι τους για λογαριασμό κάποιων εμπόρων που αναλάμβαναν να τα διοχετεύουν στην αγορά : «Μεγάλος αριθμός γυναικών βρήκαν καταφύγιο στη βιομηχανία αυτή ως τώρα, άλλες πέθαιναν της πείνας και άλλες έπαιρναν το δρόμο της ντροπής»⁷⁶. Συχνές είναι οι αναφορές του ερμουπολίτικου τύπου στη «βιομηχανία» αυτή⁷⁷, η οποία κατά τη δεκαετία του 1870 φαίνεται ότι από οικοτεχνία μετατρέπεται σε εργαστηριακού τύπου παραγωγή⁷⁸. Η απουσία αυτών των γυναικών από τις απογραφές φανερώνει την άρνηση τόσο των απογραφών όσο και των ίδιων των γυναικών να δεχτούν τον παραγωγικό χαρακτήρα της οικιακής εργασίας. Πάντως το γεγονός ότι από το 1870 γίνεται για πρώτη φορά αισθητή η ανάγκη να απογραφούν χωριστά οι «εργάτριες», αποτελεί ένδειξη για τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που αρχίζει να διαμορφώνεται τη δεκαετία αυτή στη χώρα.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που μπορούμε να επισημάνουμε μελετώντας τις παραπάνω απογραφές είναι ο μεγάλος αριθμός υπηρετών και υπηρετριών σε σύγκριση με τους εργάτες. Έχει επισημανθεί ότι συχνά κάτω από την ένδειξη «υπηρέτης» κρύβεται μισθωτή εργασία⁷⁹, καθώς πρόκειται συχνά για εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν κυρίως στην επιχείρηση του επικεφαλής του νοικοκυριού, κινούνταν δηλαδή τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα και έμεναν στο κατάστημα ή στην κατοικία του επιχειρηματία. Σ' ένα άρθρο που δημοσιεύεται στον *Αίολο* το 1853 και στο οποίο ο αρθρογράφος διαμαρτύρεται γιατί οι «βοηθοί» δεν σημειώνονται στους φορολογικούς καταλόγους με το όνομά τους, με αποτέλεσμα να μη φορολογούνται, υπάρχει η ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι στην κατηγορία

⁷⁶ Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές...ό.π.*, σελ. 89. Την πληροφορία την βρήκε στην έκθεση «Sur les mouchoirs de tete confectionnes a Syra» την οποία έστειλε ο υπουργός Εσωτερικών Δ. Μανσόλας στον Όθωνα στις 27 Ιουλίου 1836 (ΓΑΚ, Οθωνικό Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 255).

⁷⁷ Εφημ. *Αθηνά*, 18. 9. 1837

Εφημ. *Ο Αίολος*, 24. 3. 1845 και 31. 3. 1845

⁷⁸ Αμπελάς Τ., *Ιστορία...ό.π.*, σελ. 712.

Καρδάσης Β., *ό.π.*, σελ. 158 – 160 και 335.

⁷⁹ Μπαφούνης Γ., «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 562
Λούκος Χ., *Πεθαίνοντας στη Σύρο το 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο 2000, σελ. 144 - 145

«βοηθοί», οι «επιτηδευματίαι» δηλώνουν τόσο τους «ημερομίσθιους εργάτας» όσο και τους «υπηρέτας»⁸⁰. Ποια όμως μπορεί να είναι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η διαφορά μεταξύ εργάτη και υπηρέτη; Μπορεί να υπονοείται διαφορετικός βαθμός ειδίκευσης, διαφορετικός τρόπος αμοιβής, ή απλά αυτό που ήδη αναφέραμε, μια ταυτόχρονη απασχόληση στην οικία και στο κατάστημα του εργοδότη τους; Η απάντηση δεν είναι εύκολο να δοθεί, καθώς το περιεχόμενο των δύο όρων, την εποχή εκείνη δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί με αποτέλεσμα αυτούς που ο αρθρογράφος χαρακτηρίζει ως ημερομίσθιους εργάτες, υπάρχει περίπτωση κάποιοι άλλοι ή και τα ίδια τα υποκείμενα να προσδιορίζουν με το βαθμό ειδίκευσή τους ή ακόμη και με την ιδιότητα του υπηρέτη.

Το ενδιαφέρον στοιχείο που αναδύεται μελετώντας τις απογραφές είναι ότι ενώ μεταξύ 1850 και 1870 ο αριθμός των υπηρετών – υπηρετριών αυξάνεται, στην απογραφή του 1879 παρουσιάζεται αρκετά μειωμένος. Αυτή όμως η μείωση του αριθμού των υπηρετών δε συνοδεύεται από μια ταυτόχρονη αύξηση των εργατών και εργατριών πράγμα που θα μας επέτρεπε να υποθέσουμε αλλαγές στις σχέσεις εργασίας ή ότι τα ίδια τα υποκείμενα κρύβουν την πραγματική τους επαγγελματική ταυτότητα ή ακόμη ότι οι απογραφείς κατατάσσουν τα ίδια άτομα που εξακολουθούν να εξασκούν το ίδιο επάγγελμα μεταξύ των δύο απογραφών σε διαφορετική επαγγελματική κατηγορία κάθε φορά, δείχνοντας έτσι την αδυναμία να αποδοθεί ένα σαφές περιεχόμενο στις επαγγελματικές κατηγορίες του εργάτη και του υπηρέτη.

Ένας ίσως από τους λόγους που παρατηρείται η μείωση αυτή να είναι η κρίση που έπληξε το νησί τη διετία 1876–1877 συνέπεια μιας γενικότερης κρίσης εξαιτίας του Ανατολικού ζητήματος και η οποία εκδηλώνεται στην Ερμούπολη με ιδιαίτερη ένταση. Ο τύπος της εποχής είναι γεμάτος από αναγγελίες χρεοκοπιών⁸¹ και ένα τμήμα του εργατικού δυναμικού αρχίζει σταδιακά να εγκαταλείπει το νησί αναζητώντας καλύτερη ζωή⁸². Άλλος λόγος μπορεί να είναι και η προσπάθεια του κράτους μετά το 1870 να περιορίσει με

⁸⁰ Εφημ. *Ο Αίολος*, 24 . 9. 1853

⁸¹ Εφημ. *Ηλιος*, 22. 4. 1876, 27. 11. 1876, 5. 3. 1877

Εφημ. *Αργος*, 1876 - 1877

⁸² Βλέπε για παράδειγμα τις εκκλήσεις της εφημερίδας *Πατρίς* της Ερμούπολης για επιστροφή των εργατών που έχουν μεταναστεύσει πληροφορώντας τους ότι «τα ημερομίσθια είναι αρκούντως ανεβασμένα».

Εφημ. *Πατρίς* 15. 12. 1884

Λυκούδης Εμ., *Η εν Ελλάδι βιομηχανία και αι απεργίαι, υπό την έποψιν της νομικής και της πολιτικής οικονομίας*, Ερμούπολη 1883, σελ. 181 και 215.

ειδικό νόμο τα «κρούσματα» της ξαφνικής εγκατάλειψης των οικιών από τις υπηρέτριες, αποδίδοντας συγκεκριμένο περιεχόμενο στην εργασία του «υπηρέτη» και της «υπηρέτριας» οριοθετώντας την στη σφαίρα του ιδιωτικού⁸³. Πάντως ο μεγάλος αριθμός «υπηρετών», σε σχέση μ' αυτόν των «εργατών», όπως αποτυπώνεται στις απογραφές δηλώνει τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα ονοματίζει τις εργασιακές σχέσεις. Για τους Ερμούπολίτες αλλά και για όλους τους Έλληνες, ο επαγγελματικός χαρακτηρισμός «υπηρέτης», τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1880, προσδιόριζε τόσο τον εργάτη της βιοτεχνίας, τον υπάλληλο του εμπορικού, όσο και τον υπηρέτη του σπιτιού ο οποίος εργαζόταν και στην επιχείρηση της οικογένειας.

Η κατηγορία «εργάτης» στις απογραφές που αναφερθήκαμε έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο. Το πρόβλημα βέβαια είναι γενικότερο και αφορά σχεδόν το σύνολο των επαγγελματιών που καταγράφονται στις απογραφές ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εδώ πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι οι απογραφές προσπαθούν να αποδώσουν μια αυστηρή εικόνα της κοινωνικής οργάνωσης, καλά κατακερματισμένης σε συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες. Ο επίσημος λόγος τους μπορεί να υποδηλώνει την προτίμηση των συντακτών τους για μια σαφή οργάνωση του ενεργού πληθυσμού και τη δογματική ίσως πεποίθησή τους ότι οι απογραφές είναι η πιστή απεικόνιση της κοινωνίας, αυτό όμως δε σημαίνει ότι μειώνεται το εύρος και η ρευστότητα που έχει κάθε επαγγελματική κατηγορία στην κοινωνική πραγματικότητα. Οι στατιστικές μας παρέχουν ιδεολογικά προσδιορισμένες κατηγοριοποιήσεις, διαφορώντας για τις σχέσεις που ενυπάρχουν πίσω απ' αυτές. Με άλλα λόγια, ο βιοτέχνης που ξεπέφτει οικονομικά και μετατρέπεται από ανεξάρτητος παραγωγός σε εργάτης, οι ξυλουργοί του Ναυπηγείου της Ερμούπολης που σε περιόδους οικονομικής άνθησης αναλαμβάνουν εργολαβίες και σε περιόδους κρίσεις εργάζονται ως ανειδίκευτοι εργάτες, αυτοί που έκαναν δουλειές του ποδαριού, οι γυναίκες που παίρνουν δουλειά στο σπίτι τους, οι μαθητευόμενοι, τα λουστράκια, οι εφημεριδοπώλες, είναι ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού της πόλης που είτε αγνοούνται από τις απογραφές, είτε οι απογραφείς αλλά και οι

⁸³ Το 1877 αρχίζουν να χορηγούνται βιβλιάρια στους υπηρέτες και τις υπηρέτριες για να μπορεί να γίνεται πιο εύκολα ο έλεγχός τους τόσο από τις αρχές, όσο και από τους εργοδότες τους.

ίδιοι οι απογραφόμενοι αδυνατούν να αποδώσουν με σαφήνεια την ακριβή επαγγελματική τους κατάσταση.

Πάντως σε μια κοινωνία όπως αυτή της Ερμούπολης του 19^{ου} αιώνα, στην οποία οι διαδικασίες για την εκβιομηχάνιση και τον καπιταλισμό έχουν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα απ' ό τι στα άλλα ελληνικά αστικά κέντρα, οι απογραφές μας δίνουν την ευκαιρία να προσεγγίσουμε, ως ένα βαθμό, τον τρόπο που οι κάτοικοί της, επιλέγοντας να αυτοχαρακτηριστούν επαγγελματικά, αντιλαμβάνονται τη θέση και το ρόλο τους μέσα σ' αυτήν την κοινωνία .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ο «εργάτης» των αστών

α. «Εργάτης»: μια κοινωνική κατηγορία με πολλές σημασίες

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε το λόγο των αστών της Ερμούπολης για τους εργάτες ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Θα προσπαθήσουμε να δούμε πώς ο λόγος αυτός αρθρώνεται μέσα από κείμενα ντόπιων διανοούμενων ή «έγκριτων πολιτών» που έζησαν στη Σύρο για κάποιο διάστημα της ζωής τους, όπως για παράδειγμα ο Ε. Λυκούδης, κυρίως όμως θα ασχοληθούμε με τον τοπικό τύπο.

Οι τοπικές εφημερίδες αποτελούν ένα αρχαιακό υλικό, το οποίο ως μια συγκεκριμένη δομή λόγου, αναπαριστά τις κοινωνικές σχέσεις της πόλης. Ο ρόλος τους ως σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και άσκησης κριτικής συντέλεσε στη δημιουργία ενός νέου τύπου αναπαραστάσεων των κοινωνικών σχέσεων, στον οποίο συνυπάρχουν διάφοροι λόγοι, λόγοι που εκφράζουν σχέσεις εξουσίας⁸⁴. Πρέπει βέβαια να επισημάνουμε ότι, όπως και στην περίπτωση των απογραφών, ο τύπος δεν αντανακλά την κοινωνική πραγματικότητα, μας δίνει μια εικόνα της πραγματικότητας όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τους συντάκτες των άρθρων, οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του αναγνωστικού τους κοινού.

Ας δούμε όμως ποιες τοπικές εφημερίδες μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Πρόκειται για τον *Αίολον*⁸⁵ (1844 – 1856), την *Ένωσιν*⁸⁶ (1851 – 1860), την *Ερμούπολιν*⁸⁷ (1869 – 1876), την *Πανόπη*⁸⁸ (1871 – 1883), τον *Φερεκύδη* (1874), την *Εξέγερσιν* (1874 – 1885), τον *Ήλιο* (1876 – 1883, 1886 – 1904), τον *Άργο* (1876 – 1877), την *Αηδών* (1879), την *Επανάστασιν* (1878), τον *Ερμή* (1879), τον *Φανόν*

⁸⁴ Jones Aled, *Power of the Press. Newspapers, Power and the Public in Nineteenth – Century England*, Καίμπριτζ 1996.

⁸⁵ Ο *Αίολος*, σύμφωνα με τον Τ. Αμπελά, εκδιδόταν για είκοσι σχεδόν χρόνια (1844 – 1861), με εκδότη τον Ν. Βαρβαρέσο και συντάκτη τον Αλ. Αλεξάνδρου. Βλέπε :

Αμπελάς Τ., ό.π., σελ. 717.

⁸⁶ Σύμφωνα πάλι με τον Αμπελά, η *Ένωσις* είχε εκδότη τον Γ. Μελισταγή και συντάκτη τον Ευστ. Αθανασιάδη

⁸⁷ Η *Ερμούπολις* είχε συντάκτη τον Ν. Καβούρ

⁸⁸ Η *Πανόπη* είχε εκδότη τον Γ. Κυτριλάκη

(1879), την *Πατρίδα*⁸⁹(1879, 1884 – 1886, 1891 – 1893, 1897 – 1899), τον *Απόλλωνα* (1895 – 1901). Προσπαθήσαμε να αντιμετωπίσουμε τις παραπάνω τοπικές εφημερίδες, όχι μόνο ως αρχειακό υλικό που μας παρείχε πληροφορίες για την καθημερινότητα της ερμουπολίτικης κοινωνίας, το τοπικό εμπόριο, τη βιομηχανία και την πολιτική αλλά κυρίως ως μια συγκεκριμένη δομή λόγου που απηχούσε την κυρίαρχη αστική οπτική.

Κατά τη γνώμη μας δεν υπάρχει «αντικειμενική» παρουσίαση μιας είδησης. Όπως συμβαίνει άλλωστε και στις μέρες μας, η πολιτική τοποθέτηση των συντακτών της κάθε εφημερίδας καθόριζε σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο που επιλέγονταν και παρουσιάζονταν οι ειδήσεις. Η τομή που παρατηρείται στην ιστορία του αθηναϊκού τύπου⁹⁰ μετά την εγκατάσταση της Β΄ Δυναστείας (1863), με την αποκατάσταση της ελευθεροτυπίας από το Σύνταγμα του 1864 και κυρίως με τη διάλυση των παλαιών κομμάτων και την εμφάνιση νέων, παρατηρείται ως ένα βαθμό και στον τύπο της Ερμούπολης. Τη δεκαετία του 1860 εκδίδονται νέες εφημερίδες, χωρίς όμως να παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο ως προς την επιλογή των θεμάτων. Τα κύρια άρθρα έχουν συνήθως πολιτικό περιεχόμενο και ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση του συντάκτη τους καταδικάζουν ή υπερθεματίζουν τις επιλογές της κυβέρνησης και τις εκάστοτε δημοτικές αρχές. Δεσπόζουσα βέβαια θέση έχουν και θέματα τοπικού ενδιαφέροντος. Ο τοπικός τύπος εστιάζει την προσοχή του στα προβλήματα της πόλης. Δεμένες στο άρμα των πολιτικών αντιπαραθέσεων οι ερμουπολίτικες εφημερίδες αντιμετωπίζουν τα τοπικά προβλήματα αναλόγως. Αυτό και μόνο το γεγονός είναι αρκετό για να μας κάνει επιφυλακτικούς ως προς τον τρόπο που συχνά παρουσιάζονται οι «ειδήσεις». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρουσίαση των απεργιών του 1879. Αναζητώντας τις αιτίες που ώθησαν τους εργαζόμενους στα ναυπηγεία και τα βυρσοδεψία να απεργήσουν, το σύνολο σχεδόν του τοπικού τύπου, ακόμα κι όταν εντόπιζε στη φτώχεια, στους χαμηλούς μισθούς και στις κακές συνθήκες εργασίας των απεργών τις γενεσιουργούς αιτίες της απεργίας, αναζητούσε τους υποκινητές των απεργιών στο αντίπαλο πολιτικό στρατόπεδο. Καθώς μάλιστα οι απεργίες εκδηλώθηκαν

⁸⁹ Η *Πατρίς* είχε συντάκτη το Γ. Ποσειδών

⁹⁰ Μπαλτά Ν. – Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα 1993, σελ. 64 – 65

λίγο πριν τις δημοτικές εκλογές, τον Απρίλιο του 1879⁹¹, αρκετές ήταν οι εφημερίδες που «διέβλεπαν δάκτυλον δημαρχιακής εκλογής»⁹².

Η μεγάλη αλλαγή που συντελείται στον αθηναϊκό τύπο τη δεκαετία του 1880 ως προς την εμφάνιση, το περιεχόμενο και τη συχνότητα έκδοσης των φύλλων⁹³, δεν παρατηρείται σε σημαντικό βαθμό στον ερμουπολίτικο τύπο. Οι περισσότερες τοπικές εφημερίδες εξακολουθούν να είναι εβδομαδιαίες, προσπαθούν να παρακολουθούν στενά τις εθνικές πολιτικές εξελίξεις, όμως το επίκεντρο της ειδησιογραφίας τους αποτελούν οι διάφορες πτυχές της τοπικής ζωής. Το οικονομικό μέλλον της πόλης προβληματίζει έντονα, συχνά αποτελεί θέμα των κύριων άρθρων των εφημερίδων και σε πολλές περιπτώσεις σκιαγραφείται σε συνάρτηση με τον Πειραιά.

Στο σημείο όμως αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι προκειμένου να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι τοπικές εφημερίδες «αναπαριστούν» την ερμουπολίτικη κοινωνία του 19^{ου} αιώνα θα πρέπει να εντάξουμε το λόγο τους στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής, να προβληματιζόμαστε διαρκώς και να προσπαθούμε, μέσα στα πλαίσια του δυνατού, να συσχετίζουμε τις πληροφορίες που μας παρέχουν με άλλες πηγές.

Τέλος θα πρέπει να επισημάνουμε ξανά ότι, κατά τη γνώμη μας, το σύνολο του ερμουπολίτικου τύπου, τον οποίο μελετήσαμε, απηχεί την οπτική των αστών της εποχής, εκφράζει δηλαδή αλλά και παράγει κυρίως ταξικό λόγο.

Ας δούμε πρώτα, πώς «ορίζεται» ο «εργάτης», από τους αστούς και τον τοπικό τύπο, ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Γνωρίζουμε ότι τα ναυπηγεία της Ερμούπολης, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1860, αποτελούν, μαζί με τα βυρσοδεψεία, τις κύριες «βιομηχανίες» της πόλης και προσφέρουν απασχόληση σ' ένα σημαντικό τμήμα του ενεργού πληθυσμού. Δεν είναι δύσκολο λοιπόν να εξηγήσουμε γιατί ως τη δεκαετία του 1850 με το όρο «εργάτης» εννοούν

⁹¹ Υποψήφιοι δήμαρχοι στις δημοτικές εκλογές του 1879 ήταν οι βιομήχανοι Βαφιαδάκης (που ήταν δήμαρχος από τις αρχές της δεκαετίας του 1870), ο Λαδόπουλος και Ράλλης και ο γιατρός Μηλαίτης

⁹² Εφημ. *Παρίς*, 21. 2. 1879

Εφημ. *Πανόπη*, 24. 2. 1879

Εφημ. *Αηδών*, 22. 2. 1879

Εφημ. *Ερμής*, 26. 2. 1879

⁹³ Μπαλτά Ν., «Η καρδιοβόλος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881 – 1895, Αθήνα 2002, σελ. 268 – 269

Μπαλτά Ν. – Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την ιστορία...*, ό.π., σελ. 64 – 67

κυρίως αυτούς που απασχολούνται εκεί, ενώ, σε αντίθεση με άλλα αστικά κέντρα της χώρας, όπου ο όρος δεν έχει αποδεσμευτεί από το χώρο της υπαίθρου⁹⁴, στην Ερμούπολη, από τις πρώτες δεκαετίες της ίδρυσής της ο εργάτης συνήθως δεν ταυτίζεται με τον αγρότη. Μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε, ότι τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1850 χειρώνακτας και εργάτης συχνά θεωρούνται ομόσημοι όροι. Για παράδειγμα, μια από τις πρώτες φορές που οι αρχές της Ερμούπολης ασχολούνται με τους εργάτες της πόλης τους, είναι το 1834, όταν ξεκίνησε μια προσπάθεια χάραξης σχεδίου πόλεως. Τότε μερικοί από τους σημαντικότερους εμπόρους διατύπωσαν μεταξύ άλλων την πρόταση «..να τεθή το ναυπηγείον μακράν ολίγον της πόλεως...δια τον φόβον της πυρκαϊάς...δια την ευρυχωρίαν των εργατών...και την ελπιζόμενην αύξησιν του πολύτιμου αυτού εργοστασίου»⁹⁵. Για τους εμπόρους αυτούς, στην επαγγελματική κατηγορία των εργατών ανήκει το σύνολο των εργαζομένων στο ναυπηγείο – «εργοστάσιον» της Ερμούπολης, ανεξαρτήτου ειδίκευσης παρά το γεγονός ότι γνωρίζουμε από άλλες πηγές τις πολλές ειδικότητες που απασχολούνταν στο ναυπηγείο⁹⁶.

Στον τοπικό τύπο, οι αναφορές στους «εργάτες» του ναυπηγείου είναι συχνές. Οι αρθρογράφοι δεν ενδιαφέρονται για την εσωτερική επαγγελματική ιεραρχία των απασχολούμενων στο ναυπηγείο, δείχνουν να αγνοούν ότι ορισμένοι απ' αυτούς τους «εργάτες» συχνά αναλάμβαναν εργολαβικές εργασίες⁹⁷. Φαίνεται να θεωρούν ότι όλοι οι εργαζόμενοι εκεί, αφού εκτελούν χειρώνακτική εργασία ανήκουν στο ίδιο συλλογικό σώμα, αυτό των «εργατών» του ναυπηγείου, παρόλο που δείχνουν να γνωρίζουν καλά τις πολλές επαγγελματικές ειδικότητες που απασχολούνται εκεί και δεν τους προβληματίζει το γεγονός ότι, όπως φάνηκε ήδη από τις απογραφές, οι ίδιοι οι «εργάτες» προτιμούσαν να προσδιορίζονται επαγγελματικά ανάλογα με την ειδίκευση που

⁹⁴ Ο Κ. Βάμβας, για παράδειγμα σε άρθρο του στον *Παρνασσό* το 1887, ταυτίζει τους εργάτες με τους αγρότες. Το ίδιο κάνει και ο Ε. Εμπειρικός στο ίδιο περιοδικό το 1890. Βλέπε:

Βάμβας Κ., «Περί τραπεζών του λαού», *Παρνασσός*, Ιανουάριος 1887

Εμπειρικός Ε., «Το ζήτημα των μεταναστών μας», *Παρνασσός*, Απρίλιος 1890, σελ. 216 – 220.

Δημόπουλος Γ., «Εκ των σταφιδοφόρων Επαρχιών», *Μεταρρυθμιστής*, 15. 2.1894

⁹⁵ Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ., Δημογεροντία Ερμούπολεως, Κατάστιχα, αρ.3 : Πρωτόκολλον εξερχομένων (1833 – 1835), Προς την Βασιλικήν Νομαρχίαν των Κυκλάδων, 1^η Νοεμβρίου 1834.

⁹⁶ Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...*, ό.π., σελ.90 – 91.

Καρδάσης Β., ό.π., σελ. 171

⁹⁷ Για το θέμα αυτό βλέπε :

Αγριαντώνη Χ., ό.π., σελ.90.

είχαν⁹⁸. Έτσι για παράδειγμα, σ' ένα από τα πρώτα άρθρα που εντοπίσαμε στον τοπικό τύπο, και το οποίο αναφέρεται στα προβλήματα του ναυπηγείου της πόλης⁹⁹, επισημαίνεται ότι στο χώρο αυτό «υπέρ τους 1500 εργάτας εργάζονται καθ' εκάστην και ζώσι με το έργον τούτο¹⁰⁰ πριονισταί, καλωδοποιοί, πελεκάνοι, λεπτουργοί, σιδηρουργοί, πακτωταί κτλ.». Αυτό που κυρίως φαίνεται να τους ενδιαφέρει κυρίως είναι ότι οι «εργάτες» αυτοί απασχολούνται κυρίως με τα χέρια τους και βρίσκονται όλοι συγκεντρωμένοι στον ίδιο επαγγελματικό χώρο.

Αυτό που στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι στον τύπο της Ερμούπολης, σε αντίθεση με αυτόν της Αθήνας, ο όρος «χειρώναξ» απαντιέται πάρα πολύ σπάνια. Έτσι ενώ στην Αθήνα, τουλάχιστον ως τα τέλη της δεκαετίας του 1860, συναντάμε άρθρα και κείμενα στα οποία οι όροι «εργάτης» και «χειρώναξ» χρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία¹⁰⁰, στην Ερμούπολη ο όρος «χειρώναξ» δε χρησιμοποιείται σχεδόν ποτέ, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι αστοί της πόλης δεν θεωρούν «εργάτες» αυτούς που ασκούν χειρωνακτική εργασία, χρησιμοποιώντας όμως άλλους όρους, όπως «βιομήχανος», «εργατικάί τάξεις» και «εργατικός λαός – πληθυσμός».

Έχουμε ήδη αναφερθεί στο συγκεχυμένο περιεχόμενο του όρου «βιομηχανία»¹⁰¹, οπότε δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση το γεγονός ότι στην Ερμούπολη, ως τα τέλη της δεκαετίας του 1850 ο «εργάτης» θεωρείται ότι ανήκει στην «τάξη» των (χειρωνακτών) «βιομηχάνων». Η ίδια αντίληψη κυριαρχεί και σε κείμενα που δημοσιεύονται στην Αθήνα την ίδια εποχή. Η διαφορά όμως είναι ότι στο λεξιλόγιο των αστών της Ερμούπολης, το «γλίστρημα» από το είδος της δουλειάς (βιομήχανος – χειρώναξ) στην κοινωνική σχέση εργασίας (μισθωτός – ημερομίσθιος εργάτης) γίνεται μια δεκαετία συντομότερα απ' ότι στην πρωτεύουσα. Στο βιβλίο του Th. Barreau που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1865, σε ελεύθερη μετάφραση του Ν. Δραγούμη,

⁹⁸ Ο.π.

⁹⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3.3.1845

¹⁰⁰ Ενδεικτικά βλέπε :

Barreau Th – Δραγούμης Ν., *Συμβουλαί προς τους χειρώνακτας*, Αθήνα 1865

Βαλσαμάκης Ν., «Περί εργασίας», *Οικονομική Επιθεώρησης*, Μάρτιος 1877

¹⁰¹ Ως και τα τέλη της δεκαετίας του 1870 ο όρος «βιομηχανία» χρησιμοποιείται από ερμούπολιτικό τύπο για να περιγράψει και οικονομικές, κοινωνικές κι επαγγελματικές πρακτικές άσχετες με τη μηχανική μεταποίηση. Έτσι δημοσιεύονται άρθρα σχετικά με τη «βιομηχανία λαχείων» ή την «μουσικήν βιομηχανία». Βλέπε για παράδειγμα:

Εφημ. *Ένωσις*, 1. 8. 1851

Εφημ. *Ήλιος*, 5. 3. 1877

από την αρτισύστατη «Εταιρία των φίλων του λαού», με τίτλο *Συμβουλαί προς τους χειρώνακτας*, ο μεταφραστής ταυτίζει τους εργάτες με τους χειρώνακτες, θεωρώντας ότι όλοι όσοι εργάζονται με τα χέρια είναι εργάτες¹⁰².

Στην Ερμούπολη, ως τη δεκαετία του 1860 οι «εργάτες» θεωρείται ότι ανήκουν στην ίδια «τάξη» μ' αυτή των «πτωχών βιομηχάνων»¹⁰³, δεν ταυτίζονται όμως μ' αυτούς. Έτσι για παράδειγμα στον *Αίολο*, το 1850 γίνεται αναφορά «σε πτωχόν πλην τίμιον βιομήχανον» και σε «εργάτη του ναυπηγείου» τους οποίους κατατάσσει «στην αυτήν κοινωνικήν τάξην»¹⁰⁴, χωρίς όμως να διευκρινίζει ποια είναι αυτή. Το γεγονός βέβαια ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850, ο «εργάτης», ο «βιομήχανος», ο «υπηρέτης», στο λεξιλόγιο των αστών της Ερμούπολης χρησιμοποιούνται συχνά ως όροι που δηλώνουν διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, δε σημαίνει ότι το τοπίο έχει ξεκαθαρίσει κι ότι οι όροι παύουν πλέον να χαρακτηρίζονται από πολυσημία. Έτσι για παράδειγμα το 1854 δημοσιεύεται πάλι στον *Αίολο*, ένα άρθρο στο οποίο προτείνονται μέτρα προκειμένου ν' αντιμετωπιστεί η ανεργία των «αργούντων βιομηχάνων» και του οποίου ο συντάκτης περιλαμβάνει στους «πάσης τάξεως βιομηχάνους» τις «τάξεις» των «τεκτόνων, ξυλουργών και εργατών»¹⁰⁵. Με τον όρο «βιομήχανος» φαίνεται να εννοούν τον χειρώνακτα βιοτέχνη, τον ανεξάρτητο τεχνίτη, τον εξαρτημένο μισθωτό εργάτη παρά τον επιχειρηματία τον αποδεσμευμένο από τη χειρωνακτική εργασία.

Πάντως από τη δεκαετία του 1870 στην Ερμούπολη ο «εργάτης» συνδέεται όλο και περισσότερο με την εξαρτημένη μισθωτή εργασία και θεωρείται όλο και πιο συχνά διαφορετική επαγγελματική κατηγορία απ' αυτή του «βιομηχάνου»¹⁰⁶. Αξίζει πάντως εδώ να σημειωθεί ότι απ' αυτή τη δεκαετία, ο «βιομήχανος», αρχίζει να αποκτά τη σημασία του επαγγελματία που εμπλέκεται στη διαδικασία της μεταποίησης ως ιδιοκτήτης μικρής, συνήθως, επιχείρησης¹⁰⁷, σε αντίθεση με τον «εργοστασιάρχη», που είναι ένας όρος που

¹⁰² Barreau Th. – Δραγούμης Ν., *Συμβουλαί προς...*, ό.π.

Το ίδιο κείμενο δημοσιεύτηκε σε συνέχειες και στο περιοδικό *Πανδώρα* από 15.3.1865 ως 1.12.1865

¹⁰³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22.4.1850.

¹⁰⁴ Εφημ. *Ο Αίολος*, 16.7.1850

¹⁰⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 8.4.1854

¹⁰⁶ Εφημ. *Ηλιος*, 25.10.1876

¹⁰⁷ Εφημ., *Πανόπη*, 24.2.1879

Εφημ. *Πατρίς*, 6.4.1885

χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τους ιδιοκτήτες των μεγάλων μεταποιητικών μονάδων της πόλης¹⁰⁸.

Την ίδια περίπου περίοδο φαίνεται ότι τον «βιομήχανο» ως όρο που παρέπεμπε σε άτομα που εκτελούσαν οποιαδήποτε εργασία συνδεδεμένη με τη μεταποίηση πρώτων υλών, τον αντικαθιστά ο «εργατικός πληθυσμός».

Χαρακτηριστικό στοιχείο για την κατάσταση που επικρατεί στο εργασιακό πεδίο της πόλης μας, είναι η αναφορά στον τύπο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 στους «ημερομίσθιους εργάτες»¹⁰⁹. Γνωρίζουμε ότι στην Ερμούπολη η πρακτική του ημερομισθίου γενικεύτηκε πολύ πιο γρήγορα απ' ό,τι στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο¹¹⁰, αν και αφορούσε κυρίως ημερομίσθιους εργάτες – τεχνίτες, που το ύψος της αμοιβής τους καθοριζόταν από το βαθμό ειδίκευσης και τη φύση της εργασίας τους. Έτσι σε μια εποχή που στα εργαστήρια του Πειραιά υπήρχε μεγάλη ποικιλία τρόπων αμοιβής των εργαζομένων, στην Ερμούπολη, ήδη από τη δεκαετία του 1850, το ημερομίσθιο αποτελεί ένα συγκεκριμένο και μετρήσιμο οικονομικό μέγεθος και οι «ημερομίσθιοι εργάτες» μια μάλλον πολυπληθής κατηγορία του πληθυσμού.

Πρέπει πάντως να παρατηρήσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις και για συγκεκριμένους λόγους, ο «εργάτης» χρησιμοποιείται με τη ευρύτερη σημασία του «εργαζομένου». Το επιχείρημα ότι οι απασχολούμενοι στις βιομηχανίες και στα μικρά εργαστήρια, οι εργαζόμενοι δι' εαυτόν, οι εποχικοί και ημερομίσθιοι εργάτες, οι γυναίκες που δουλεύουν με το κομμάτι στο σπίτι ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό μόρφωμα με τους «εργάτες του πνεύματος», αυτό των εργαζομένων, επαναλαμβάνεται συχνά ως τα τέλη του 19ου αιώνα, τόσο από τους αστούς όσο κι από τους σοσιαλιστές διανοούμενους¹¹¹. Έτσι δεν είναι περίεργο που ο Ε. Λυκούδης, ένας άνθρωπος εξαιρετικά μορφωμένος για την εποχή του, γνώστης των διεθνών πραγμάτων, αυτοχαρακτηρίζεται «απλούς εργάτης», αν και είναι ξεκάθαρο ότι το συλλογικό υποκείμενο για το οποίο μιλά και προς το οποίο

¹⁰⁸ Βλέπε ενδεικτικά :

Εφημ. *Εξέγερσις*, 20. 3. 1876

Λυκούδης Εμ., *Η εν Ελλάδι βιομηχανία...*, ό.π., σελ. 10.

Εφημ., *Πατρίς*, 6. 4. 1885 και 3. 12. 1891

¹⁰⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 24. 9. 1853

¹¹⁰ Αγριαντώνη Χ., ό. π. σελ. 195.

¹¹¹ Βαλσαμάκης Ν., «Περί εργασίας», *Οικονομική Επιθεώρησις*, Μάρτιος 1887

Βάμβας Κ., «Περί τραπεζών του λαού», *Παρνασσός*, Ιανουάριος 1887

Δρακούλης Π., «Τι εστί κοινωνισμός», *Άρδην*, Νοέμβριος 1886

Ανώνυμος, «Ο Σοσιαλισμός εν Ελλάδι», *Η Κοινωνία*, 28. 4. 1891

Ανώνυμος, «Πρόγραμμα σοσιαλιστικόν», *Σοσιαλιστής*, Σεπτέμβριος 1892

απευθύνεται είναι οι «βιομηχανικοί» κυρίως εργάτες. Έτσι στο βιβλίο του *H εν Ελλάδι βιομηχανία και αι απεργίαι* βλέπουμε να δίνει τον εξής ορισμό : «όλα όσα αποτελούν προϊόντα υπηρεσιών και καταλήγουν σε μισθό, είναι ένα είδος εργασίας, ακόμα κι όταν το προϊόν (της εργασίας) δεν είναι υλικός πόρος, όπως για παράδειγμα η δικαστική απόφαση, η αγόρευση του δικηγόρου και όλες οι πράξεις που ξεφεύγουν από την υλική υπόσταση των πραγμάτων»¹¹². Με αυτόν τον τρόπο βάζει τον εαυτό του, ως πρωτοδίκης και κατά συνέπεια κρατικός υπάλληλος – μισθωτός, στην ίδια θέση, και μάλιστα σε χειρότερη, όπως ισχυρίζεται, από αυτή των απεργών της Σύρου : «Είμαι κι εγώ εργάτης απλούς και εργάτης μάλιστα κατά τούτο μειονεκτών των λοιπών εργατών, ότι το μίσθωμα της εργασίας μου μοι καταβάλλεται υπό του κράτους κατά τριάκοντα ημέρας. Διαιρούμενον δε το μίσθωμα της εργασίας μου τούτο διά του αριθμού των ημερών παρουσιάζει πηλίκον δραχμάς οκτώ, όπερ είναι ημερομίσθιον προ του οποίου οι πρωτεργάται των βυρσοδεψείων και σιδηροτεχνουργείων της Σύρου με τά περιφρονήσεως ήθελον αποστρέψει την κεφαλήν»¹¹³. Το βασικό του αυτό επιχείρημα καταρρέει, καθώς σε όλο το βιβλίο του ο Λυκούδης αντιμετωπίζει τους «εργάτες» και τις «εργατικές τάξεις» ως εν δυνάμει αντιπάλους που αμφισβητούν το σύστημα αξιών του και όχι ως μέλη της ίδιας με αυτόν τάξης.

¹¹² Ο Λυκούδης, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, πήρε τον ορισμό από το λεξικό του Maurice Block, *Dictionnaire general de la politique*. Η μετάφραση του ορισμού είναι δική μου. Βλέπε : Λυκούδης Ε., ό.π., σελ. 10.

¹¹³ Ό.π., σελ. 10 – 11.

β. Οι αστοί και η «εργατική τάξις»: προσπάθειες ορισμού των «άλλων»

Η ανεπτυγμένη οικονομία της αγοράς, οι νέες σχέσεις παραγωγής και κυρίως η διαφοροποιημένη κοινωνική δομή, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που δίνουν στην Ερμούπολη τον τίτλο του πρώτου αστικού κέντρου της χώρας. Οι «τάξεις» ως κατηγορίες περιγραφής και ερμηνείας της καθημερινότητας των ανθρώπων εμφανίζονται στον τοπικό τύπο από πολύ νωρίς. Ο λόγος βέβαια περί «τάξεων» δεν αποτελεί από μόνος του, απόδειξη της ύπαρξης κοινωνικών τάξεων στην Ερμουπολίτικη κοινωνία. Θα πρέπει να δούμε πώς διαμορφώνεται η κάθε τάξη μέσα από το πλαίσιο της παραγωγής και της κατανάλωσης, και πώς τα ίδια τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το σύνολο των καθημερινών τους σχέσεων, όπως η εργασία, οι οικογενειακές σχέσεις, η μεταναστευτική τους ιδιότητα και η θέση τους στην καινούργια πόλη, η ανάμιξή τους στην πολιτική. Αυτό όμως ξεφεύγει από τα όρια αυτής της εργασίας. Εκείνο που προσπαθούμε, ως ένα βαθμό, να μελετήσουμε είναι πώς, μέσα από τη χρήση συγκεκριμένων όρων, οι αστοί αλλά και οι εργάτες αντιλαμβάνονται τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες ζουν, και στην προκειμένη περίπτωση, τι σημασία και ποιο περιεχόμενο δίνουν οι ερμουπολίτες αστοί στον όρο «εργατική τάξις» όταν τον χρησιμοποιούν.

Ο όρος «εργατική τάξη», ο οποίος εμφανίζεται σε αγγλικά κείμενα μετά το Βατερλό, και στη Γαλλία κυρίως μετά το 1830¹¹⁴, συναντάται στον τοπικό τύπο ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, και η πρώτη αναφορά που εντοπίσαμε, γίνεται σ' ένα άρθρο που δημοσιεύεται σε συνέχειες στον *Αίοιο*¹¹⁵ και το οποίο αναφέρεται στα θετικά και αρνητικά σημεία του ελεύθερου ανταγωνισμού. Πρόκειται όμως για μετάφραση από τα γαλλικά, οπότε και ο όρος «εργατική τάξη» αποτελεί ελληνική απόδοση του γαλλικού όρου.

Συγκεκριμένα άρθρα που να έχουν προφανή σκοπό τη διαπραγμάτευση του ταξικού ή μη χαρακτήρα της κοινωνίας της Ερμούπολης δεν υπάρχουν. Συναντάμε όμως συχνά επικλήσεις των κοινωνικών «τάξεων» με έναυσμα

¹¹⁴ Hobsbawm E., *Η εποχή των επαναστάσεων 1789 – 1848*, Αθήνα 2000, σελ. 297

¹¹⁵ Εφημ. *Ο Αίοιος*, 26. 3. 1849, 2. 4. 1849, 9. 4. 1849 και 22. 4. 1849

διάφορα ζητήματα, όπως η φιλανθρωπία, η πολιτική, η οικονομία, η υγεία. Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε μελετώντας το κυρίαρχο λόγο, όπως αυτός εκφράζεται μέσα από τα έντυπα της εποχής, είναι ότι η άρχουσα τάξη της πόλης, οι «έγκριτοι πολίται»¹¹⁶, η «ανωτέρα τάξις»¹¹⁷ φαίνεται να έχουν από πολύ νωρίς συνείδηση της ύπαρξης κοινωνικής ιεραρχίας, της διάκρισης της κοινωνίας σε «πλούσιους, πένητες και μεγιστάνες»¹¹⁸ και της συναίσθησης ότι αποτελούν διαφορετική «τάξη» απ' αυτή του «απλού λαού»¹¹⁹, των «ανθρώπων του λαού»¹²⁰ και «της κατωτέρας τάξεως»¹²¹, της «τελευταίας κοινωνικής τάξεως»¹²². Ο όρος «κοινωνικές τάξεις» απαντιέται από τις αρχές της δεκαετίας του 1850, χωρίς συχνά να θεωρείται απαραίτητο να διευκρινιστεί σε ποιες τάξεις αναφέρονται : «Αι θρησκευτικάί πανηγύρεις...συνδέουν με φιλικούς δεσμούς τας διαφόρους κοινωνικάς τάξεις»¹²³. Την ίδια περίπου χρονική περίοδο συναντάμε και τις πρώτες αναφορές στις «εργατικές τάξεις»¹²⁴ και στην «εργατική τάξη»¹²⁵. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται προκειμένου να προσδιορίσουν το «φτωχό λαό», τις «κατώτερες τάξεις»¹²⁶, και η αντιστοιχία τους σε κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες ήταν αδιευκρίνιστη. Το γεγονός ότι ως τη δεκαετία του 1860 η χρήση τους είναι σπάνια, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν είναι όροι παγιωμένοι ακόμα στο λεξιλόγιο των αστών της εποχής.

Από τη δεκαετία του 1870 και μετά, ο όρος εργατικά τάξεις και εργατική τάξη χρησιμοποιούνται συχνότερα, σε αντιδιαστολή αρκετές φορές με τον όρο «καλαί τάξεις – ανώτεροι τάξεις»¹²⁷, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που ο «εργατικός πληθυσμός» χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «κατώτεροι τάξεις»¹²⁸, ως όροι με την ίδια σημασία. Για τους «κατέχοντες διακεκριμένην

¹¹⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 11. 1852

¹¹⁷ Εφημ. *Ο Αίολος*, 19. 8. 1854.

¹¹⁸ Εφημ., *Η Ένωσις*, 18. 7. 1851

¹¹⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 11. 1849

¹²⁰ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3. 6. 1850

¹²¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 31. 10. 1853

Εφημ. *Ένωσις*, 26. 12. 1851.

¹²² Εφημ. *Ο Αίολος*, 19. 11. 1853.

¹²³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 7. 1850

Εφημ. *Ένωσις*, 26. 12. 1851

¹²⁴ Εφημ. *Ένωσις*, 21. 11. 1851

¹²⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 8. 10. 1855

¹²⁶ Ο.π.

¹²⁷ Εφημ. *Εξέγερσις*, 28. 7. 1875.

¹²⁸ Ανώνυμος, *Η Δημοτική Εκλογή του Δήμου Ερμούπολεως*, σελ. 4 – 5, Ερμούπολη 1874
Τα εγκαίνια της εν Ερμούπολει Σχολής των απόρων παιδων και αι προκαταρκτικά εργασία,

θέσιν εν τη κοινωνική κλίμακι»¹²⁹ ο «εργατικός πληθυσμός» ταυτίζεται με «τας πολυαριθμούς τάξεις τας εργαζομένας εν τη παραγωγή»¹³⁰ και θεωρείται διαφορετική κοινωνική ομάδα από τον «βιομηχανικών και εμπορικών κόσμον»¹³¹. Πάντως ως τη δεκαετία του 1880, στο λεξιλόγιο των αστών και των εντύπων τους φαίνεται ότι οι όροι «εργατική τάξη» - «εργατικός πληθυσμός» - «κατώτερη - κατώτερες τάξεις» χρησιμοποιούνται προκειμένου να προσδιορίσουν μια κοινωνική κατηγορία την οποία θεωρούσαν ότι βρισκόταν στη χαμηλότερη βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι κάτω από αυτά τα γενικά προσδιοριστικά, τα οποία χρησιμοποιούνται ως ομόσημα, «στριμώχονται» όλοι όσοι απασχολούνται σε χειρωνακτικές εργασίες, από ανεξάρτητους παραγωγούς και εξαρτημένους μισθωτούς μέχρι άτομα που η επαγγελματική τους ιδιότητα ήταν απροσδιόριστη, αφού «μεταπηδούσαν» ανάλογα με τις οικονομικές συνθήκες από την θέση του ημερομίσθιου εργάτη σ' αυτήν του επαίτη ή ακόμη και του ατόμου με «παραβατική» συμπεριφορά, από τους ναυπηγούς που αναλαμβάνουν εργολαβικά τη κατασκευή πλοίων στο ναυπηγείο της πόλης και τους εργάτες στα εργοστάσια της πόλης μέχρι τους υπηρέτες, τους ζητιάνους και τους «αγυιόπαιδες».

Η κρίση που ξεσπάει στο νησί το 1876 ως αποτέλεσμα της Μεγάλης Ύφεσης¹³² με πρώτο θύμα τη βυρσοδεψία¹³³ και τη ναυπηγική και με αποκορύφωμα τις απεργίες του 1879 φαίνεται να αποτελεί τομή για την ερμουπολίτικη κοινωνία. Αν και οι «κατώτερες τάξεις» της κοινωνίας δε χάνονται από την τοπική ειδησεογραφία, οι όροι «εργατική τάξις» - «εργατικά τάξις» και οι συνεκδοχές τους, όπως «εργατικός πληθυσμός» μοιάζει να αποβαίνει η κυρίαρχη κοινωνική κατηγορία στον καθημερινό λόγο για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Την ίδια εποχή περίπου οι «εργάτες» αρχίζουν να αποτελούν ένα συλλογικό υποκείμενο με ευδιάκριτη παρουσία στον πολιτικό λόγο κυρίως κατά τη διάρκεια των

σελ. 4, Ερμούπολη 1874.

¹²⁹ Οπ., σελ. 9.

¹³⁰ Οπ., σελ. 8.

¹³¹ Εφημ. *Ηλιος*, 25. 10. 1876.

¹³² Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...*, ό.π., σελ. 250

Hobsbawm E., *Histoire economique et sociale de la Grande Bretagne*, τ. 2, Παρίσι 1977 (πρώτη έκδοση 1968).

¹³³ Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', σελ. 616, Αθήνα 1985

προεκλογικών περιόδων¹³⁴. Πάντως ως τα τέλη του αιώνα τόσο η «εργατική» όσο και οι «εργατικές» τάξεις χρησιμοποιούνται με την ίδια σημασία και τις περισσότερες φορές τις συναντάμε να έχουν ταυτόσημες έννοιες.

Αν και σε γενικές γραμμές, οι «φιλελεύθεροι αστοί» στην Αθήνα φαίνεται να θεωρούν ότι «εργατική τάξις» σήμαινε «τους υπό ημερομίσθιον εργάτας»¹³⁵, είτε αυτοί εργάζονται στη βιομηχανία είτε στη γεωργία, τόσο στην Αθήνα όσο και στην Ερμούπολη οι όροι «εργατική – εργατικά τάξεις» - «εργατικός πληθυσμός» δε χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν μόνο τους ημερομίσθιους εργάτες. Στα περισσότερα κείμενα οι εργάτες θεωρείται ότι ανήκουν στην εργατική τάξη, είναι όμως μια από τις επαγγελματικές κατηγορίες από τις οποίες αποτελείται ο «εργατικός πληθυσμός – τάξη της Ερμούπολης. Τα περισσότερα κείμενα που ασχολούνται με τον «εργατικό πληθυσμό – τάξη» βλέπουμε να περιλαμβάνουν σ' αυτόν «εργατικές συντεχνίες» όπως των «Ρωμαιοραπτών» και των «καπνοπωλών» αλλά και των «βυρσοδεψών» και των «μαραγκών»¹³⁶ ενώ πιο σπάνια συμπεριλαμβάνουν και τους εργάτες γης. Έτσι για παράδειγμα, στην εφημερίδα *Πατρίς*¹³⁷ το 1886, δημοσιεύεται άρθρο, στο οποίο ο συντάκτης του επισημαίνει το πρόβλημα της μετανάστευσης που μαστίζει «την εργατική τάξην των νήσων του Νομού Κυκλάδων». Για τον αρθρογράφο αυτόν, στην εργατική τάξη περιλαμβάνονται και όσοι απασχολούνται στη γεωργία ως εξαρτημένοι μισθωτοί. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο «αιτία της αποδημίας είναι το άφορον της γης των πλείστων μικρών νήσων των Κυκλάδων, ένεκα του οποίου καταφεύγουσι ιδίως οι της εργατικής τάξεως εις το εξωτερικόν προς ανεύρεσιν εργασίας».

Βλέπουμε λοιπόν ότι σε καμία περίπτωση οι όροι αυτοί δεν έχουν για τους αστούς της εποχής τη σημασία του «προλεταριάτου» με τη μαρξιστική έννοια. Όπως συνέβη κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση της πόλης, όταν αντιμετώπιζαν, όπως είδαμε, τους εργάτες του ναυπηγείου ως ένα σύνολο,

¹³⁴ Εφημ. *Ηλιος*, 12. 6. 1875

Βαφιαδάκη Δ., *Άρθρα τινά εκ της εφημερίδος «Πολίτης»*, Ερμούπολη 1887.

Χατζιδάκη Ι., *Λόγοι κατά τας εκλογάς της 16^{ης} Απριλίου 1895*, Ερμούπολη 1895.

¹³⁵ Τον ορισμό αυτό δίνει ο Ν. Γουναράκης, καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε μια σειρά από άρθρα του στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αιών*, το 1880, με τίτλο : «Η Βιομηχανία εν Ελλάδι». Βλέπε :

Εφημ. *Αιών*, 23. 10. 1880, 28. 10. 1880 και 29. 10. 1880

¹³⁶ Ενδεικτικά βλέπε :

Εφημ., *Ηλιος*, 11. 12. 1888.

Εφημ. *Πατρίς*, 18. 1. 1897

¹³⁷ Εφημ. *Πατρίς*, 18. 10. 1886.

χωρίς να τους ενδιαφέρει η ειδικότητα και η επαγγελματική ιεραρχία, το ίδιο συμβαίνει και τώρα με την «εργατική – εργατικές τάξεις» Γι' αυτούς η «εργατική τάξη» μπορεί να αποτελεί μια διαφορετική «τάξη» από τη δική τους, δε σημαίνει όμως βέβαια ότι την αντιμετώπιζαν ως μία ομοιογενή μάζα, κι έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι ο όρος «εργατικές τάξεις» χρησιμοποιείται πάρα πολύ συχνά ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. . Αυτό βέβαια δεν αποτελεί ελληνική «ιδιαιτερότητα». Έχει επισημανθεί¹³⁸ ότι πριν την ανάδυση των εργατικών κομμάτων στην Ευρώπη, οι άνθρωποι αναφέρονταν στις «εργατικές τάξεις» στον πληθυντικό και όχι στον ενικό. Η περιορισμένη παρουσία του κλασσικού προλεταριάτου δεν μπορούσε να εξομοιωθεί με τον όγκο των χειρωνακτών που εργάζονταν σε βιοτεχνικά εργαστήρια, με τους ειδικευμένους εργάτες των ναυπηγείων, τους οικοδόμους, τους εργάτες της γης, τις εργάτριες στον τομέα της ένδυσης : «Διαιρέσεις που δεν ήταν μόνο κάθετες αλλά και οριζόντιες : ανάμεσα σε ειδικευμένους τεχνίτες και σε χειρωνακτες εργάτες...ανάμεσα στην εργατική αριστοκρατία και το λούμπεν προλεταριάτο...ανάμεσα στα διάφορα στρώματα των ειδικευμένων τεχνιτών, όπου ο τυπογράφος – στοιχειοθέτης κοίταζε αφ' υψηλού τον χτίστη και ο χτίστης το μπογιατζή»¹³⁹. Οι αστοί της εποχής φαίνεται ότι αναγνωρίζουν τον πολυκερματισμό της «εργατικής τάξης», τις εσωτερικές της διαιρέσεις¹⁴⁰ παρ' όλ' αυτά φαίνεται να θεωρούν ότι τα κοινά στοιχεία μεταξύ των «εργατών» είναι περισσότερα από τις διαφορές.

¹³⁸ Hobsbawm E., *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875 – 1914*, Αθήνα 2000

¹³⁹ Ο.π., σελ. 189.

¹⁴⁰ Για παράδειγμα στο φυλλάδιο που κυκλοφόρησε το 1895 από τον Ι. Χατζιδάκη, στην εργατική τάξη συμπεριλαμβάνει μεταξύ άλλων, τους εργάτες, τους τεχνίτες, τους αρχιτεχνίτες και τους επιστάτες. Βλέπε :

Χατζιδάκης Ι., *Λόγοι Ι. Χατζιδάκη, υποψηφίου βουλευτού επαρχίας Σύρου*, Ερμούπολη 1895
Εφημ. Πατρίς, 31. 7. 1899

γ. Το «τέρας του Κομμουνισμού», ο «όχλος» και οι «εργάτες» : ο τρόμος των αστών μπροστά στην ανάδυση των μαζών ως ιστορικού και πολιτικού υποκειμένου

Οι εφημερίδες στην Ερμούπολη, σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παρακολουθούν από κοντά όχι μόνο τις εθνικές αλλά και τις διεθνείς εξελίξεις, έχοντας σταθερή ειδησεογραφία από το εξωτερικό. Επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους με εμπεριστατωμένα άρθρα στο εμπόριο, στην οικονομία και στη βιομηχανία, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι το κεντρικό σημείο της ειδησεογραφίας τους δεν είναι οι διάφορες πτυχές της τοπικής ζωής, ενώ οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, σε τοπικό και εθνικό επίπεδο δίνουν το χρώμα στα περισσότερα κύρια άρθρα. Η επανάσταση του 1848 στην Ευρώπη απασχόλησε πολύ τον τοπικό τύπο και οι αναφορές στη στάση των «εργατών» στα γεγονότα αυτά είναι πολλές. Οι εφημερίδες παρακολουθούν από κοντά τα γεγονότα, δημοσιεύουν άρθρα και ανταποκρίσεις απ' το εξωτερικό, προβληματίζονται και κάνουν κρίσεις για την πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη. Η εφημερίδα *Ο Αίολος*¹⁴¹, ως και το 1852, δημοσιεύει πληθώρα άρθρων και ανταποκρίσεων και φαίνεται να προσπαθεί να κρατήσει μια «αντικειμενική» και «ψύχραιμη» στάση απέναντι στα γεγονότα¹⁴².

Ο «Διεθνής Κομμουνισμός», εμφανίζεται στον ερμούπολιτικό τύπο κυρίως μετά τα γεγονότα της παρισινής Κομμούνας του 1871¹⁴³. Στα άρθρα αυτά, τόσο εκείνα που σχετίζονται με την επανάσταση του 1848, όσο κι αυτά που ασχολούνται με τον «κομμουνισμό», τα οποία είτε αποτελούν αναδημοσιεύσεις από έντυπα του εξωτερικού, είτε γράφονται από ντόπιους δημοσιογράφους, οι εργάτες αντιμετωπίζονται ως ένα συλλογικό υποκείμενο, και θεωρείται σχεδόν αυτονόητο ότι είναι εξαρτημένοι μισθωτοί εργαζόμενοι που απασχολούνται κυρίως στη βιομηχανία, στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης¹⁴⁴.

¹⁴¹ Η εφημερίδα *Ο Αίολος* εκδίδεται από το 1842 ως το 1861. Εκδότης ήταν ο Ν. Βαρβαρέσος και συντάκτης της ο Αλ. Αλεξάνδρου. Υποστήριζε το Γαλλικό κόμμα.

¹⁴² Βλέπε :

Εφημ. *Ο Αίολος*, 17. 4. 1848, 1. 5. 1848, 3. 7. 1848, 6. 11. 1848, 27. 2. 1848, 19. 11. 1849, 9. 6. 1851, 20. 10. 1851, 29. 12. 1851 και 7. 6. 1852.

¹⁴³ Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848 – 1875*, Αθήνα 1994, σελ. 254 – 257

¹⁴⁴ Βλέπε για παράδειγμα :

Εφημ. *Εξέγερσις*, 2. 9. 1874

Εφημ. *Πανόπη*, 16. 10. 1879

Στα κείμενα που ασχολούνται με τον «κοινοτισμόν – κομμουνισμόν», ο όρος που επαναλαμβάνεται συχνά είναι αυτός του «απλού λαού», του «φτωχού σε αντιδιαστολή και σπανιότερα ταυτίζοντάς τον με τον «όχλο». Αναζητώντας τους «εργάτες», πέφταμε όλο και πιο συχνά πάνω σ' αυτούς τους δύο όρους, ήδη από τη δεκαετία του 1840. Τι εννοούσαν οι συντάκτες των άρθρων και οι διανοούμενοι της τοπικής κοινωνίας όταν μιλούσαν για λαό και όχλο και που εντάσσονται οι «εργάτες», αν εντάσσονταν, μέσα σ' αυτές τις δύο αντιθετικές έννοιες ;

Δυστυχώς η μόνη πηγή για τη δεκαετία του 1840 είναι η εφημερίδα *Ο Αίολος*. Το «τέρας» του κοινοτισμού προβάλλει μέσα από τις σελίδες της, όσο κι αν προσπαθεί να διατηρήσει μια ψύχραιμη στάση. Η εφημερίδα ασχολείται αρκετά με τις επαναστάσεις του 1848 στην Ευρώπη, δημοσιεύει ανταποκρίσεις από το εξωτερικό και μεταφράσεις άρθρων σχετικών με τον «κοινοτισμόν». Ο «παρισινός όχλος»¹⁴⁵ αναδύεται μέσα από έναν λόγο στα πλαίσια του οποίου η «εργατική τάξη δεν είναι άγνωστος όρος. Ο «όχλος» αυτός είναι μέρος της «εργατικής τάξης»¹⁴⁶ ή είναι η ίδια η τάξη αυτή¹⁴⁷ ενώ το κυρίαρχο αντιθετικό ζεύγος είναι : όχλος – πολίτες¹⁴⁸. Η στενή παρακολούθηση των γεγονότων και ο τρόπος παρουσίασής τους είναι κάτι που εκ πρώτης όψεως παραξενεύει τον αναγνώστη, ο οποίος έχει την εντύπωση ότι στις ευρωπαϊκές επαναστάσεις προβάλλεται ένας φόβος για τη διασάλευση της κοινωνικής τάξεως στην ίδια την Ελλάδα. Το γεγονός ότι σ' ένα από τα πρώτα σχετικά άρθρα ο συντάκτης του προσπαθεί να καθησυχάσει το αναγνωστικό του κοινό, διαβεβαιώνοντάς το ότι : «Τα άτομα και την ιδιοκτησία εσεβάσθησαν, εξαιρουμένων ολίγων τινών...» και η συμβουλή του : «Ας μη ταρατώμεθα, ας μη τρομάζομεν» αποτελούν απόδειξη ότι οι «στάσεις» βιώνονται ως ένα βαθμό τουλάχιστον από τους ντόπιους δημοσιογράφους, ως απειλή και κατά της ελληνικής καθεστηκυίας τάξης. Το γεγονός ότι λίγα χρόνια πριν το 1848 είχε παραχωρηθεί στους άρρενες πολίτες της Ελλάδας το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας, πράγμα που όσον αφορά τους συντάκτες του *Αίολου* θεωρούνταν απαράδεκτο¹⁴⁹, μπορεί ως ένα βαθμό να εξηγήει το ενδιαφέρον της εφημερίδας

¹⁴⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 17. 4. 1848

¹⁴⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 6. 11. 1848

¹⁴⁷ Εφημ. *Ο Αίολος*, 1. 5. 1848, 3. 7. 1848, 27. 11. 1

¹⁴⁸ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3. 7. 1848.

¹⁴⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3. 2. 1851, 10. 2. 1851

για τα γεγονότα του 1848. Ο φόβος προς τον «όχλο» αναδύεται διαβάζοντας και άρθρα σχετικά με την Διεθνή Κομμουνισμόν», κυρίως μετά το 1871, όπου κι εδώ «όχλος» και «εργάτες» ταυτίζονται¹⁵⁰.

Οι όροι «όχλος» και «λαός» απαντιούνται όμως κυρίως σε άρθρα και κείμενα που σχετίζονται είτε με το ζήτημα της καθολικής ψηφοφορίας και το πολιτειακό, είτε με το τρόπο διεξαγωγής των εθνικών ή δημοτικών εκλογών. Οι όροι αυτοί αποτελούν, ως τη δεκαετία του 1870 αντίπαλες έννοιες, ενώ αργότερα σ' αυτό το αντιθετικό σχήμα, τη θέση του «όχλου» παίρνουν οι «εργάτες».

Μια σειρά από άρθρα κυρίως ως τη δεκαετία του 1870 ασχολούνται με το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας και την αδυναμία του «απλού λαού» - όπου στον απλό λαό συμπεριλαμβάνονται και οι εργάτες¹⁵¹ - να αποφασίζει σωστά. Η στάση αυτή μπορεί να εξηγηθεί αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι η καθολική ψηφοφορία εκλαμβάνονταν από ένα μεγάλο τμήμα της αστικής τάξης, ως φόβος «μπροστά στο ενδεχόμενο δημοκρατικής παραφοράς της πλειοψηφίας»¹⁵² και ως «απειλή κατά της ιδιοκτησίας»¹⁵³. Έτσι σε κύριο άρθρο που δημοσιεύεται στον *Αίοιο* το 1851¹⁵⁴ ο δημοσιογράφος καυτηριάζει την παραχώρηση του εκλογικού δικαιώματος «εις πάντα ανεξαιρέτως το όχλον» θεωρώντας ότι δικαίωμα ψήφου θα έπρεπε να έχουν μόνο ο «αληθής λαός – πολίτες¹⁵⁵», όπου λαό θεωρεί τους ιδιοκτήτες γιατί «μόνο οι συνδεόμενοι με την πατρίδα δια κτήσεων μπορούν να ενδιαφέρονται δια το δημόσιον καλόν»¹⁵⁶. Την ίδια άποψη διατυπώνει και η *Ένωσις* την ίδια χρονιά, μόνο που εδώ στους πολίτες συμπεριλαμβάνονται και όλοι όσοι ασκούν κάποιο «τίμιο» επάγγελμα : «Πας ο έχων έργον δι' ου δύναται εντίμως να ζη, πας ο απολαύων τους καρπούς της περιουσίας του, πας πατήρ οικογενείας έχω γαίας επί του τόπου, πας επί παιδεία δόκιμος οφείλει να θεωρήται ως πολίτης»¹⁵⁷. Η «ελαττωματική ενέργεια της γενικής ψηφοφορίας»¹⁵⁸ οφείλεται στη στο ότι «πλείστος μεν υπάρχει όχλος, ολίγος δε ο λαός», όπου όχλος ορίζεται ως «οι

¹⁵⁰ Εφημ. *Πανόπη*, 16. 10. 1879.

¹⁵¹ Εφημ. *Ο Αίοιος* 12. 11. 1849

¹⁵² Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σελ. 377

¹⁵³ Ό.π., σελ. 379

¹⁵⁴ Εφημ. *Ο Αίοιος*, 3. 2. 1851

¹⁵⁵ Εφημ. *Ο Αίοιος*, 10. 2. 1851

¹⁵⁶ Εφημ. *Ο Αίοιος*, 3. 2. 1851

¹⁵⁷ Εφημ. *Ένωσις*, 5. 12. 1851

¹⁵⁸ Ό.π.

άνθρωποι οι μη συνδεδεμένοι ούτε δι' ηθικής ούτε δι' υλικής, ούτε δια πνευματικής τινός αξίας». Η επιμονή στο κριτήριο της ιδιοκτησίας έκρυβε κάτι περισσότερο από απλή πολιτική προκατάληψη : όποιος δεν είχε επιδείξει ικανότητα να αποκτήσει περιουσία, δεν μπορούσε κατά συνέπεια να είναι και πολίτης με πλήρη δικαιώματα. Η ενότητα του «λαού», των «πολιτών» δομείται μέσα από την επαγρύπνηση κατά του εσαεί καταδοκούντος «απαίδευτου και αμαθή όχλου» και η υπενθύμιση των «παθημάτων του 1844»¹⁵⁹ σ' αυτήν την ενότητα αποσκοπεί.

Από τη δεκαετία του 1870 τη θέση του «όχλου», ως συλλογικό υποκείμενο στον πολιτικό λόγο των αστών της Σύρου, αρχίζουν να παίρνουν οι «εργάτες» και σπανιότερα ο «λαός». Οι εργάτες είναι αυτοί που πουλούν την ψήφο τους και αλλοιώνουν τα εκλογικά αποτελέσματα : «συρφετός εργατών, παρεπιδημούντων ως επί το πλείστον ενταύθα...πλημμυρούσι την αγοράν και τας αγυιάς...συμφωνούντας κατ' αποκοπήν, ακολουθούσι το εν ή το άλλο κόμμα αδιαφόρως»¹⁶⁰. Οι εργάτες είναι πια η αντίπαλη έννοια των «πολιτών», αυτοί είναι που εξαιτίας της ανέχειας δωροδοκούνται¹⁶¹ συμβάλλοντας στην παθογένεια του πολιτικού συστήματος¹⁶². Πίσω από τις παραπάνω απόψεις κρύβεται ο φόβος που προξενούσε η ανάδυση των μαζών ως ιστορικού και πολιτικού υποκειμένου

¹⁵⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 11. 1852

¹⁶⁰ Εφημ. *Ηλιος*, 3. 7. 1875

¹⁶¹ Εφημ. *Ηλιος*, 1. 7. 1887

Εφημ. *Πατρίς*, 30. 1. 1899

¹⁶² Ανώνυμος, *Άρθρα τινά εκ της εφημερίδος «Πολίτης»*, ό.π., Ερμούπολις 1887

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η «εικόνα» του εργάτη

Εισαγωγικά

Η εικόνα του «εαυτού» και του «άλλου» συγκροτείται μέσα από επάλληλα και αλληλοδιαπλεκόμενα επίπεδα λόγου, καθένα από τα οποία αποτελεί προϋπόθεση για τη νοηματοδότηση των άλλων. Η κάθε κοινωνική αναπαράσταση αποτελεί πρίσμα, μέσα από το οποίο διαθλώνται όλες οι υπόλοιπες.

Αν και κατά τη γνώμη μας η φτώχεια αποτελεί κυρίως μια αντικειμενική πραγματικότητα, που τη βιώναν και τη βιώνουν με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο οι οικονομικά εξαρτημένες τάξεις, παρ' όλα αυτά δε διαφωνούμε με την άποψη ότι ταυτόχρονα μπορεί να αποτελεί και μια κοινωνική κατασκευή, μια νοοτροπιακή κατάσταση που δομείται τόσο μέσα από τη συμπεριφορά και τους τρόπους αυτών που έχουν χάσει την οικονομική τους ανεξαρτησία, όσο και από τους οικονομικά και κοινωνικά ισχυρούς¹⁶³. Ποια ήταν όμως η εικόνα που είχαν τα πετυχημένα μέλη της ερμουπολίτικης κοινωνίας για τους φτωχούς και πότε αρχίζουν να τους ταυτίζουν με τους εργάτες;

Στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα κυριαρχούσε η πίστη στον οικονομικό φιλελευθερισμό ως το φυσικό καθεστώς παραγωγής και ανταλλαγής και κυρίως δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην ατομική ελευθερία και επικρατούσε η πίστη ότι οι δυνατότητες προόδου της ανθρωπότητας ήταν απεριόριστες μέσω του ανταγωνισμού στις ελεύθερες από κάθε καταναγκασμό αγορές. Ο ατομικισμός διακήρυσσε ότι η επιτυχία στην οικονομική ζωή, ο πλούτος ή η ένδεια εξαρτώνται, κατά μεγάλο μέρος, από τη δράση του ατόμου, που είναι υπεύθυνο για τη μοίρα του. Η αντίληψη αυτή ήταν φυσικό να μην συγχωρεί την αποτυχία, και οι φτωχοί για τους αστούς της εποχής ήταν αποτυχημένοι¹⁶⁴.

¹⁶³ Gozzini G., "The poor and the life – cycle in nineteenth century Florence 1813 – 1859", *Social History*, Μάρτιος 1993, σελ. 299 – 317.

Woolf S., *The poor in Western Europe in the eighteenth and nineteenth centuries*, Λονδίνο 1986
Stapleton B., "Inherited poverty and life – cycle poverty : Odiham, Hampshire 1650 – 1850" *Social History*, Μάρτιος 1993, σελ. 339 – 355.

¹⁶⁴ Logue W., «Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι στη Γαλλία», στο *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χτες και σήμερα*, Αθήνα 1996, σελ. 65 – 87.
Hobsbawm E., *Η εποχή των επαναστάσεων*, ό.π., σελ. 282

Οι Ερμουπολίτες αστοί γνώριζαν τι σημαίνει φτώχεια καθώς η πόλη τους, από την ίδρυσή της υπήρξε πόλος έλξης για πολλούς Έλληνες που αναζητούσαν εργασία κι επιδίωκαν κοινωνική άνοδο¹⁶⁵. Ως τη δεκαετία του 1870 περίπου η Σύρος θα είναι ένα από τα σπουδαιότερα οικονομικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου και όπως ήδη έχουμε επισημάνει, θα αποκτήσει πολύ γρηγορότερα από τα άλλα αστικά κέντρα της χώρας, σαφείς κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η άνθηση του εμπορίου, της ναυπηγικής, της βυρσοδεψίας και γενικότερα της βιοτεχνικής παραγωγής προσελκύει ως τα μέσα κυρίως του 19^{ου} αιώνα έναν εργατικό πληθυσμό που «κινείται ανάμεσα στη ναυτιλία, τα ναυπηγεία και τη βιοτεχνία, ανάλογα με τη ζήτηση»¹⁶⁶.

Ο πληθυσμός αυτός ζούσε και κινούνταν στους ίδιους χώρους με τους αστούς, παρά τις προσπάθειες των τελευταίων να οριοθετήσουν τους δημόσιους χώρους τους¹⁶⁷. Έτσι για παράδειγμα το λιμάνι «μοιράστηκε» στο ανατολικό μέρος όπου ήταν τα «καλά» μαγαζιά, ο περίπατος, ο χώρος της «καλής κοινωνίας» και στο δυτικό όπου ήταν οι χώροι εργασίας, τα λαϊκά και κακόφημα κέντρα. Τα εμπορικά καταστήματα και οι αποθήκες καταλάμβαναν το χώρο από το Νησάκι μέχρι την εκκλησία της Κοιμήσεως, το δε ναυπηγείο, ως τη δεκαετία του 1860, ήταν εγκατεστημένο στη νοτιοδυτική πλευρά του λιμανιού. Ανάλογα είχαν χωροθετηθεί και οι κατοικίες.

Στη σκέψη των αστών της εποχής, είναι πλατιά διαδομένη η ιδέα ότι στην κοινωνία κυριαρχεί «η ανισότης μεταξύ των ανθρώπων, των καταστάσεων και των κοινωνικών θέσεων»¹⁶⁸. Κατά την άποψή τους, κάθε κοινωνική πρόοδος και κάθε σημαντική δημιουργία σε οποιαδήποτε σφαίρα της κοινωνικής ζωής προϋποθέτει «το καλώς εννοούμενον σχετικώς αλάνθαστον του ατομικού συμφέροντος»¹⁶⁹. Οι εξισωτικές ιδέες κρίνονται αντίθετες προς τους φυσικούς νόμους και η ελευθερία «δεν συνίσταται εις την εξίσου ισότητα των πολιτών απάντων, διότι το τοιούτον είναι χίμαιρα δημοκρατική, αντιβαίνουσα

¹⁶⁵ Μπαφούνης Γ., «Γάμοι στην Ερμούπολη», ό.π., σελ. 212 - 213

¹⁶⁶ Αγριαντώνη Χ., «Η θέση της Ερμούπολης...», ό.π., σελ. 194

¹⁶⁷ Ο καημός και το αιώνιο πρόβλημα των πλούσιων Ερμουπολιτών ήταν ότι δεν μπορούσαν να εκδιώξουν από τους κοινούς περιπάτους τους τους φτωχούς συμπολίτες τους. Βλέπε :

Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 10. 1855

Εφημ. *Ερμούπολις*, 9. 1. 1871

Αγριαντώνη Χ. – Φενερλή Α., (επιμ.), *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Ερμούπολη – Αθήνα 1999, σελ. 39

¹⁶⁸ Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 7. 1847

¹⁶⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 26. 3. 1849

όλως και προς την φύσιν ημών, ήτις κατέστησεν ημάς ανίσους κατά τας δυνάμεις του σώματος και του πνεύματος»¹⁷⁰.

Αν όμως η ανισότητα αποτελεί έναν από τους βασικούς και απαραβίαστους φυσικούς κανόνες, τότε η ανθρώπινη ύπαρξη πρέπει να υποταχθεί σ' αυτή τη φυσική πραγματικότητα. Μέσα σ' αυτή την οπτική, κάθε απόπειρα που τείνει στην αναζήτηση της ισότητας θεωρείται ως ανατρεπτική των «θεμελιωδών βάσεων της κοινωνίας» και απειλή κατά του «κοινωνικού οργανισμού»¹⁷¹. Οποιαδήποτε λοιπόν σκέψη ή απόπειρα δράσης που αποσκοπεί στην κατάργηση της φτώχειας κρίνεται ουτοπική, στο μέτρο που η φτώχεια θεωρείται νόσος της οποίας «δεν υπάρχει ειμή εν φάρμακον κατάλληλον προς τη θεραπείαν της πτωχείας, και τούτο είναι η εργασία»¹⁷².

Η παρουσία ρακένδυτων ζητιάνων στους δρόμους της Ερμούπολης, καθώς και η ύπαρξη ενός φτωχού πληθυσμού στα όρια της επιβίωσης, εμφανίζεται ως ένα από τα σταθερά χαρακτηριστικά του κοινωνικού τοπίου που διαμορφώνεται στην πόλη αυτή σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ο γρήγορος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού τις πρώτες δεκαετίες της ίδρυσης της πόλης, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των φτωχών κατοίκων της πόλης και κυρίως των προσφύγων που έβρισκαν καταφύγιο στη Σύρο σε κάθε κρίση του Ανατολικού ζητήματος, οι επιδημίες, δεν αφήνουν ασυγκίνητους ούτε τον τοπικό τύπο, ούτε και τους μορφωμένους αστούς που δραστηριοποιούνται, είτε μέσα στα δημοτικά συμβούλια, είτε μέσα στις φιλανθρωπικές εταιρείες για να επιβάλουν το όραμα του πολιτισμού που τους διαπνέει. Στο όραμα αυτό ελάχιστη θέση είχαν οι «φτωχοί εργατικοί πληθυσμοί» και προκειμένου να ενταχθούν σ' αυτό πρέπει να μνηθούν στις αρχές της εργασίας και της ηθικής.

¹⁷⁰ Εφημ. *Ένωσις*, 26. 12. 1851

¹⁷¹ Λυκούδης Ε., ό.π., σελ. 57

¹⁷² Εφημ. *Ο Αίολος*, 27. 11. 1848

α) Η φτώχεια των εργατών : ένας κίνδυνος για την ερμουπολίτικη κοινωνία

Ο 19^{ος} αιώνας, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, χαρακτηρίζεται από την πάλη μεταξύ της διαμόρφωσης των συλλογικών παραστάσεων για τον κόσμο της φτώχειας και της συνακόλουθης αντικοινωνικής συμπεριφοράς που παρήγε αυτή σύμφωνα με τις απόψεις των κυρίαρχων κοινωνικο – οικονομικών στρωμάτων και της επιβολής αυτής της εικόνας στην κοινωνία, ώστε να γίνει δυνατή η κατασκευή μιας νέας τάξης πραγμάτων.

Για τους ερμουπολίτες αστούς, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση της πόλης τους, η φτώχεια ταυτιζόταν με τις «κατώτερες κοινωνικές τάξεις» - «εργατικούς πληθυσμούς». Μόνο που «εργατικοί πληθυσμοί» δεν ήταν αποκλειστικά όσοι ασκούσαν εξαρτημένη μισθωτή εργασία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η κοινωνική αυτή κατηγορία αποτελούνταν από μια μεγάλη ποικιλία επαγγελματικών κατηγοριών, από τον ημερομίσθιο εργάτη χωρίς σταθερή απασχόληση, τον ειδικευμένο τεχνίτη, τον «απλό πλην τίμιο βιομήχανο»¹⁷³, μέχρι τον πλανόδιο έμπορο, τα παιδιά που έκαναν δουλειές του ποδαριού και τους υπηρέτες. Μόνο μετά τη δεκαετία του 1870, οι φτωχός και εργάτης θα θεωρούνται ταυτόσημες έννοιες.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε τις αντιρρήσεις μας ως προς την άποψη του Γιαννιτσιώτη ότι στον Πειραιά «η κοινωνική διάσταση της πρόσληψης της φτώχειας, τόσο στον κρατικό όσο και στο λόγο των αστών διανοούμενων, με όρους μάλιστα πιθανής κοινωνικής σύγκρουσης στο μέλλον, εντάσσεται περισσότερο σε μια μεταφορά του ευρωπαϊκού προβληματισμού, μετά τις επαναστάσεις του 1848»¹⁷⁴. Η περίπτωση της Ερμούπολης έδειξε ότι η φτώχεια προβληματίζει έντονα τους αστούς, ως ενδεχόμενη αιτία κοινωνικών αναταραχών, από τη δεκαετία του 1840, και η ανησυχία τους μόνο επείσακτη δεν ήταν. Το γεγονός ίσως ότι στον Πειραιά οι φτωχοί τη δεκαετία του 1840 και 1850 ήταν λιγότεροι απ' αυτούς της Ερμούπολης δε σημαίνει ότι ο τρόμος των ντόπιων αστών απέναντι στο ενδεχόμενο μιας μελλοντικής κοινωνικής σύγκρουσης ήταν πρόωρος και χωρίς πραγματικό έρεισμα. Η παρουσία αυτού του πληθυσμού, που αρκετοί απ' αυτούς ζούσαν σε άθλιες

¹⁷³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22 . 4. 1850

¹⁷⁴ Γιαννιτσιώτης, Γ., *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά*, ό.π., σελ. 190.

συνθήκες και σε περιόδους κρίσεων της τοπικής οικονομίας αντιμετώπιζαν προβλήματα επιβίωσης, αποτελεί για τους αστούς έναν κοινωνικό κίνδυνο. Οι άνθρωποι αυτοί, που χωρίς να είναι επαίτες, κέρδιζαν με δυσκολία τα αναγκαία μέσα επιβίωσης, φέρνουν σε δύσκολη θέση τους αστούς που σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα προσπαθούν να επιβάλλουν της αξίες της αγοράς και της οικονομικής επιτυχίας.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η φτώχεια θεωρείται από τον κυρίαρχο λόγο συνώνυμο πολλών αρνητικών συνδηλώσεων. Οι φτωχοί θεωρούνται κακοί οικογενειάρχες. Η φτωχή οικογένεια θεωρείται αδύναμη να αναλάβει τα καθήκοντα της προστασίας, της ηθικής ανατροφής και εκπαίδευσης των παιδιών της και αυτόν τον ρόλο καλούνται να παίξουν οι φιλόανθρωποι. Σε μια εποχή που η οικογένεια αποτελεί για τους αστούς, την κατεξοχήν μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που όφειλε να φροντίζει για την επιβίωση, την προστασία, την πνευματική και ηθική εκπαίδευση των παιδιών, η «αδιαφορία» των εργατικών πληθυσμών για τα παιδιά τους, τους ήταν αδιανόητη¹⁷⁵. Η άρνηση των φτωχών γονιών να γράψουν τα παιδιά τους στη Σχολή των Απόρων παιδών αποτελεί για τους φιλόανθρωπους αστούς «πιστοτέρα εικών της διανοητικής καταστάσεως της κατωτέρας τάξεως των συμπολιτών μας»¹⁷⁶ και τους προκαλεί «μεγίστη εκπλήξει και αηδία»¹⁷⁷. Η «αμάθεια και η άγνοια» και λιγότερο η ανέχεια,¹⁷⁸ θεωρούνται οι βασικότερες αιτίες της αδιαφορίας των γονιών. Η φτωχή οικογένεια εμφανίζεται ως ανίκανη να αναλάβει το ρόλο της, με την ανεπαρκή ή ανύπαρκτη επιτήρηση που ασκεί στα μικρότερα μέλη της και τη θέση της καλούνται να πάρουν οι φιλόανθρωποι αστοί. Οι αστοί της Ερμούπολης, όπως συνέβη την ίδια περίοδο και σε άλλα αστικά κέντρα της χώρας, θα στοχεύσουν, κυρίως μέσα από τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, να αναμορφώσουν τη λαϊκή οικογένεια, που θεωρείται ο τόπος ανάπτυξης όλων των κοινωνικών παρεκκλίσεων. Θα προσπαθήσουν να επιβάλλουν στους φτωχούς, το δικό τους οικιακό ιδεώδες, τις δικές τους αξίες και συμπεριφορές και όταν αυτοί

¹⁷⁵ Για την αδιαφορία των φτωχών γονιών βλέπε:

Εφημ. *Ο Αίολος*, 25. 1. 1853, 8. 1. 1855, 1. 1. 1856

¹⁷⁶ Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια της εν Ερμούπολει...*, ό.π. Ερμούπολη 1874, σελ. 5

¹⁷⁷ Ό.π., σελ. 6.

¹⁷⁸ Ό.π.

Εφημ. *Εξέγερσις*, 3. 12. 1874

αντιστέκονται και αρνούνται να τις υιοθετήσουν, όπως συνέβη στην περίπτωση της Σχολής των Απόρων παιδών, θεωρούνται άξιοι της μοίρας τους¹⁷⁹

Οι φτωχοί θεωρούνται συνήθως υπεύθυνοι για την τύχη τους: «όταν ο υπερβάς τη μέσην ηλικίαν δεν κατώρθωσεν εις το απέραντον πεδίο της ανθρωπίνου σταδιοδρομίας να καταστή αυτάρκης, να κατακτήση μέρος των περιστοιχουσών αυτών υλικών δυνάμεων προς ιδίαν συντήρησιν, και τοι ελεύθερος και λογικός εγεννήθη, ...τις δύναται ν' αρνηθή ότι συγκατοικεί μετ' αυτών των ενδεών η φυγοπονία και η ακηδία ;»¹⁸⁰ Σε μια κοινωνία που η εργασία θεωρείται κοινωνικό αγαθό και η αργία πηγή κάθε κακού, η παρουσία «αργούντων βιομηχάνων» χωρίς «πόρον ζωής»¹⁸¹ εκλαμβάνεται από τους πλούσιους αστούς ως προσωπική αποτυχία των ίδιων των «βιομηχάνων» να αντιμετωπίσουν τη δεινή οικονομική τους κατάσταση, και η επίκληση της ανεργίας ως πρόσχημα για να τεμπελιάζουν.

Σε άρθρο που δημοσιεύεται στον *Αίολο* τον Απρίλιο του 1854, προτείνεται από το συντάκτη του στη Δημοτική Αρχή, να «ανεύρη πόρον ζωής δια τους αργούντες βιομηχάνους» ώστε να προλάβωσι πάσαν τάσιν οκνηρίας». Προτείνεται στη θέση των πολιτών που ήταν σύμφωνα με το νόμο υποχρεωμένοι να εργαστούν στην κατασκευή δημόσιων δρόμων, να μπου οι άνεργοι αυτοί «βιομήχανοι». Μ' αυτόν τον τρόπο «και σώζονται οι πτωχοί» και «θέλωμεν έχει κοινοφελές έργον χρήσιμον και ολιγοδάπανον» και κυρίως «μία τοιαύτη σωτήριος πράξις αφαιρεί τα μέσα εκείνων οίτινες υπό το πρόσχημα της ένδειας εκτρέπονται εις επιδείξεις απειλητικής και κακόνοας, καθότι δεν μπορούν να προφασίζονται απραξίαν και ανέχειαν, αφού τοις επιδεικνύεται πόρος ζωής πρόχειρος»¹⁸². Παρά το γεγονός ότι, όπως φαίνεται από τη δημοσίευση άλλων άρθρων της ίδιας περιόδου, η εφημερίδα γνωρίζει ότι ο Κριμαϊκός πόλεμος είναι η αιτία της κρίσης στο νησί¹⁸³, ο συντάκτης του συγκεκριμένου άρθρου μοιάζει να αγνοεί ή καλύτερα να αδιαφορεί για τους πραγματικούς λόγους της φτώχειας των συμπολιτών του. Γι' αυτόν, όπως και για τους περισσότερους αστούς της εποχής του στην εξαθλίωση και στη φτώχεια μπορεί να καταλήξει μόνο κάποιος που δεν το αξίζει, που δεν προσπαθεί

¹⁷⁹ *Τα εγκαίνια της εν Ερμουπόλει...*, ό.π., σελ. 6

¹⁸⁰ Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια*, ό.π., σελ. 14

¹⁸¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 8. 4. 1854

¹⁸² Ό.π.

¹⁸³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 11. 3. 1854, 27. 3. 1854

αρκετά. Οι κοινωνικοί παράγοντες ως υπεύθυνοι για τη φτώχεια των «εργατικών πληθυσμών» υποτιμούνται καθώς : «ουδείς εκ των φτωχών δύναται να προφασισθή ανέχειαν υγιήσων»¹⁸⁴. Η φτώχεια δεν είναι λοιπόν ένδειξη ατυχίας και ακούσιας δυστυχίας (τουλάχιστον για το σωματικά ικανό) αλλά ένδειξη μιας παρεκτροπής, μιας επιλογής υπέρ της διαφθοράς και της οκνηρίας. Θεωρείται ότι τα ηθικά μειονεκτήματα των φτωχών, η «καθ' ἑξίν οκνηρία τους», η σπατάλη και η έλλειψη προνοητικότητας για το μέλλον, είναι οι πραγματικοί λόγοι που δεν μπορούν να ξεφύγουν απ' τη φτώχεια τους.

Ο συντάκτης μάλιστα του συγκεκριμένου άρθρου, μοιάζει να δικαιώνεται για τις απόψεις του, όταν λίγο καιρό αργότερα¹⁸⁵ διαπιστώνει ότι «ήρξατο η εργασία της οδοῦ και μολαταῦτα ο αριθμός των αέργων δεν εμειώθη» αφού προτιμούν να «ενδιατώνται εν τοις καφφενείοις»¹⁸⁶, με αποτέλεσμα στην κατασκευή του δρόμου να χρησιμοποιηθούν φυλακισμένοι¹⁸⁷.

Φαίνεται λοιπόν ότι για τους ερμουπολίτες αστούς, τουλάχιστον ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η ανεργία δεν είχε διαχωριστεί από τη ροπή προς την τεμπελιά.

Αυτό όμως που οι διανοούμενοι και οι πλούσιοι αστοί της πόλης αντιλαμβάνονταν ως τεμπελιά, είναι η απροθυμία των «αέργων βιομηχάνων» να μετατραπουν από ανεξάρτητοι παραγωγοί σε εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες. Η άρνησή τους να εργαστούν στα δημόσια έργα της πόλης και η επιλογή τους να παραμείνουν για όσο καιρό θα κρατούσε η οικονομική κρίση άνεργοι δηλώνει ότι δεν ήταν διατεθειμένοι να χάσουν την ανεξαρτησία τους προκειμένου εξασφαλίσουν μια προσωρινή έστω εργασία.

Συχνά επίσης διατυπώνεται η άποψη, στον τύπο της εποχής ότι η τάση των φτωχών εργατικών πληθυσμών προς την οκνηρία, τους έκανε επιρρεπείς προς τις καταχρήσεις, «την αναίδειαν,...τη διαφθορά, την κραιπάλη»,¹⁸⁸ προς τη «μέθη και την παραφροσύνη»¹⁸⁹ αλλά και την εγκληματικότητα : Οι «άνθρωποι του λαού» θεωρείται ότι «δεν έχουν συναίσθηση του κοινωνικού τους καθήκοντος και εκτρέπονται εις τοιαῦτα ατοπήματα τα οποία απεικονίζουν τας

¹⁸⁴ Εφημ. *Ο Αίολος*, 8 . 4. 1854

¹⁸⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 26. 5. 1856

¹⁸⁶ Ο.π.

¹⁸⁷ Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 5. 1856

¹⁸⁸ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3 . 2. 1851

¹⁸⁹ Εφημ. *Ένωσις*, 26 . 12. 1851

βαρβάρους κοινωνίας»¹⁹⁰. Η σύνδεση της εγκληματικότητας με τους φτωχούς, έστω και κάτω από το βάρος της αρνητικής οικονομικής συγκυρίας, έβαζε τις βάσεις για τη γέννηση της αστικής μυθολογίας περί του κινδύνου των κατώτερων κοινωνικών τάξεων.

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που απασχολούν τους ντόπιους αστούς και διανοούμενους είναι η εξαγορά των ψήφων. Τις πρώτες δεκαετίες είναι γενικά οι «κατώτερες τάξεις» αυτές που πουλούν την ψήφο τους. Μετά το 1870 όμως είναι κυρίως οι «εργάτες».

Για τους αστούς της εποχής, η αμάθεια των φτωχών αποτελεί μια κοινωνική απειλή, αφού τους καθιστούσε επιρρεπείς στη δημαγωγία¹⁹¹. Η εφαρμογή της καθολικής ψηφοφορίας, περιορισμένης βέβαια στο ανδρικό φύλο, δίνει το δικαίωμα στον «απαίδευτο, αμαθή όγλο», στον «άμορο πάσης αγωγής και αυτής της απλής του γράφειν και αναγιγνώσκειν τέχνης στερούμενον, σ' αυτόν που «προθυμότατα ανταλλάσσει αντί δραχμής, αντί οίνου ή μικράς βοήθειας την ιεράν ψήφον του», να ρυθμίζει το αποτέλεσμα των εκλογών¹⁹².

Η απουσία ιδιοκτησίας θεωρείται τροχοπέδη στη σωστή επιλογή «των διαχειριστών του δημοσίου συμφέροντος» καθώς τους κάνει επιρρεπείς στην διαφθορά και «οι υπάρχουσες κοινωνικά δυστυχίαι» οφείλονται κυρίως «εις την τύρβην και την κρεπάλην ψηφοφόρου όγλου» που στερείται κτηματικής περιουσίας¹⁹³. Η κοινωνική ανισότητα θεωρείται «φυσικός νόμος» καθώς η ελευθερία δε συνίσταται εις την εξίσου ισότητα των πολιτών, διότι το τοιούτον είναι χίμαιρα δημοκρατική, αντιβαίνουσα όλως και προς την φύσιν ημών»¹⁹⁴.

Μετά τη δεκαετία του 1870, η αστική οπτική αναπαράγει την επιχειρηματολογία των προηγούμενων δεκαετιών, ο λόγος της όμως δεν στρέφεται εναντίον της καθολικής ψηφοφορίας και το υποκείμενο δεν είναι πια γενικά οι «κατώτερες τάξεις» αλλά οι φτωχοί εργάτες. Στον πολιτικό λόγο η αντίληψη ότι οι επιτήδειοι εκμεταλλεύονται τους εργάτες προκειμένου να πάρουν τη ψήφο τους, εξακολουθεί να ισχύει¹⁹⁵, δεν είναι όμως η αμάθεια, ούτε

¹⁹⁰ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3 . 6. 1850

¹⁹¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 10. 2. 1851 και 6. 9. 1852

Εφημ. *Ένωσις*, 5. 12. 1851

¹⁹² Ό.π.

¹⁹³ Εφημ. *Ένωσις*, 5. 12. 1851

¹⁹⁴ Εφημ. *Ένωσις*, 26. 12. 1851

¹⁹⁵ Ανώνυμος, *Η Δημοτική εκλογή του Δήμου Ερμούπολεως του 1874*, Ερμούπολη 1874, σελ. 3 και 17

Ανώνυμος, *Άρθρα τινά εκ της εφημερίδος πολίτης*, Ερμούπολη 1887, σελ. 16

η άγνοια που αναγκάζει τους εργάτες να πουλούν την ψήφο τους, είναι η φτώχεια¹⁹⁶. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι ίδιες εφημερίδες που αντιμετωπίζουν με έντονο πατερναλιστικό πνεύμα τους «φτωχούς εργάτες» που πένονται και χρήζουν βοήθειας¹⁹⁷, όταν αναφέρονται στο πρόβλημα της εξαγοράς ψήφου, το ύφος και το λεξιλόγιο τους αλλάζει. Οι εργάτες γίνονται «όχλος» που γεμάτος «αναισθησία» προβαίνει στην «εξώνησιν του ιερού καθήκοντος της ψήφου»¹⁹⁸.

Η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου των «πενόμενων τάξεων» αποτελεί ένα από προβλήματα που απασχολούν τους Ερμουπολίτες αστούς ήδη από τη δεκαετία του 1850. Κώδικες επικοινωνίας που είχαν αναφορές σε μια ευρεία λαϊκή κουλτούρα μπαίνουν στο μικροσκόπιο των αστών και μεταφράζονται σε αποκλίνουσες συμπεριφορές ως προς την επίσημη ηθική: «Διάφορα παράπονα ηγέρθησαν εκ μέρους πολιτών κατά της διαταράξεως της νυχτερινής των ησυχίας δι' ασμάτων, φωνών, μουσικών οργάνων, διά της παρενοχλήσεως των υπηρετριών και διάφορα άλλα πταίσματα...»¹⁹⁹.

Η διασκέδαση στα καφενεία με γυναίκες ελευθερίων ηθών, η χαρτοπαιξία, η κατανάλωση αλκοόλ κινούσαν υποψίες για έκνομη συμπεριφορά²⁰⁰ και λαμβάνονταν κατασταλτικά μέτρα: «Η Δημοτική Αστυνομία ποθούσα να περιστείλει τας συμβαίνουσας συχνάκις αταξίες εν καφενείοις, ζυθοπωλείοις, ή καπηλείοις, ας γνωστόν προκαλούσιν ο πότος ή το χαρτοπαίγνιον, ορίζη τας ώρας, καθ' ας οφείλουσι τα ειρημένα καταστήματα να κλείωνται...»²⁰¹.

Συχνά καταγγέλεται η τάση των φτωχών να μιμούνται τις συνήθειες των «αρχόντων»²⁰², η ροπή «της εργατικής τάξεως, του να «επεκτείνη τας ανάγκας και τας απολαύσεις αυτής πέραν του μέτρου και του δυνατού»²⁰³

Η φτώχεια όμως ταυτίζεται και με την αρρώστια και τη ρυπαρότητα. Οι αστοί δεν μπορούν να κατανοήσουν ότι δεν είναι επιλογή των χαμηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων η έλλειψη υγιεινής και καθαριότητας και ότι η

¹⁹⁶ Ανώνυμος, *Η Δημοτική εκλογή...*, ό.π., σελ. 4
Εφημ. *Πατρίς*, 30. 1. 1899

¹⁹⁷ Εφημ. *Ήλιος*, 28. 12. 1886, 10. 1. 1890

¹⁹⁸ Εφημ. *Ήλιος*, 15. 1. 1887

¹⁹⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 16. 6. 1851

²⁰⁰ Εφημ. *Πατρίς*, 31. 3. 1884

²⁰¹ Εφημ. *Εξέγερσις*, 7. 10. 1874. Βλέπε και :
Εφημ. *Εξέγερσις*, 7. 9. 1885

²⁰² Εφημ. *Η Ένωσις*, 21. 1. 1855

Εφημ. *Εξέγερσις*, 28. 8. 1875

²⁰³ Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι βιομηχανία...*, ό.π., σελ. 135

φτώχεια είναι αυτή που τους αναγκάζει να ζουν έτσι. Θεωρούν ότι από «κακήν έξιν» δεν παίρνουν τα αναγκαία μέτρα καθαριότητας²⁰⁴. Οι εργατικές συνοικίες που ήταν συγκεντρωμένες στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης²⁰⁵, κοντά στα βυρσοδεψεία θεωρούνταν πηγές μόλυνσης, καθώς τα περισσότερα κρούσματα μολυσματικών ασθενειών εντοπίζονταν εκεί²⁰⁶.

Από τη δεκαετία του 1870 η φτώχεια αρχίζει όλο και περισσότερο να ταυτίζεται με το πρόσωπο του εργάτη. Οι απεργίες του 1879 φαίνεται να συντέλεσαν ως ένα βαθμό τουλάχιστον στο γεγονός ότι οι εργάτες θεωρούνται πια οι αποκλειστικά υπεύθυνοι για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Το ενδιαφέρον πια μετατοπίζεται στη φτώχεια ως κοινωνικό φαινόμενο που γεννούσε η ίδια η σύνθεση της κοινωνίας.

Τα δομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικονομία της Ερμούπολης τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, με την ανεργία να πλήττει, ιδιαίτερα το χειμώνα, τους ημερομίσθιους εργάτες, και μια σειρά από παραδοσιακά επαγγέλματα, όπως αυτό των βυρσοδεψών, να εξαφανίζονται ή να υπολειπουργούν, πρέπει να συντέλεσαν στον τρόπο που ο κυρίαρχος λόγος αντιμετωπίζει τους εργάτες. Οι εργάτες αποκτούν πρόσωπο, δεν είναι η απρόσωπη μάζα των «κατώτερων τάξεων» των πρώτων δεκαετιών μετά την ίδρυση της πόλης. Είναι «ο ξυλουργός όστις στερούμενος εργασίας...ήρπασε άρτο» από ένα φούρνο «όπως διαθρέψη την πολυμελή αυτού οικογένεια»²⁰⁷, είναι ο «νεανίας φίλεργος και χρηστός σανδαλοποιός» που «στερείται και αυτού του άρτου» και απειλούσε ότι θα αυτοκτονήσει, αφού δεν έβρισκε πουθενά δουλειά²⁰⁸, είναι ο ζυμωτής από τη Μάνη που τραυμάτισε συνάδερφό του θεωρώντας τον υπεύθυνο για την απόλυσή του²⁰⁹.

Μετά τη δεκαετία του 1870 στον λόγο των αστών η ανεργία αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως ένα κοινωνικό πρόβλημα, του οποίου υπεύθυνοι δεν είναι οι ίδιοι οι εργάτες. Δεν είναι πια η οκνηρία και η ροπή στην τεμπελιά αυτή που τους κρατά ανέργους, αλλά η οικονομική κρίση²¹⁰, ενώ συχνά εντοπίζεται

²⁰⁴ Εφημ. *Ο Αίολος*, 4 . 8 . 1851

²⁰⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 4 . 8 . 1851

²⁰⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 19. 8 .1854 και 23 . 9 . 1854

Εφημ. *Πατρίς*, 14. 7. 1884 και 28 . 8 . 1892

²⁰⁷ Εφημ. *Ηλιος*, 12 . 11 . 1889

²⁰⁸ Εφημ. *Ηλιος*, 7 . 3 . 1890

²⁰⁹ Εφημ. *Πατρίς*, 9 . 10 . 1893

²¹⁰ Εφημ. *Ηλιος*, 22. 1. 1877 , 25. 4. 1877, 22. 1. 1889

Εφημ. *Πανόπη*, 8. 12. 1879

ως μία από τις πιο αρνητικές συνέπειες της ανεργίας στο νησί, η μείωση του πληθυσμού εξαιτίας της μετανάστευσης²¹¹. Έτσι στον *Ήλιο* το 1888²¹² επισημαίνεται το πρόβλημα της μετανάστευσης ολόκληρων οικογενειών στο εξωτερικό: «...οι εν Κωνσταντζα, Βραϊλα και Σεβαστουπόλει εργαζόμενοι βυρσοδέψαι καλούσι εκεί τας οικογενείας των» και προτείνεται να ληφθούν μέτρα «ίνα μη επεκταθή το κακόν και εις τας άλλας εργατικάς τάξεις». Στα τέλη μάλιστα του αιώνα ένα τμήμα του τοπικού τύπου θεωρεί υπεύθυνους και τους κεφαλαιούχους για την οικονομική κρίση που μαστίζει το νησί και οδηγεί την εργατική τάξη στην ανεργία²¹³.

Στον τοπικό τύπο συναντάμε πια συχνά την άποψη ότι οι εργάτες «δεν προβαίνουν εις τας εγκληματικές πράξεις των εξ ενστίκτου εγκληματικού, αλλά εξ' ανάγκης, όπως διαθρέψωσι τα τέκνα των»²¹⁴. Ο κίνδυνος να βρεθούν οι εργάτες εξαιτίας της φτώχειας και της ανέχειας εκτός των ορίων της αστικής ευπρέπειας, με απρόβλεπτες συνέπειες για το κοινωνικό σύνολο, τους αναγκάζει να προτείνουν μια σειρά από μέτρα, όπως η αύξηση των φιλανθρωπικών εισφορών αλλά και των αστυνομικών μέτρων²¹⁵. Οι λύσεις που προτείνονται και παίρνονται λειτουργούν ως μέσα κοινωνικής εκτόνωσης, ως πρακτικές που οδηγούν στην εξομάλυνση των ταξικών τριβών, χωρίς ωστόσο να επιχειρούν να θεραπεύσουν τα αίτια της κοινωνικής ανισότητας.

Όταν το 1897 – χρονιά εξαιρετικά δύσκολη για το νησί εξαιτίας του ελληνοτουρκικού πολέμου και της συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού Κρητών προσφύγων – κάποιος προσπάθησε να κάψει το σπίτι του μεγαλεμπόρου Νικηφόρου Γεωργιάδη, αφήνοντας στον τόπο του εγκλήματος «τεμάχιον χάρτου εφ' ου εφέρετο σημείωσις ότι εάν δε βοηθήσουν τους πτωχούς Ερμουπολίτας θα έχωσι συνέπειας»²¹⁶, στον τοπικό τύπο γίνεται λόγος περί αχαριστίας της εργατικής τάξης. Έκδηλη είναι και η πίκρα των αστών για την αγνωμοσύνη των εργατών που δεν εκτιμούν τις φιλανθρωπικές προσπάθειες των πλούσιων συμπολιτών τους: «Νυν είναι καιρός έτι οπότε δύο μόνο κρούσματα εγκληματικά εγένοντο, το εν κατά πολίτου όστις εκ της φιλανθρωπίας του και

Εφημ. *Πατρίς*, 22. 2. 1886, 23. 11. 1891, 24. 9. 1893

²¹¹ Εφημ. *Πατρίς*, 18. 10. 1886

²¹² Εφημ. *Ήλιος*, 30. 10. 1888

²¹³ Εφημ. *Πατρίς*, 18. 1. 1897 και 23. 10. 1899

²¹⁴ Εφημ. *Πατρίς*, 3. 12. 1891

²¹⁵ Ο.π.

²¹⁶ Εφημ. *Πατρίς*, 10. 5. 1897

εκ της παροχής εργασίας εις πλείστους απόρους ην ο αναξιώτερος προς τοιούτον πάθημα»²¹⁷. Το «αναρχικόν έγκλημα» που διαπράχθηκε εναντίον «ανθρώπου πολύ φιλανθρώπου, πολλάς συνεισφοράς προσενεγκόντος και λίαν αγαπητού»²¹⁸, βάζει σε δοκιμασία τα φιλανθρωπικά αισθήματα των πλούσιων Ερμουπολιτών που αισθάνονται να απειλούνται : «...μία και μόνη δυστυχία απομένει όπως πληρωθή το ποτήριον και επέλθη η πλήρης καταστροφή, η δυστυχία δε αύτη είνε η αναρχία και η διάπραξις εγκλημάτων κατά της ζωής και της περιουσίας των πολιτών». Το ιδεολόγημα της ειρηνικής συνύπαρξης όλων των τάξεων και κυρίως «των πενόμενων εργατικών τάξεων» οι οποίες «προ πασών συναισθανόμεναι την φρικτήν θέσιν της Πατρίδος εφησυχάζουσι», μοιάζει να καταρρέει. Είναι πια ορατός ο κίνδυνος να διασαλευθεί η κοινωνική ειρήνη «από στοιχεία ταραχοποιά, τα οποία μη συναισθανόμενα το μέγεθος της καταστροφής προβάσιν εις εκβιάσεις και εγκλήματα προς ά ρέπουσι και ούτω διαταραχθή η ασφάλεια, επέλθη δε αναρχία». Αν και τελικά καμιά από τις ανησυχίες τους δεν επιβεβαιώθηκε, ο τρόπος που ο τοπικός τύπος αντέδρασε απέναντι σ' αυτό το «αναρχικόν έγκλημα» δείχνει το μέγεθος του φόβου των αστών απέναντι σε μια ενδεχόμενη κοινωνική αναταραχή που θα μπορούσε να γενικευθεί και ίσως να ριζοσπαστικοποιηθεί απειλώντας το κοινωνικό καθεστώς.

Το παραπάνω περιστατικό ανατρέπει την εικόνα που μας δίνει μια πρώτη και επιπόλαιη ματιά στον τοπικό τύπο των δύο τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, μιας πόλης χωρίς έντονες ταξικές συγκρούσεις, όπου οι πολίτες της ζουν και εργάζονται αρμονικά για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της τοπικής κοινωνίας. Την εικόνα αυτή τη συνθέτουν, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, μια σειρά από άρθρα, τα οποία σχετίζονται με φλέγοντα προβλήματα της πόλης, όπως η ίδρυση Εφετείου και για την επίλυση των οποίων οι αρθρογράφοι καλούν τους Ερμουπολίτες να συσπειρωθούν. «Δε θέλω τας ψήφους Χίων ή μη Χίων, Πελοποννησίων ...Κρητών ή άλλων. Θέλομεν τας ψήφους των Ερμουπολιτών. Αι φυλετικάί διαιρέσεις είναι ξέναι προς ημάς και δεν υποστηρίζονται παρ' ημών»²¹⁹.

²¹⁷ Ο.π.

²¹⁸ Ο.π.

²¹⁹ Εφημ. Πατρίς, 6 . 4. 1885

Τα άρθρα που αφορούν εργατικά ζητήματα, όπως η ανεργία και η φτώχεια, ακόμα κι όταν αφορούν παραβατικές συμπεριφορές των εργατών, είναι στην πλειοψηφία τους χαμηλών τόνων, γεμάτα «κατανόηση» για τα προβλήματα επιβίωσης των εργατών της πόλης. Αυτό που κυριαρχεί στον πολιτικό λόγο των αστών της πόλης, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είναι η έμφαση στο δυναμικό παρελθόν της, που θεωρείται ως ο δρόμος μέσα απ' τον οποίο μπορούν να διαπραγματευτούν την παρατεταμένη κρίση του παρόντος.

β) Οι ξένοι εργάτες ως απειλή της κοινωνικής συνοχής

Η ερμουπολίτικη ταυτότητα, δομείται κυρίως μέσα από τη σύγκρουσή της με τον Πειραιά²²⁰ και αναδεικνύεται με τα χρόνια στην κεντρική νοητική κατηγορία πρόσληψης και ερμηνείας της ζωής της πόλης και δομικό συστατικό της συγκρότησης του τοπικού δημόσιου πεδίου, της έννοιας του κοινού συμφέροντος. Αυτή βέβαια η τοπικότητα δεν αφορά παρά μόνο φαινομενικά όλους τους πολίτες. Στην πραγματικότητα δομείται ως ταυτότητα με ταξικό περιεχόμενο. Τα συστατικά στοιχεία που τη συνθέτουν αποτελούν το διακύβευμα της συνοχής αλλά και το πεδίο διεκδικήσεων της αστικής τάξης²²¹.

Η ερμουπολίτικη ταυτότητα είναι το κεντρικό σημείο αναφοράς του πολιτικού λόγου και της πολιτικής πρακτικής και δομείται πάνω στην αντίληψη ότι όλοι οι μόνιμοι κάτοικοι της πόλης αποτελούν μια κοινότητα με προσδιορισμένα χαρακτηριστικά στο χώρο και στο χρόνο, τα οποία είναι αποτέλεσμα της αμφίδρομης σχέσης του αστικού χώρου στο οποίο ζουν κι εργάζονται και των αντιλήψεων και προσδοκιών των ίδιων των κατοίκων. Στο ιδεολόγημα αυτό δεν έχουν καμία θέση οι ξένοι. Πόσο μάλλον οι ξένοι εργάτες. Αυτοί είναι που με τις πράξεις τους απειλούν την κοινωνική συνοχή, αυτοί είναι που υπονομεύουν την κοινωνική ειρήνη. Αν και σε κάθε περίοδο οικονομικής κρίσης, οι ξένοι εργάτες ήταν οι πρώτοι που κατηγορούνταν ότι «υπό το πρόσχημα» της αναζήτησης εργασίας «εκτρέπονται εις καταχρήσεις»²²², θα είναι κυρίως μετά τη δεκαετία του 1870 που οι κατηγορίες αυτές θα αυξηθούν: «Αλλά όμως δεν έχει προς ταύτα ομοιότητα και το των

²²⁰ Βλέπε μια σειρά από άρθρα που συγκρίνουν το «μαμόθρεφτο» της πρωτεύουσας, τον Πειραιά, με την Ερμούπολη: Εφημ. *Πατρίς*, 1 . 12. 1884, 6 . 6 . 1892, 23 . 6 . 1892, 31 . 7 . 1893, 24 . 9 . 1893, 13 . 11 . 1893, 19 . 6 . 1899, 2 . 10 . 1899

Χαρακτηριστικό για τον τρόπο που οι αστοί της πόλης αντιλαμβάνονταν την έννοια της τοπικότητας είναι το γεγονός ότι ενώ ως το 1884 φαίνεται να αδιαφορούν στην πλειοψηφία τους για τη Σχολή Απόρων παιδών, καθώς ήταν παράρτημα της κεντρικής Σχολής της Αθήνας: «Μόλις εγνώσθη ότι η Σχολή εις το μέλλον έσεται Ερμουπολίτικον ίδρυμα, ευθύς ο παλαιός εκείνος υπέρ της Σχολής ενθουσιασμός εξήφθη εκ νέου...». Βλέπε: Ανώνυμος, *Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου ης Σχολής Απόρων παιδών Ερμούπολεως*, Ερμούπολη 1889

²²¹ Βλέπε τα παραπάνω άρθρα που σχετίζονται κυρίως με την ίδρυση του Εφετείου και την αδιαφορία της πρωτεύουσας απέναντι στις επαρχιακές πόλεις

²²² Εφημ. *Ο Αίολος*, 27. 3. 1854

εκλογών θέαμα, ότε ...συρφετός εργατών, παρεπιδημούντων ως επί αυτοί είναι που υπονομεύουν την κοινωνική ειρήνη. Αν και σε κάθε περίοδο οικονομικής κρίσης, οι ξένοι εργάτες ήταν οι πρώτοι που κατηγορούνταν ότι «υπό το πρόσχημα» της αναζήτησης εργασίας «εκτρέπονται εις καταχρήσεις»²²³, θα είναι κυρίως μετά τη δεκαετία του 1870 που οι κατηγορίες αυτές θα αυξηθούν : «Αλλά όμως δεν έχει προς ταύτα ομοιότητα και το των εκλογών θέαμα, ότε ...συρφετός εργατών, παρεπιδημούντων ως επί το πλείστον ενταύθα, καταλείπουν τας τρώγλας και τας εργασίας αυτών...συμφωνούσι κατ' αποκοπήν, ακολουθούσι το εν ή το άλλο κόμμα αδιαφόρως»²²⁴. Ακόμα και η στρατολόγηση «ξένων»²²⁵ απεργοσπαστών αντιμετωπίζεται, κυρίως από τον αντιπολιτευόμενο τοπικό τύπο ως αιτία κοινωνικών αναταραχών που απειλούν την κοινωνική ειρήνη, ενώ οι «ατυχείς» ντόπιοι εργάτες – απεργοί αντιμετωπίζονται με κατανόηση και συμπάθεια²²⁶.

Πάνω απ' όλα όμως αυτοί είναι που παίρνουν τις δουλειές των ντόπιων εργατών. Έτσι για παράδειγμα σε άρθρο του 1893, το οποίο αναφέρεται στην έναρξη των εργασιών της Νέας Ελληνικής Ατμοπλοΐας²²⁷, προτείνεται η πρόσληψη ντόπιων εργατών και μάλιστα αυτών που εργάζονταν στην παλιότερη Ελληνική Ατμοπλοΐα γιατί : «...η νέα επιχείρησις έχει υποχρεώσεις προς τους παλαιούς εργάτας και υπαλλήλους αυτής, έχει ηθικήν υποχρεώσιν να παράσχη αυτοίς τον άρτον των διά της εργασίας των»²²⁸. Στην προσπάθεια των ιδιοκτητών της εταιρείας να προσλάβουν ξένους εργάτες, πιθανότατα με χαμηλότερους μισθούς, η εφημερίδα είναι κάθετα αντίθετη : «...πώς τολμώσιν οι ξένοι, οι εν τη δυστυχία καταλιπόντες την πόλιν και την επιχείρησιν να ζητώσιν εργασίαν ;»²²⁹. Έτσι, μια πόλη που η ίδρυσή της οφείλεται σε πρόσφυγες και που η οικονομική της ανάπτυξη στηρίχτηκε σε ξένο εργατικό

²²³ Εφημ. *Ο Αΐολος*, 27. 3. 1854

²²⁴ Εφημ. *Ηλιος*, 3. 7. 1875. Για την εξαγορά της ψήφου των ξένων εργατών βλέπε και :

Εφημ. *Εξέγερσις*, 28. 7. 1875

Εφημ. *Ηλιος*, 1. 7. 1887

²²⁵ Λέγοντας «ξένοι εργάτες» εννοούσαν «ετεροδημότες», από άλλες περιοχές της χώρας.

²²⁶ Εφημ. *Ηλιος*, 4. 6. 1890

²²⁷ Η Νέα Ελληνική Ατμοπλοΐα θα ιδρυθεί το 1893 από ντόπιους κεφαλαιούχους μετά την κήρυξη πτώχευσης της παλιότερης Ελληνικής Ατμοπλοΐας. Οι κυριότεροι μέτοχοι ήταν ο Κ. Τσιροπινάς, Α. Γιάγκος, Π. Βοκοτόπουλος, Π. Νεγρεπόντης, Α. Γιαγκόγλου, Π. Φουστάνος, Ε. Λαδόπουλος. Η εταιρεία θα αγοράσει τα ατμόπλοια της παλιότερης Ελληνικής Ατμοπλοΐας και θα παραμείνει σε λειτουργία ως το 1902, οπότε θα κηρύξει πτώχευση. Βλέπε :

Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 623 - 626

²²⁸ Εφημ. *Πατρίς*, 11. 12. 1893

²²⁹ Ο.π.

δυναμικό, τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα θα φανερώσει σημάδια εσωστρέφειας και θα αναπτυχθεί από ένα τμήμα των τοπικών εντύπων, ένας πολιτικός λόγος εχθρικός όχι τόσο απέναντι στην εργατική τάξη, όσο απέναντι στους «ξένους εργάτες». Κι αυτά παρά τις συχνές αναφορές του τύπου, κυρίως σε περιόδους ανάκαμψης, στην έλλειψη εργατικού δυναμικού εξαιτίας της μετανάστευσης στην πρωτεύουσα²³⁰.

Παρά τις προσπάθειες των αστών της πόλης να παρουσιάζουν μια ειδυλλιακή εικόνα της πόλης τους, χωρίς ταξικές εντάσεις, όπου τα προβλήματα δημιουργούνται πάντα από εξωτερικούς παράγοντες, και της οποίας ο πληθυσμός συμβιώνει ομαλά, μια πιο προσεκτική ανάγνωση των πηγών φανερώνει τον τρόπο των κυρίαρχων στρωμάτων απέναντι στο ενδεχόμενο μιας κοινωνικής αναταραχής.

²³⁰ Εφημ. *Πατρίς*, 15. 12. 1884, 23. 10. 1899 και 6. 11. 1899

γ) Το ψωμί και οι εργάτες

Το μέγεθος του τρόμου των αστών απέναντι σε μια ενδεχόμενη κοινωνική αναταραχή, γίνεται φανερό κάθε φορά που παρουσιάζονται προβλήματα στην ποιότητα και την τιμή του ψωμιού. Η παραγωγή και η πώληση του ψωμιού είναι ένα ζήτημα που απασχολεί την ερμούπολιτική κοινωνία από τη δεκαετία του 1840 και είναι συστηματική η ενασχόληση του τοπικού τύπου με το ζήτημα αυτό. Σε μια κοινωνία όπου ζει κι εργάζεται ένας συμπαγής εργατικός πληθυσμός το βάρος, η τιμή και η ποιότητα του ψωμιού θεωρούνται θέματα εξαιρετικής σημασίας. Το πρόβλημα της τιμής του, η οποία ακολουθούσε τις τιμές του σιταριού και ποίκιλε ανάλογα με την ποιότητα του άρτου, αναγκάζει συχνά τις αρχές να επιβάλλουν διατίμηση²³¹. Οι υποψιασμένοι και καλά ενημερωμένοι αστοί φαίνεται να γνωρίζουν τα προβλήματα που μπορούσαν να δημιουργηθούν σε περίπτωση αυξημένης τιμής του ψωμιού ή ακόμα χειρότερα σε εποχή σιτοδείας : «Η Ερμούπολις κατοικούμενη από εμπόρους είνε εις θέσιν κρείττωνα να κρίνη τας ανάγκαςή άλλως τε ήθελεν υπερτιμηθεί ο άρτος εις τρόπον ώστε να καταντά ανυπόφορος εις τον πτωχόν λαόν και να διεγείρει αυτόν εις τα φοβερά εκείνα κινήματα των οποίων παραδείγματα σπουδαία μας χορηγεί η ιστορία...»²³².

Σε περιόδους κρίσεως, όπως συνέβη την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου, όπου πολλοί πρόσφυγες είχαν καταφύγει στο νησί για ασφάλεια²³³, ο τύπος προτρέπει το Δήμο να πάρει μέτρα για την επάρκεια του ψωμιού και τη χαμηλή τιμή του, προκειμένου «να προλάβη παν ατόπημα»²³⁴. Αν και η διατίμηση ήταν αντίθετη στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, που θεωρούνταν από την πλειοψηφία των Ελλήνων, ως το «φυσικό καθεστώς της παραγωγής και της ανταλλαγής»²³⁵, ο τοπικός τύπος στην πλειοψηφία του ως

²³¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 14. 1. 1854

Για το ζήτημα των διατιμήσεων του ψωμιού στην Ερμούπολη, ως τη δεκαετία του 1870, βλέπε: Κοκκινάκης Γ., *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα 1830 – 1910*, Αθήνα 1999, σελ. 124 – 127.

²³² Εφημ. *Ο Αίολος*, 14. 1. 1854

²³³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 11. 3. 1854

Εφημ. *Ένωσις*, 1. 4. 1854

²³⁴ Εφημ. *Ο Αίολος*, ό.π., 27. 3. 1854 και 20. 10. 1856

²³⁵ Χατζηωσήφ. Χ., *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σελ. 38.

Για τη σύγκρουση του τοπικού τύπου εξαιτίας της επιβολής διατίμησης στην τιμή του άρτου, βλέπε :

τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είναι σταθερά υπέρ του ελέγχου της τιμής και της ποιότητας του ψωμιού από τις αρχές. Πάντως ακόμη και αυτοί που τάσσονταν υπέρ του «ελεύθερου διαγωνισμού», οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι η ίδια η αγορά είναι σε θέση να ρυθμίζει τις τιμές προς όφελος του καταναλωτή, χρησιμοποιούν και αυτοί ως επιχείρημα, προκειμένου να πείσουν ότι η διατίμηση θα προκαλέσει σιτοδεία, τη διασάλευση της κοινωνικής ειρήνης από τον πεινασμένο λαό: «Η έλλειψης δε του άρτου γνωστόν ποία συνεπάγεται αποτελέσματα, τοιαύτα δε παραδείγματα ελλείψεως άρτου και εγερθεισών στάσεων συνεπεία τούτου, αναφέρει πολλά και η παλαιά και η σύγχρονος ιστορία»²³⁶.

Μετά το 1876, όταν θα απαγορευτούν τα, εκτός της Λατινικής Ένωσης, αργυρά νομίσματα, το «ζήτημα του άρτου» θα γίνει ακόμα πιο έντονο, καθώς η τιμή του θα συνδεθεί αμεσότερα με το νομισματικό σύστημα του νησιού²³⁷. Η αντίδραση της «εργατικής τάξης» κατά της «υπερτιμήσεως και διαφθοράς του άρτου» είναι έντονη, καθώς «εξεχύθη αφ' όλων των μερών της πόλεως» και συγκεντρώθηκε στην πλατεία όπου ξέσπασε σε διαμαρτυρίες. Ο φόβος ότι αυτή η «οχλαγωγία» θα μπορούσε να «έχη συνέπειας», αν «η συνετή των αρχών συμπεριφορά και πολιτών τινών οι φρόνιμοι λόγου» δεν «διασκέδαζαν το κακόν»²³⁸ κάνει τον τοπικό τύπο να προτείνει την λήψη άμεσων μέτρων προκειμένου να μη χειροτερέψει η κατάσταση.

Το πρόβλημα της υψηλής τιμής του ψωμιού θα οξυνθεί το 1879 και θα αποτελέσει μια από τις κύριες αιτίες των απεργιακών κινητοποιήσεων, ενώ ο τοπικός τύπος θα κατηγορήσει τους αλευροβιομήχανους και τους αρτοποιούς ότι αυτοί προκάλεσαν τη νομισματική ανωμαλία αφού πουλούσαν το ψωμί σε ταμιακά νομίσματα αντί σε νομίσματα διατίμησης²³⁹.

Οι απεργίες του 1879 θα μείνουν στη συλλογική συνείδηση των αστών ως ένας εφιάλτης. Ο τρόμος ότι μπορεί να επαναληφθούν θα αναγκάσει τις

Εφημ. *Εξέγερσις*, 9. 9. 1874, 15. 10. 1874 και 17. 2. 1875

Εφημ. *Φερεκώδης*, 19. 9. 1874.

Η *Εξέγερσις* ήταν υπέρ του ελεύθερου ανταγωνισμού στην πώληση του άρτου, σε αντίθεση με τον *Φερεκώδη*, που ζητούσε την επιβολή διατίμησης.

²³⁶ Ανώνυμος, *Η Δημοτική εκλογή του Δήμου Ερμούπολεως του 1874*, Ερμούπολη 1874, σελ. 6.

²³⁷ Κοκκινάκης Γ., *Νόμισμα και πολιτική...*, ό.π., σελ. 126

²³⁸ Εφημ. *Ηλιος*, 25. 4. 1877

²³⁹ Εφημ. *Πανόπη*, 24. 2. 1879 και 27. 2. 1879

Για τη νομισματική αστάθεια στη Σύρο, που οδήγησε στις απεργίες του 1879 βλέπε: Κοκκινάκης Γ., ό.π., σελ. 119 - 145

δημοτικές και αστυνομικές αρχές να παρεμβαίνουν εντονότερα στην αγορά του ψωμιού και τον τοπικό τύπο να παρακολουθεί στενά τις τιμές και να ελέγχει τους κερδοσκόπους²⁴⁰. Το μέγεθος του φόβου των αστών είναι τόσο ώστε τοπικό έντυπο, στις αρχές της δεκαετίας του 1890, προειδοποιεί τους αρτοποιούς που «ίνα δικαιολογήσωσιν την υπερτίμησιν του άρτου, αφίνουσι την πόλιν να πεινά», ότι θα κατηγορηθούν ως «αρχηγοί στάσεως», σε περίπτωση που προκληθούν επεισόδια²⁴¹.

Στον λόγο των αστών το ενδεχόμενο κοινωνικών ταραχών εξαιτίας του ψωμιού θα συνδεθεί αποκλειστικά με την «πενόμενη εργατική τάξη» της οποίας, ο άρτος αποτελεί βασικό είδος διατροφής. Οι συχνές κλοπές ψωμιού κυρίως από γυναίκες της εργατικής τάξης, σε περιόδους οικονομικής κρίσεως, δε θεωρούνται από τον τύπο εγκληματικές ενέργειες, αλλά αναφέρονται μεταξύ άλλων συμβάντων που όλα μαζί αποτελούσαν απόδειξη του μεγέθους της οικονομικής ανέχειας των φτωχών εργατών²⁴².

²⁴⁰ Εφημ. *Πατρίς*, 26. 5. 1884, 6. 10. 1884, 23. 10. 1884, 18. 1. 1897, 20. 3. 1899

²⁴¹ Εφημ. *Πατρίς*, 23. 11. 1891

²⁴² Εφημ. *Πατρίς*, 23. 11. 1891, 22. 5. 1893

δ. Οι «αγυιόπαιδες» και οι φιλάνθρωποι αστοί: προσπάθειες μετατροπής των φτωχών παιδιών από κοινωνική απειλή σε «χρηστούς» πολίτες

Διαβάζοντας τον τοπικό τύπο, μας τράβηξε την προσοχή το ενδιαφέρον των δημοσιογράφων για τα παιδιά που ζούσαν, εργάζονταν, ή απλά περιφέρονταν στους δρόμους της πόλης. Τα άρθρα που δημοσιεύονται από τη δεκαετία του 1840 είναι πολύ συχνά και οι συντάκτες τους προσπαθούν να τραβήξουν την προσοχή των «φιλάνθρωπων» συμπολιτών τους προκειμένου να βρεθεί τρόπος να περιοριστεί το φαινόμενο των «μικρών λωποδυτών». Ποιοι είναι όμως οι λόγοι που ώθησαν τους ανθρώπους αυτούς να ενδιαφερθούν για τα παιδιά αυτά, και όχι για τα παιδιά –υπηρέτες, τους μαθητευόμενους εργάτες των ναυπηγείων της πόλης, τα ναυτόπουλα²⁴³. Η αδιαφορία των αστών της Ερμούπολης, σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, απέναντι στην εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας, σχετίζεται με το γεγονός ότι τα παιδιά αποτελούσαν ένα «λανθάνον εργατικό δυναμικό» που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, ή όχι ανάλογα με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και αποτελούσε πηγή φτηνής εργατικής δύναμης. Αντίθετα τα παιδιά του δρόμου, που ζούσαν από ευκαιριακές δουλειές προκάλεσαν από πολύ νωρίς τη δημόσια προσοχή, καθώς η συμπεριφορά και ο τρόπος ζωής τους δε συμβάδιζε με τις αρχές και τις αξίες των ντόπιων αστών.

Οι «αγυιόπαιδες» ζούσαν στους δρόμους, εργάζονταν ή ζητιάνευαν στις πλατείες και στους χώρους περιπάτων των πλούσιων Ερμούπολιτών, συγχρωτίζονταν μαζί τους, «πολιορκώντας τους περιδιαβαίνοντας πολίτας εις το Δημόσιον τούτο μέρος»²⁴⁴. Η παρουσία τους στους δρόμους της πόλης ερχόταν σε αντίθεση με την πλατιά διαδεδομένη αντίληψη στον ιδεολογικό χώρο της εποχής ότι η οικία αποτελεί το καταφύγιο, τον «προνομιακό χώρο ανάπτυξης

²⁴³ Για την παιδική εργασία στον ελλαδικό χώρο το 19^ο αιώνα, βλέπε :

Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής ηλικίας», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σελ. 205 - 223

Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870 – 1940*, Αθήνα 1995, σελ. 19 - 41

Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993, σελ. 274 – 281.

²⁴⁴ Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 3. 1855.

αυθεντικών και αφιλοκερδών ανθρώπινων σχέσεων»²⁴⁵, σε αντίθεση με το δρόμο, που αντιπροσώπευε την βαρβαρότητα, την ανηθικότητα, τη βρωμιά.

Έχει επισημανθεί ότι όσον αφορά τον Πειραιά, το βασικότερο κίνητρο των φιλανθρώπων, ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήταν κυρίως η χριστιανική αλληλεγγύη²⁴⁶ και μόνο μετά τη δεκαετία του 1870 αρχίζει να μπαίνει ως στόχος η ηθικοποίηση²⁴⁷ και η κοινωνικοποίηση μέσω της εργασίας²⁴⁸. Αντίθετα στην Ερμούπολη, από τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυσή της, οι αστοί φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει ότι οι ζητιάνοι, οι «αγυιόπαιδες», οι άνεργοι, οι εργάτες που συχνάζουν στα καπηλειά δε χρειάζονται την απλή συνδρομή της κοινωνίας, αλλά ότι πρέπει να παρθούν δραστικά μέτρα ώστε από εχθροί της κοινωνίας να μετατραπούν σε χρήσιμους πολίτες.

Τα παιδιά των δρόμων αποτελούν για τον τοπικό τύπο, ήδη από τη δεκαετία του 1840, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της πόλης. Η παρουσία τους φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα πολυπληθής και τρόπος με τον οποίο τα τοπικά φύλλα αντιμετωπίζουν το φαινόμενο αλλά και οι προτεινόμενες λύσεις σκιαγραφούν την εικόνα που έχουν οι αστοί όχι μόνο για τα φτωχά αυτά παιδιά αλλά για τη λαϊκή οικογένεια γενικότερα.

Τα παιδιά αυτά, σύμφωνα με τον τοπικό τύπο, δεν ήταν πάντα εγκαταλελειμμένα από τους γονείς τους, φαίνεται ότι ένα μεγάλο μέρος τους ζούσε στην οικογενειακή εστία, απλά δε φοιτούσαν στο σχολείο και περιφέρονταν στους δρόμους χωρίς τη γονική επίβλεψη, αφού οι γονείς τους εργάζονταν και δεν μπορούσαν να τα επιτηρούν. Αρκετά απ' αυτά εργάζονταν σε ευκαιριακές δουλειές ή ζητιάνευαν, βοηθώντας μ' αυτόν τον τρόπο το εισόδημα της οικογένειας.

Η έξαρση του φαινομένου στην Ερμούπολη από τη δεκαετία του 1840 έχει σχέση με τις απαρχές της εργατικής μετανάστευσης στην πόλη : «Πολλοί πτωχαί οικογένειαι εκ διαφόρων τόπων και προπάντων εκ των νήσων του Νομού τούτου εις την πόλιν μας αποκατεστάθησαν, πόρον ζωής ευρίσκοντες

²⁴⁵ Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833 – 1907)*, Αθήνα 1987, σελ. 80

²⁴⁶ Γιαννιτσιώτης Γ., *ό.π.*, σελ. 197

²⁴⁷ Οι κυριότεροι θεωρητικοί εκπρόσωποι αυτού του κινήματος φιλανθρωπίας ήταν ο Charles Lucas και ο de Gerando στη Γαλλία, ο Jean Ducpetiaux στο Βέλγιο, ο Johann Hinrich Wichern στη Γερμανία και η Mary Carpenter στη Βρετανία.

²⁴⁸ Κοκκινάκης Γ., «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 21, Αθήνα 1999, σελ. 85.

εις την βιομήχανον και ανεπτυγμένην κοινωνίαν μας. Αι της τάξεως ταύτης πτωχαί οικογένειαι έχουσαι τέκνα άνηβα, μη δυνάμενα να τα διαθράψωσι και πολλαί αδιαφορούσι όλως περί της ανατροφής των, τα εγκαταλείπωσι...και ταύτα πλημμυρούν τας οδούς»²⁴⁹.

Η δυσάρεστη κι ενοχλητική παρουσία «των μικρών αυτών λωποδυτών»²⁵⁰ αποτελεί κίνδυνο για την ερμουπολίτικη κοινωνία και απειλή κατά της ελευθερίας των «πολιτών»: «Οποία ελευθερίαν χαίρει ο πολίτης όταν βλέπει καθεκάστην προσβαλλομένην τη δημοσίαν αιδώ υπό πλήθους κακοηθέστατων παίδων γυμνών και αισχρολογούντων και όταν τοιούτου είδους φαβλόβιοι παίδες ενοχλούν αδιαλείπτως τα τέκνα των αξιοτίμων οικογενειών...»²⁵¹ και η «διαφθορά» που τα χαρακτηρίζει «αποτελεί μόλυσμα το οποίο θέλει διέλθη όλας τας τάξεις άνευ διακρίσεως»²⁵².

Στα μάτια των αστών της πόλης, το δυσάρεστο θέαμα των περιπλανώμενων παιδιών θέτει σε κίνδυνο την «ηθική του τόπου» και απειλεί να μολύνει με διαφθορά και τα παιδιά των «καλών οικογενειών»: «τινές μεν εγκαταλελυμμένοι των εκ της ενδείας αδυνάτων προς παιδαγωγίαν πατέρων των, άλλοι δε απόβλητοι των πατρικών οικιών δια τα πικρά ποτήρια τα οποία επότισαν τους γεννήτοράς των ένεκα φαυλοβιότητος και πολλοί εκ διαφόρων παρομοίων αιτιών ως αποκαθάρματα ακριβεστέρας τάξεως κοινωνιών ενταύθα πεμφθέντες ή λάθρα καταφυγόντες ανησυχούν την κοινωνίαν μας και δικαίους φόβους εις τας ψυχάς των προνοώντων υπέρ της καλής ανατροφής των τέκνων των πατέρων ενσπύρουν....Το λυπηρότερο δε όλων είναι να βλέπη τις μεταξύ αυτών αναμειγμένους και παίδας αξιοτίμων οικογενειών»²⁵³. Οι αστοί βλέπουν με τρόμο να απειλούνται από τα παιδιά των δρόμων οι οικογενειακές αξίες, να κινδυνεύει να ανατραπεί το ηθικοποιητικό έργο της οικογένειας.

Η παρουσία αυτών των παιδιών που ξεφεύγουν από την οικογενειακή και σχολική επιτήρηση, εκτεθειμένα στους κινδύνους και τις δοκιμασίες ενός ανοιχτού κόσμου έξω από τους τοίχους της προστατευτικής οικογενειακής εστίας, ερχόταν να ανατρέψει την εικόνα της παιδικής αδυναμίας πάνω στην οποία οικοδομούνταν από τους αστούς το νέο οικιακό ιδεώδες.

²⁴⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 25. 1. 1853

²⁵⁰ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 4. 1850

²⁵¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3. 6. 1850

²⁵² Εφημ. *Ο Αίολος*, 1. 11. 1847

²⁵³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 4. 1850. Βλέπε και 13. 8. 1854, 8. 1. 1855, 19. 2. 1855

Για τους αστούς της εποχής το δυσάρεστο θέαμα των παιδιών αυτών, αποτελεί απόδειξη της αδυναμίας και της ανικανότητας της φτωχής οικογένειας να φροντίσει τα παιδιά της. Η υπερβατική ιδέα που έχουν οι ίδιοι για τη δική τους οικογένεια, ως του μοναδικού μέσου διατήρησης και μετάδοσης ηθικών και πνευματικών αξιών, τους κάνει να πιστεύουν ότι μπορούν και πρέπει να διαδώσουν το πρότυπο αυτό σ' όλη την κοινωνία, ότι μέσω της κοινωνικής τους παρέμβασης μπορούν να το μετατρέψουν σε γενικό νόμο όλης της κοινωνίας.

Το ιδανικότερο μέσο ηθικοποίησης των παιδιών αυτών θεωρείται η εργασία : «Δια την ηθικήν του τόπου...φρονούμεν ως κατάλληλον θεραπείαν την σύστασιν εκ μέρους του Δήμου, καταστήματος τινός εις το οποίον να περιορισθώσιν οι απροστάτευτοι ούτοι παίδες των δημοσίων οδών ενασχολούμενοι εις διάφορα βιομηχανικά έργα...»²⁵⁴. Οι προτάσεις που εμφανίζονται στον τοπικό τύπο είναι πολλές : ίδρυση ορφανοτροφείου²⁵⁵, πρόσληψη τους στο Δήμο ως οδοκαθαριστές²⁵⁶, ίδρυση «φιλανθρωπικής τινός εταιρίας» στην οποία τα παιδιά «να ενασχολούνται υποχρεωτικώς εις βιομηχανικά έργα»²⁵⁷. Μέσα από τη μύηση αυτών των παιδιών στις αρχές του κόσμου της εργασίας και της ηθικής, ανιχνεύεται ένας ευρύτερος προβληματισμός που στοχεύει στη γενικότερη στάση των «εργατικών πληθυσμών» απέναντι στην κοινωνία και μέσα από την προληπτική φιλανθρωπία επιχειρείται η μεταστροφή της στάσης αυτής από αρνητική σε θετική.

Το ενδιαφέρον μάλιστα ως προς την Ερμούπολη είναι ότι πολύ νωρίτερα απ' ό τι συνέβη σε άλλα αστικά κέντρα της χώρας²⁵⁸ προβάλλεται το μοντέλο του ιδρύματος που θα συντηρείται από το προϊόν της εργασίας των τροφίμων του : «το προϊόν των βιομηχανικών έργων να χρησιμεύη προς διατήρησιν του Καταστήματος»²⁵⁹. Φαίνεται ότι τουλάχιστον ένα μέρος των αστών της πόλης γνώριζαν αυτό το πρότυπο ιδρυματικής περίθαλψης, το οποίο

²⁵⁴ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 4. 1850

²⁵⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 1. 11. 1847 και 13. 8. 1854

²⁵⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 8. 1. 1855

²⁵⁷ Εφημ. *Ο Αίολος*, 25. 1. 1853

²⁵⁸ Στην Αθήνα τόσο η *Οικονομική Επιθεώρησης*, όσο και η *Εφημερίς των Κυριών* φιλοξενούν συχνά προτάσεις για την ίδρυση ιδρυμάτων τα οποία θα χρηματοδοτούνται από την εργασία των τροφίμων τους

²⁵⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 25. 1. 1853 και 13. 10. 1853

είχε δοκιμαστεί στην Ευρώπη και την Αμερική σε ορφανοτροφεία και άσυλα απόρων παιδών. Στα ιδρύματα αυτά ο ρόλος του διοικητικού συμβουλίου περιοριζόταν στη σύναψη συμβολαίων με τεχνίτες της πόλης και στην επίβλεψη της ζωής των τροφίμων στο εσωτερικό του ιδρύματος²⁶⁰. Η εκπαίδευση στόχευε στην ένταξη των παιδιών στις κατώτερες βαθμίδες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η γενική αρχή ήταν ότι η δουλειά, επιβάλλοντας την πειθαρχία, σταθεροποιεί το φτωχό παιδί, το μετατρέπει «σε καλό και χρήσιμο πολίτη»²⁶¹ και παρεμποδίζει την απειθαρχη δύναμή του να μετατραπεί σε πραγματικό κίνδυνο για το κοινωνικό σύνολο.

Στον κυρίαρχο λόγο της εποχής, τα παιδιά των δρόμων, που «δυστυχώς καθ' ἑξίν μόνον καταφεύγουν εις την επαιτείαν»²⁶², απειλούν να αμαυρώσουν την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό και να δώσουν αφορμή στους εχθρούς της πατρίδας να χαίρονται για την κατάντια των παιδιών της: «Τις αγνοεί πόσον εδυσφημίσθη το ἔθνος από τοιαύτα παιδιά ... λεγόμενον υπό των κατηγορών αυτού ανάξιον επί του παρόντος βελτίονος τύχης;»²⁶³.

Ο συγχρωτισμός των παιδιών αυτών «της τάξεως της Μοσχομάγκας»²⁶⁴ με φθοροποιά στοιχεία, προδιαγράφει στα μάτια των προστατών τους τη ροπή προς την εγκληματικότητα: «άπειροι παίδες, εις τα κατωτέρω κοινωνικάς τάξεις ανήκοντες, εξηπάτουν τους γονείς των ..κι επεριπλανώντο εν τας οδούς, οι μεν λωποδυτούντες, οι δε επαιτούντες»²⁶⁵.

Η ίδρυση ορφανοτροφείου, το 1856²⁶⁶ είναι η πρώτη σημαντική προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των «μικρών λωποδυτών». Φαίνεται ότι το ίδρυμα χρησιμοποιήθηκε ως μέσο εκβιασμού προς τους γονείς των παιδιών, προκειμένου να τα μαζέψουν από τους δρόμους. Όπως μας πληροφορεί ο *Ο Αίολος* τα παιδιά «συλλαμβάνοντο και παρεπέμποντο» στο Δημοτικό Ορφανοτροφείο από αστυνομικούς κλητήρες και «πολλοί γονείς δυνάμενοι να διαθρέψωσι τα τέκνα των, κλαίοντες προσήλθον εις τον Κ. Δήμαρχον και επί τη εγγυήσει του ότι ουδέποτα θα φανούν τα τέκνα των εις

²⁶⁰ Θεοδώρου Β., «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σελ. 74.

²⁶¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 25. 1. 1850

²⁶² Εφημ. *Ο Αίολος*, 12. 3. 1855

²⁶³ Εφημ. *Ο Αίολος*, 19. 2. 1855

²⁶⁴ Εφημ. *Ένωσις*, 25. 2. 1854

²⁶⁵ Εφημ. *Ο Αίολος*, 1. 1. 1856

²⁶⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 18. 2. 1856

την αγοράν περιπλανόμενα και παρεκτρεπόμενα έλαβον την άδειαν να τα παραλάβωσιν εκ του Ορφανοτροφείου»²⁶⁷. Τελικά, σύμφωνα με έναν στατιστικό πίνακα με στοιχεία που αφορούν το ορφανοτροφείο από το 1856 ως το 1866, ο οποίος σώζεται στα ΓΑΚ Σύρου, την πρώτη χρονιά το ίδρυμα φιλοξένησε μόνο έξι ορφανά αγόρια. Το γεγονός ότι ο αριθμός των παιδιών που «φιλοξενήθηκαν» στο ίδρυμα ήταν πολύ μικρός δείχνει ότι μάλλον το μεγαλύτερο πρόβλημα εντοπιζόταν στα παιδιά που παρόλο που δεν ήταν ορφανά περιφέρονταν στους δρόμους χωρίς τη φροντίδα των γονιών τους.

Σύμφωνα με το έγγραφο που αναφέραμε, στο ορφανοτροφείο, ως το 1866 είχαν «φιλοξενηθεί» 100 αγόρια, τα οποία εκτός από τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις, εκπαιδεύτηκαν στη σανδαλοποιία και στη ραπτική. Το 1892 πληροφορούμαστε ότι το ορφανοτροφείο αρρένων «ανέλαβε να απεστέλλη κατά τας εργασίμους ημέρας από της μεσημβρίας μέχρι της εσπέρας τους ανωτέραν των δέκα ετών ηλικίαν άγοντας ορφανούς παίδας εις τα εργοστάσια της πόλεως προς άσκησιν αυτών εις τας τέχνας»²⁶⁸. Αν η στοιχειώδης εκπαίδευση και η ηθική ανατροφή των φτωχών παιδιών αποτελούν σημαντικές διαστάσεις του φιλανθρωπικού έργου που πραγματοποιείται στο ορφανοτροφείο, φαίνεται ότι είναι κυρίως μέσα από την επαγγελματική προετοιμασία που οι φιλάνθρωποι θα επιχειρήσουν να πετύχουν την κοινωνική ενσωμάτωση αυτών των παιδιών.

Το πρόβλημα βέβαια των περιπλανώμενων παιδιών δε λύθηκε με την ίδρυση του ορφανοτροφείου. Η Ερμούπολη «φιλοξενεί πολλά «άστεγα παιδιά κοιμώμενα εντός κιβωτίων ερριμένων έξωθεν των εργαστηρίων και εντός άλλων της τύχης σκιασμάτων χρησιμευόντων ως άσυλον κατά των τρομερών στοιχείων της φύσεως...»²⁶⁹. Τα παιδιά αυτά έρχεται να μυήσει στις αρχές της εργασίας, να σωφρονήσει, να αναμορφώσει, το παράρτημα της Σχολής Απόρων παιδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» που ιδρύεται στην Ερμούπολη το 1874, δύο χρόνια μετά την ίδρυση της κεντρικής σχολής στην Αθήνα²⁷⁰.

Σε αντίθεση όμως με τα περιπλανώμενα παιδιά των πρώτων δεκαετιών μετά την ίδρυση της πόλης, τα παιδιά των οποίων η Σχολή Απόρων παιδων

²⁶⁷ Εφημ. *Ο Αίολος*, 1. 1. 1856

²⁶⁸ Εφημ. *Πατρίς*, 12. 9. 1892

²⁶⁹ Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια της εν Ερμουπόλει Σχολής των Απόρων παιδων*, Ερμούπολη 1874, σελ. 16

²⁷⁰ Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Αθήνα 1995, σελ. 155 – 170.

θέλει να αναλάβει την «πνευματική και ηθική μόρφωσιν», είναι στην πλειοψηφία τους εργαζόμενα : «στιλβωταί υποδημάτων, ξυλοσσυλέκται, υδατοκομισταί, υπηρέται»²⁷¹

Ο τρόπος που ο τοπικός τύπος παρουσιάζει τις δυσκολίες του έργου που έχουν αναλάβει οι ιδρυτές της Σχολής, δείχνει και την εικόνα που έχουν οι αστοί της πόλης για τους «εργαζόμενους παίδας» : «αποζώσι γλισχρώτατα εκ της ακανονίστου εργασίας των...πεινώντα και ρακένδυτα,...ουδεμίαν γνώσιν στοιχειώδη έχοντα, ουδεμίαν ιδέαν ηθικής...τρέπονται εις την καταφερή οδόν της αργίας και του εγκλήματος»²⁷². Τα παιδιά αυτά που ζούσαν και εργάζονταν στο δρόμο γίνονται αντιληπτά ως κίνδυνος και ταυτίζονταν με την ανηθικότητα, την εγκληματικότητα, την ατιμία : «Τότε η έσχατη των ύβρεων η απευθυνόμενη προς ανάγωγον ή διεφθαρμένον ήτο το επίθετο λούστρος. Ο λούστρος ήν το μάλλον κακοήθης, το μάλλον κακούργον πλάσμα της Σύρου»²⁷³. Όπως συνέβη και με τα παιδιά του Ορφανοτροφείου, έπρεπε κι αυτά με κάθε τρόπο να επανενταχθούν στην κοινωνία, να εγκολπωθούν τις αξίες και τις αρχές των κυρίαρχων τάξεων.

Οι προθέσεις και οι αρχές των ιδρυτών της σχολής στο νησί δε διαφέρουν απ' αυτές της Αθήνας. Στόχος τους ήταν : «να διδάσκη, περιθάλλη και ηθικοποιή τα άπορα, άστεγα και εν αγυιαίς άρρενα τέκνα της Ερμουπόλεως» και «οπλίζοντάς τα με το φόβον του Θεού να τα καθοδηγήσωμεν δια της διδασκαλίας των στοιχειωδεστέρων γνώσεων εις την ευθείαν οδόν του καλού και επιμελούς εργάτου»²⁷⁴. Για τους φιλόανθρωπους αυτούς το ίδρυμα αυτό «δεν είναι μόνον φιλανθρωπικόν, είναι κοινωνική ανάγκη»²⁷⁵. Δεν είναι λοιπόν το χριστιανικό καθήκον, να βοηθήσουν το συνάνθρωπο τους που τους ωθεί να συμμετάσχουν στην ίδρυση της Σχολής. Είναι κυρίως το πολιτικό και κοινωνικό συμφέρον.

Η σύγκλιση των κοινωνικών ανισοτήτων λειτουργεί προστατευτικά για την πολιτική τάξη κι εξασφαλίζει την κοινωνική ειρήνη : «Έχομεν καθήκον όχι μόνον κοινωνικόν αλλά και νόμιμον να προστατεύσωμεν, να περιθάλλωμεν τα

²⁷¹ Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια...*, ό.π., σελ. 34

²⁷² Εφημ. *Εξέγερσις*, 26. 11. 1874

²⁷³ Εφημ. *Πατρίς*, 24. 12. 1893

²⁷⁴ Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια...*, ό.π., σελ. 6 και 7.

²⁷⁵ Ό.π., σελ. 16

ναυάγια ταύτα της ξηράς και να τα οδηγήσωμεν εις ομαλόν δρόμον, όπως εύρωσι τροφήν σωματικήν και πνευματικήν»²⁷⁶

Έχοντας να κάνουν με παιδιά και εφήβους που ήδη δούλευαν, οι ιδρυτές της Σχολής δεν αντιτάχθηκαν ούτε στην ίδια την αρχή της παιδικής εργασίας ούτε και πρότειναν μέτρα σχετικά με τον καθορισμό της ηλικίας εισόδου των παιδιών στην αγορά εργασίας. Η εργασία αποτελεί βασική συνιστώσα της παιδαγωγικής που θα εφαρμοζόταν στο ίδρυμα: «Οι παίδες θα εργάζονται, την εργασία δε θα εγκαταλείψωσι, διότι η εργασία είναι η μήτηρ πάσης αρετής...»²⁷⁷. Η αξία που αποδίδεται στη χειρωνακτική εργασία συνδέεται τόσο με τη φροντίδα για την απόκτηση μιας επαγγελματικής δεξιότητας όσο και με την επιβολή μιας πειθαρχίας του σώματος. Η καθημερινή εξάσκηση των παιδιών στα εργαστήρια που λειτουργούσαν στο ίδρυμα πίστευαν ότι θα τους εξασφάλιζε μια οικονομική ανεξαρτησία και θα τους προετοίμαζε για την ένταξή τους στον κόσμο των εργατών. Η εκμάθηση ενός επαγγέλματος θα τους απομάκρυνε από τους κινδύνους της αεργίας και της περιθωριακότητας, θα τους μετέτρεπε σε «αγαθούς εργάτες και ηθικούς πολίτες»²⁷⁸. Ταυτόχρονα με την εισαγωγή μουσικών οργάνων και την εκμάθησή τους υπό την επίβλεψη μουσικού δασκάλου τα παιδιά θα μπορούσαν να ικανοποιούν και τις μουσικές ανησυχίες των αστών της πόλης²⁷⁹. Έτσι με την ίδρυση «μουσικού θιάσου, εκ τριάκοντα περίπου οργάνων» επιχειρείται να μεταβληθούν τα παιδιά αυτά σε ένα «καλοκουρδισμένο σύνολο» με αποκλειστικά δημόσιο προορισμό²⁸⁰.

Η εκπαίδευση που τους παρεχόταν ήταν στοιχειώδης, μια εκπαίδευση για φτωγά παιδιά που δε θα συνέχιζαν τις σπουδές τους καθώς «τα γράμματα είναι τόσω μόνον χρήσιμα και τόσω ωφέλιμα, όσον να δύνανται εν τω στενώ και σμικρώ κύκλω των να αναγινώσκωσιν ωφέλιμα τινά δι' αυτούς βιβλία» και η μόρφωση θεωρείται «επικίνδυνη» αφού τα «όντα ταύτα τρέχουσι κίνδυνον να γείνωσι δυστυχέστερα και επιβλαβέστερα εις την κοινωνίαν»²⁸¹. Τα μαθήματα ήταν νυχτερινά και στόχευαν, εκτός από την τεχνική εκπαίδευση και

²⁷⁶ Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια...*, ό.π., σελ. 17

²⁷⁷ Ο.π.

²⁷⁸ Εφημ. *Εξέγερσις*, 26. 11. 1874

²⁷⁹ Παπαναστασόπουλος Μ., *Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων παιδων*, Ερμούπολη 1880, σελ. 10

²⁸⁰ Ο μουσικός αυτός θιάσος φαίνεται ότι διαλύθηκε το 1890. Βλέπε :

Εφημ. *Πατρίς*, 24. 12. 1891

²⁸¹ Παπαναστασόπουλος Μ., *Λόγος εναρκτήριος ...*, ό.π.

στη μύηση των μαθητών στις ηθικές αξίες²⁸². Η αποβολή από τη Σχολή «ένεκα κακής διαγωγής»²⁸³ αποτελεί τη σοβαρότερη ποινή.

Αν και ο λόγος των παιδιών απουσιάζει από τις πηγές που διασώζονται, το γεγονός ότι «οι μαθηταί προσήρχοντο διώκοντος αυτούς αστυνομικού κλητήρος κατά την ώραν του μαθήματος»²⁸⁴ και ότι «η Σχολή διά του βουκέντρου της αστυνομίας και κατόπιν διά μικρών φιλοδωρημάτων προσείλκυσεν μαθητάς»²⁸⁵ δηλώνει ότι τα παιδιά προσπάθησαν να αντισταθούν στην άνωθεν επιβολή του βιομηχανικού ωραρίου. Φαίνεται ότι, όσο μίζερη κι αν ήταν η ζωή τους στους δρόμους, τους εξασφάλιζε την πολύτιμη αίσθηση της ελευθερίας, που δεν μπορούσε να τους δώσει το καταπιεστικό και αυστηρά οργανωμένο πρόγραμμα της Σχολής.

Έξι χρόνια μετά την ίδρυση της Σχολής, οι πληροφορίες που έχουμε για τους μαθητές της, μας δίνουν μια εικόνα της παιδικής εργασίας στην πόλη. Το 1880 ήταν γραμμένοι 120 μαθητές : απ' αυτούς, 42 ήταν ηλικίας από 7 – 10 ετών, 57 από 11 – 14, 16 είχαν ηλικία από 15 ως 18 ετών και 5 ήταν μεγαλύτεροι. Πενήντα από τα εκατόν είκοσι παιδιά δήλωναν ως τόπο καταγωγής τη Σύρο, ενώ ένα μεγάλο τμήμα των υπόλοιπων παιδιών κατάγονταν από κοντινά νησιά. Τα κύρια επαγγέλματά τους ήταν : λούστροι 28, ξυλοσυλλέκτες 13, υπηρέτες 10, τυπογράφοι 10, υποδηματοποιοί 10, ξυλουργοί 8 και οι υπόλοιποι δήλωναν επαγγέλματα όπως σιδηρουργοί, χαλκείς, ρακοσυλλέκτες, ράπτες, κουρείς. Η εικόνα βέβαια είναι μερική γιατί δε φοιτούσαν όλα τα εργαζόμενα παιδιά στον Παρνασσό. Το γεγονός ότι λίγο περισσότερο από τα μισά παιδιά κατάγονται από άλλα μέρη κι όχι από το νησί, δείχνει ότι η Ερμούπολη εξακολουθεί να αποτελεί πόλο έλξης κυρίως για τους αγροτικούς πληθυσμούς των γειτονικών νησιών, οι οποίοι, φαίνεται ότι έστελναν τα παιδιά τους στο κοντινότερο αστικό κέντρο προκειμένου να συνδράμουν την οικογένεια, της οποίας το κέντρο βάρους παρέμενε στην αγροτική ύπαιθρο²⁸⁶.

²⁸² Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια της εν Ερμούπολει...*, ό.π., σελ. 29.

²⁸³ Εφημ. *Πατρίς*, 7. 12. 1885

²⁸⁴ *Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής Απόρων παιδων Ερμούπολεως*, Ερμούπολη 1889

²⁸⁵ Εφημ. *Πατρίς*, 24. 12. 1893

²⁸⁶ Από τα 120 παιδιά τα 50 δηλώνουν ως τόπο καταγωγής , νησιά όπως η Μύκονος, η Θήρα, η Αμοργός, η Νάξος

Η προσαρμογή των απόρων παιδιών στις ανάγκες της τοπικής βιομηχανίας γίνεται με σκοπό τη μετέταξή τους από τη σχολή στα εργοστάσια : «Διά του τοιούτου ασύλου δεν ελεείτε μόνον, πράττετε τι μεγαλείτερον. Κλείετε τας ειρκτάς και ανοίγετε εργοστάσια»²⁸⁷. Η απασχόληση αυτή μάλιστα, παρουσιάζεται ως φιλανθρωπική πράξη από τους ντόπιους βιομηχάνους²⁸⁸, οι οποίοι «κρίνονται άξιοι ευγνωμοσύνης» καθώς φάνηκαν «προθύμως δειχθέντες να συντελέσωσιν εις την σωτηρίαν των δυστυχών πλασμάτων»²⁸⁹.

Η Σχολή το 1888 έπαψε να είναι παράρτημα του Παρνασσού και αυτονομήθηκε²⁹⁰. Οι σκοποί και ο τρόπος λειτουργίας δεν άλλαξαν, ενώ το 1889 ιδρύθηκε και «Εργοστάσιο Απόρων γυναικών»²⁹¹

Τα άρθρα που δημοσιεύονται στον τύπο ως τα τέλη του αιώνα δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο έργο της Σχολής και τονίζουν τη μεγάλη επιτυχία της, αφού από «απαίδευτοι, άνευ ηθικής μορφώσεως, άχθη της κοινωνίας» και «υποψήφιοι κακούργοι» μετατράπηκαν «σε ηθικά και εντιμώτατα παιδιά» που «ανέλαβον εργασίαν και συντηρούν και την οικογένειά των»²⁹². Φαίνεται όμως ότι η αποτελεσματικότητα των μεθόδων «κατασκευής» χρήσιμων μελλοντικών εργατών - πολιτών, που θα γνώριζαν την κοινωνική τους θέση και δε θα αποτελούσαν πια κοινωνικό κίνδυνο, δεν ήταν αρκετή. Αρκετά από τα παιδιά «αντιστάθηκαν», δε μπόρεσαν ή δε θέλησαν να εγκολπωθούν τις αρχές και τις αξίες των αστών και είτε αποβλήθηκαν από τη σχολή είτε δεν εντάχθηκαν ως μαθητές ποτέ σ' αυτήν²⁹³.

Το νεότερο ηλικιακά τμήμα των περιπλανώμενων χειρωνακτών και επαιτών αναγνωρίζεται και οριοθετείται ως η αρνητική σημασιοδότηση της παιδικής ηλικίας και ως ένα βαθμό επιχειρείται η περιθωριοποίηση αυτής της κοινωνικής ομάδας, καθώς ορίζεται ως επικίνδυνη και κατά συνέπεια ως ένας εν δυνάμει κοινωνικός αντίπαλος. Τελικά φαίνεται ότι μέσα από την αντιπαράθεση των αστών με τις ομάδες που θεωρείται ότι αμφισβητούν το

²⁸⁷ *Καταστατικόν του Συλλόγου Σχολής Απόρων παιδων Ερμούπολεως*, Ερμούπολη 1889, σελ. 38

²⁸⁸ *Εφημ. Πανόπη*, 15. 5. 1875 και 4. 12. 1875

Εφημ. Πατρίς, 12. 9. 1892

²⁸⁹ *Εφημ. Πατρίς*, ό.π.

²⁹⁰ *Καταστατικόν του Συλλόγου ...*, ό.π.

Εφημ. Ηλιος, 24. 1. 1888 και 14. 2. 1888

²⁹¹ *Κανονισμός του Βιομηχανικού Τμήματος της Σχολής Απόρων παιδων Ερμούπολεως*, Ερμούπολη 1889.

²⁹² *Εφημ. Πατρίς*, 31. 12. 1897

²⁹³ *Εφημ. Πατρίς*, 14. 7. 1884, 7. 12. 1885 και 6. 9. 1897

σύστημα αξιών τους δομείται η ηγεμονία τους και εν τέλει η ταυτότητά τους ως τάξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Οι εργάτριες : μια κοινωνική κατηγορία με πολλά πρόσωπα

α) Οι αντιλήψεις των αστών για τη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία

Η εργάτρια, μέχρι και τη δεκαετία του 1880, αποτελεί μια σιωπηλή φιγούρα, που δεν φαίνεται να απασχολεί την τοπική κοινωνία.

Γνωρίζουμε όμως ότι στην Ερμούπολη τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1860, η τοπική βιομηχανία απασχολεί γυναικείο εργατικό δυναμικό, κυρίως σε κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία. Μια από τις πρώτες πληροφορίες που έχουμε για τη γυναικεία απασχόληση στη βιομηχανία του νησιού, αφορά το εργοστάσιο του Γ. Γιαννουκάκη, που στα μέσα της δεκαετίας του 1860, απασχολούσε, κατά την περίοδο της αιχμής, 135 άνδρες και γυναίκες χωρίς όμως να αναφέρεται ο αριθμός των εργατριών²⁹⁴.

Η γυναικεία εργασία στη βιομηχανία συγκεντρωνόταν, στη συντριπτική της πλειοψηφία, σε ορισμένους τυπικά «γυναικείους κλάδους», κυρίως στην υφαντουργία και την ένδυση. Μπορεί τη δεκαετία του 1870 η αναλογία των γυναικών και των κοριτσιών στο σύνολο του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού της χώρας να είναι περιορισμένη, όμως το 91,8 % του συνόλου του γυναικείου εργατικού δυναμικού εργάζονταν στη κλωστοϋφαντουργία, όπου αποτελούσαν το 73,5% του συνόλου του εργατικού δυναμικού του κλάδου²⁹⁵.

Ο Αμπελάς μας πληροφορεί ότι τη δεκαετία του 1870 στο «Εκκοκιστήριο, Κλωστήριον, Υφαντήριο και Πλεκτήριο» του Γ. Καλαποδόπουλου εργάζονταν 90 άντρες και γυναίκες²⁹⁶, στο «Κατασκευαστήριο Καλεμεκρίων του Δ. Ευαγγελίδου προς χρωματισμόν των επί καλεμεκρίων σχημάτων» εργάζονταν 40 – 50 εργάτριες²⁹⁷, ενώ, σύμφωνα με την απογραφή του 1870, στην οποία παραπέμπει υπήρχαν 143 «εργάτριαι Καλεμεκρίων», 41 «κεντήτριαι», 59 «ράπτριαι», 15 «υφάντριαι» και 877 «υπηρέτριαι»²⁹⁸.

²⁹⁴ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ερμούπολεως, Στατιστικά φ. 1/4, «Πίναξ των βιομηχανικών καταστημάτων», Ερμούπολις, 20 Ιουνίου 1866.

²⁹⁵ Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...*, ό.π., σελ. 200 – 201.

²⁹⁶ Αμπελάς Γ., ό.π., σελ. 712

²⁹⁷ Ό.π., σελ. 713

²⁹⁸ Ό.π., σελ. 724 - 725

Η δεκαετία του 1880 αποτελεί για τη Ερμούπολη, μια δεκαετία «σταθμό», καθώς η βιομηχανική δομή της πόλης «υποχρεώνεται να μετασχηματιστεί»²⁹⁹, να μεταβεί «από την εργαστηριακή στην καθαυτό βιομηχανική παραγωγή, από το βυρσοδεψείο στην κλωστοϋφαντουργία»³⁰⁰. Το 1887 θεωρείται χρονιά ορόσημο στη διαδικασία αυτού του μετασχηματισμού καθώς τότε ιδρύεται ένα από τα πρώτα νηματουργεία³⁰¹, το πρώτο υφαντουργείο της πόλης³⁰², ενώ μέχρι το τέλος του αιώνα ιδρύονται 6 νέες επιχειρήσεις του κλάδου (στριπτήρια, νηματουργεία, υφαντουργεία)³⁰³.

Όπως συνέβη και στο εξωτερικό, έτσι και στην Ελλάδα, οι γυναίκες και τα παιδιά αντιπροσώπευαν μια φτηνή εργατική δύναμη, ιδίως επειδή τη γυναικεία εργατική δύναμη στην πλειονότητά της τη συγκροτούσαν νεαρά κορίτσια³⁰⁴. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των εργατριών που απασχολούνταν στην ερμούπολιτική βιομηχανία τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, οι αποσπασματικές όμως πληροφορίες που διαθέτουμε μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αν και δεν πρέπει να αποτελούσαν ένα σημαντικό τμήμα του ντόπιου εργατικού δυναμικού, σε κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία, ήταν η συντριπτική πλειοψηφία³⁰⁵.

²⁹⁹ Αγριαντώνη, «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής...», ό.π., σελ. 604

³⁰⁰ Ό.π.

³⁰¹ Ήταν το νηματουργείο «Ομόνοια», το οποίο είχαν αγοράσει, μετά από αλληπάλληλες πτωχεύσεις, ο Νοστράκης και Δαρόπουλος. Βλέπε :
Εφημ. *Ήλιος*, 31. 12. 1887

³⁰² Πρόκειται για το υφαντουργείο του Δ. Καρέλλα, το οποίο αποτελεί προέκταση εργαστηρίου καλεμκερίων που ιδρύθηκε το 1872. Βλέπε :

Κουσουλίνος Σπ. *Οδηγός της Ελλάδος 1900*, Αθήνα χ.χ., σελ. 82 του παραρτήματος

³⁰³ Το 1889 ιδρύεται το υφαντήριο του Καρέλλα, το 1891 το νηματουργείο του Δ. Πιερράκου, το 1893 το νηματουργείο του Ι. Μάνθου και Κ. Ιατρού και το ατμοκίνητο υφαντήριο των Αναστ. και Κων. Παπαναστασόπουλου, το 1894 ιδρύεται από τον Δ. Πιερράκο νέο νηματουργείο, βαφείο και πλεκτήριο και το 1895 το ατμοκίνητο κλωστήριο και υφαντήριο Ε. Λαδοπούλου Υιών. Βλέπε :

Εφημ. *Ήλιος*, 23. 5. 1893, 18. 4. 1893, 24. 7. 1893, 30. 6. 1894, 19. 11. 1895 και 10. 4. 1904

Επίσης η *Πατρίς* το 1898 ανακοινώνει την ίδρυση «νέου μεγάλου εργοστασίου καλιμκερίων» που «απασχολεί ήδη, εκατόν δέκα εργάτιδας». Βλέπε :

Εφημ. *Πατρίς*, 24. 1. 1898.

³⁰⁴ Για τη γυναικεία και παιδική εργασία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα βλέπε :

Ρηγίνος Μ., *Μορφές Παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870 – 1940*, Αθήνα 1995

Σύμφωνα με την Ευγενία Ζωγράφου, στην υφαντουργία του Λυγινού στον Πειραιά, το 1898 απασχολούνταν 300 εργάτριες, από τις οποίες το 90% είχε ηλικία 12 – 20 χρονών, ενώ υπήρχε και ένα ποσοστό εργατριών κάτω των 12 ετών. Βλέπε :

Ζωγράφου Ευγ., «Πώς εργάζονται οι γυναίκες μας», *Δημοσιεύματα*, τ. 4, Αθήνα 1903, σελ., 34

³⁰⁵ Σύμφωνα με την Consular report του 1895, στην οποία παραπέμπουν οι Χ. Λούκος και Βασ. Θεοδώρου, στο κλωστήριο και υφαντήριο των αδερφών Λαδόπουλων, απασχολούνταν 250 – 300 άτομα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν κορίτσια. Βλέπε :

Οι αντιλήψεις των ντόπιων αστών για τη γυναικεία εργασία δεν απέχουν απ' αυτές που κυριαρχούν και στα άλλα αστικά κέντρα της χώρας. Για τους αστούς της εποχής, η γυναικεία εργασία αποτελεί απειλή για την οικογενειακή ενότητα, οι γυναίκες όφειλαν να περιορίσουν την ύπαρξή τους στην οικογενειακή σφαίρα που θεωρείται ο βασικός τους κοινωνικός χώρος³⁰⁶. Ανάλογες είναι και οι απόψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι θέσεις του συντάκτη της εφημερίδας *Πατρίς*, σχετικά με την απόφαση του δημοτικού συμβουλίου του δήμου να καταργηθεί η τέταρτη τάξη του ανώτερου δημοτικού Παρθεναγωγείου Ερμούπολεως, με το αιτιολογικό ότι δε χρειαζόταν πια «εκλειπόντος του σκοπού της ιδρύσεως του ανωτάτου δημοτικού σχολείου των κορασίων, ήτοι το να επιτευχθή το να εξέρχωνται εξ αυτού διδασκάλισσαι»³⁰⁷. Ο συντάκτης κατακρίνει την απόφαση αυτή καθώς θεωρεί ότι βασικότερος στόχος της σχολής δεν ήταν η επαγγελματική αποκατάσταση των γυναικών αλλά η προετοιμασία τους για τα γυναικεία τους καθήκοντα ως σύζυγοι και μητέρες: «Παρήλθεν ο καιρός καθ' ον ελέγετο περί των γυναικών αρκεί αυταίς να αναγινώσκωσι τας επιστολάς των συζύγων των και να λογαριάζωσιν τους μικρολογαριασμούς των, η κοινωνία ήδη προώδευσε...από τας μέλλουσας μητέρας των τέκνων του λαού μείζονας ήδη απαιτεί γνώσεις...Εν τη ανατροφή των τέκνων των οφείλουσι να γινώσκωσι πολύ πλείονα ή όσα αι ημέτεραι εγίνωσκον μητέρες, διότι και εις διδασκαλίαν κατ' οίκον μέχρι της αναπτύξεως των τέκνων των είναι αναγκασμένοι και εις την γνώσιν πολλών φυσικών φαινομένων οφείλουσι να εγκύπτωσιν όπως μη σιγώσιν απέναντι των ερωτήσεων των τέκνων των...»³⁰⁸.

Η γυναικεία λοιπόν εκπαίδευση συνδέεται κυρίως με την ιδέα ότι η μητέρα είναι αυτή που μεταδίδει στα παιδιά τα πρώτα στοιχεία που θα διαπλάσουν το χαρακτήρα του και γι' αυτό δεν πρέπει να μένει αμαθής³⁰⁹. Για

Θεοδώρου Βας – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας «Κλωστήριον και υφαντήριον Ε. Λαδόπουλου υιών εν Σύρω*, Αθήνα 1996, σελ. 27

³⁰⁶ Ενδεικτικά βλέπε :

Ανώνυμος, «Η γυνή ως εργάτης και ως μήτηρ», *Οικονομική Επιθεώρησις*, Νοέμβριος 1888, σελ. 437 - 439

Ανώνυμος, «Ηθικο – βιομηχανική της γυναικός έποψις», *Οικονομική Επιθεώρησις*, Νοέμβριος 1887, σελ. 193 - 197

³⁰⁷ Εφημ. *Πατρίς*, 16. 6. 1884

³⁰⁸ Ο.π.

³⁰⁹ Στην Ερμούπολη ήδη από τη δεκαετία του 1830 δημοσιεύονται έργα σχετικά με την ανατροφή των κοριτσιών. Ο γιατρός Π. Ζωντανός δημοσιεύει το 1836 μια από τις πρωιμότερες πρωτότυπες εκτενής μελέτες για την ανατροφή των κοριτσιών. Βλέπε :

τους αστούς της εποχής οι γυναίκες συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαδικασία συγκρότησης και αναπαραγωγής της τάξης τους ως σύζυγοι και νοικοκυρές και ο δημόσιος λόγος τους μόνο αυτό το ρόλο τους αναγνωρίζει. Στο αστικό οικογενειακό ιδεώδες της εποχής δεν υπήρχε θέση για την εργαζόμενη γυναίκα³¹⁰. Γι' αυτούς το να εργάζεται μια γυναίκα σήμαινε οικονομική αποτυχία του συζύγου, ήταν ντροπή. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εγγράφονται και οι αντιλήψεις για τη γυναικεία μόρφωση³¹¹.

Φουρναράκη Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830 – 1910)*, Αθήνα 1987, σελ. 16, 75 και 79 – 98.

Τη δεκαετία του 1840 ο Γ. Σερούιος, έγραψε και αυτός ένα από τα πρώτα κείμενα σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση. Βλέπε :

Φουρναράκη Ε., *ό.π.*, σελ. 15 – 16 και

Σερούιος Γ., *Περί του Βυζαντινού Παρθεναγωγείου και ποία γενική και τα μάλιστα ενδιαφέρουσα πορίζεται εντεύθεν αλήθεια*, Ερμούπολη 1847.

³¹⁰ Για τη θέση και τον ρόλο των γυναικών στην αστική κοινωνία, όπου υπάρχει και πλούσια ξένη βιβλιογραφία βλέπε :

Ράπτης Κ., «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789 – 1914 : Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», *Μνήμων*, τ. 20, Αθήνα 1998, σελ. 233 – 237.

Peigot Michelle, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Ερμούπολη 1988, σελ. 38 – 45.

Της ίδιας, «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων», *Δίνη*, τχ. 1, 1986, σελ. 77 – 83.

Σαμίου Δ., «Ιστορία των γυναικών : Η διεθνής συνάντηση στο Άμστερνταμ», *Δίνη*, τχ. 1, 1986, σελ. 72 – 76.

Βαρίκα Ε., «Το κενό στον καθρέφτη : Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη*, τχ. 3, 1988, σελ. 64 - 71

Για την ελληνική περίπτωση βλέπε :

Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833 – 1907*, Αθήνα 1987.

Μπακαλάκη Αλ – Ελεγκίτου Ελ., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα 1987.

Φουρναράκη Ε., *“Institutrice, Femme et Mere” : Idees sur l’education des femmes en Grece du XIX siecle (1830 – 1880)*, Διδακτορική διατριβή, τ. Α' - Β', Universite de Paris VII, Παρίσι 1992.

³¹¹ Φουρναράκη Ε., *ό.π.*, σελ. 17 – 72

Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Αθήνα 1986

β) Το «Εργοστάσιον Απόρων Γυναικών Ερμουπόλεως»

Για τις γυναίκες όμως και τα κορίτσια του λαού η μόρφωση συνδέεται, κυρίως από τη δεκαετία του 1870, με την επαγγελματική αποκατάσταση. Σε μια εποχή που η παρουσία των γυναικών στα εργοστάσια αρχίζει να πυκνώνει, οι φιλόανθρωποι αστοί, προτείνουν σαν διέξοδο στη βιομηχανική απασχόληση που εξέθετε την υγεία και την αδύναμη φύση των εργατριών και απειλούσε την εκπλήρωση των μητρικών και οικιακών καθηκόντων τους, την τεχνική επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών στις «γυναικείες τέχνες»³¹².

Το πρώτο ίδρυμα στην Ελλάδα, στο οποίο διδάχτηκαν το κέντημα, η υφαντική και η ραπτική ως μέσα βιοπορισμού ήταν αυτό που ίδρυσε το ζεύγος Χίλλ, λίγο μετά την άφιξη του Όθωνα³¹³. Τις επόμενες δεκαετίες μια σειρά από φιλανθρωπικά ιδρύματα, κυρίως ορφανοτροφεία, στα σημαντικότερα αστικά κέντρα θα εισάγουν τη διδασκαλία και την πρακτική άσκηση των κοριτσιών στις γυναικείες τέχνες, αφού θεωρούνταν ως η καταλληλότερη για την επαγγελματική αποκατάσταση των ορφανών κοριτσιών³¹⁴. Η πρώτη όμως οργανωμένη προσπάθεια για την «γυναικεία παιδείωση» όχι πια ορφανών κοριτσιών, αλλά «απόρων γυναικών» είναι η ίδρυση το 1872 του «Συλλόγου Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως»³¹⁵. Τόσο ο συγκεκριμένος σύλλογος, όσο και άλλοι αντίστοιχοι που ιδρύονται την ίδια περίοδο στον ελλαδικό χώρο αλλά και σε αστικά κέντρα του εξωτερικού όπου ζουν ομογενείς³¹⁶, εξασφαλίζοντας εργασία στις οικονομικά αδύναμες γυναίκες, που από μόνη της

³¹² Αβδελά Ε., «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας : η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος} – 20^{ος} αι.) », *Τα Ιστορικά*, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σελ. 342 – 351.

³¹³ Μπακαλάκη Αλ – Ελεγκίτου Μ., ό.π., σελ. 66.

³¹⁴ Ό.π. σελ. 67 – 68.

³¹⁵ Για τον σύλλογο αυτό, που είναι το πρώτο γυναικείο σωματείο που ιδρύθηκε στην Ελλάδα βλέπε :

Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών...*, ό.π., σελ. 185 – 195

«Διοργανισμός του υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως Συλλόγου Κυριών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. φ. 22, 15. 6. 1872

Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως υπό την προστασίαν της Αυτής Μεγαλειότητος της Βασιλίσσης, *Έκθεσις πεπραγμένων, 27 Απριλίου 1874 – 26 Απριλίου 1875*, Αθήνα 1875

³¹⁶ Το 1876 η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης ιδρύει εργαστήριο κοπτικής και κεντήματος για άπορες γυναίκες. Την ίδια χρονιά στην Κωνσταντινούπολη η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Σταυροδρομίου ιδρύει εργαστήριο παροχής εργασίας στις άπορες γυναίκες. Βλέπε :

Μπακαλάκη Αλ. – Ελεγκίτου Ελ., ό.π., σελ. 69

Κάννερ Ε., «Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856 – 1908)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 35, Δεκέμβριος 2001, σελ. 319

αποτελεί σημαντικό μέσο ηθικοποίησης και μεριμνώντας για την ηθική τους εκπαίδευση, στοχεύουν στο να μετατραπούν σε ενεργούς φορείς διαχείρισης της ζωής ενός τουλάχιστον τμήματος των φτωχών γυναικείων πληθυσμών των πόλεών τους.

Στην Ερμούπολη το ενδιαφέρον για τις άπορες γυναίκες θα εμφανιστεί μάλλον καθυστερημένα, στα τέλη της δεκαετίας του 1880. Η Σχολή Απόρων παιδών Ερμουπόλεως, μετά τη χειραφέτησή της από τον Παρνασσό, το 1888, θα ιδρύσει το «Εργοστάσιον Απόρων Γυναικών», με σκοπό «την τεχνικήν εκπαίδευσιν και παροχήν εργασίας εις άπορους γυναίκας κατοίκους της νήσου Σύρου και των λοιπών νήσων του νομού Κυκλαδων»³¹⁷.

Αν για τις γυναίκες των αστών η εργασία ταυτίζεται με την ντροπή, για τις άπορες γυναίκες η εργασία θεωρείται μέσο ηθικοποίησης. Στο βαθμό που η εργασία θεωρείται το κατεξοχήν θεραπευτικό μέσο για τον περιορισμό της φτώχειας και της ζητιανιάς, τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του ιδρύματος της Σχολής θα προχωρήσουν αρχικά στην ίδρυση Εργοστασίου «Χειροτεχνίας Ασπρορούχων» και «Χειροτεχνείου Ποικιλτικής» αλλά και Πρατηρίου, το οποίο θα διοχέτευε τα προϊόντα στην αγορά³¹⁸, ενώ προβλεπόταν και η ίδρυση και άλλων τμημάτων, όπως υφαντικής, ταπητουργίας κλπ. Ο τρόπος λειτουργίας του Εργοστασίου είχε ως πρότυπο το αντίστοιχο «Εργαστήριο απόρων γυναικών» της Αθήνας³¹⁹. Σύμφωνα με τον «κανονισμό του Βιομηχανικού Τμήματος» κάθε «χειροτεχνείο» αποτελούνταν από την «αρχιτεχνίτρια», της εργάτριες και της μαθήτριες. Οι εργάτριες έπρεπε να είναι κάτοικοι του νομού Κυκλάδων και κατά προτίμηση από την Ερμούπολη, «χρηστών ηθών, άπορος, να γινώσκη οπωσδήποτε το είδος της του χειροτεχνείου εργασίας»³²⁰ και «διαιρούνται εις τέσσερας τάξεις, αναλόγως της τεχνικής αυτών ικανότητος»³²¹. Το ημερομίσθιό τους καθορίζονταν ανάλογα με το βαθμό ειδίκευσής τους, και αυξάνονταν ή ελαττώνονταν «αναλόγως της ικανότητος, επιμελείας, τακτικής φοιτήσεως και ηθικής διαγωγής της εργάτιδος»³²². Σε αντίθεση με τις εργάτριες, ως «μαθήτριες» γίνονταν δεκτές ανήλικες και γι' αυτό απαραίτητη προϋπόθεση για

³¹⁷ Κανονισμός του Βιομηχανικού Τμήματος της Σχολής Απόρων παιδών Ερμουπόλεως, Ερμούπολη 1889, σελ. 3.

³¹⁸ Ο.π., σελ. 15

³¹⁹ Κορασίδου Μ., ό.π., σελ. 187 - 190

³²⁰ Κανονισμός του βιομηχανικού..., ό.π., σελ. 16 - 17

³²¹ Ο.π., σελ. 16

³²² Ο.π., σελ. 17

να εγγραφούν στα «χειροτεχνεία» ήταν «να εγγραφεί τη συναινέσει των γονέων ή προστατών αυτής»³²³. Έπρεπε και αυτές να είναι «άπορες, χρηστών ηθών» και να είναι κάτοικοι της Ερμούπολης ή κάποιου νησιού του νομού Κυκλάδων.

Στον συγκεκριμένο «κανονισμό» υπάρχει και ένα ξεχωριστό τμήμα το οποίο αναφέρεται σε «χειροτεχνήματα αγνώστου χειρός». Σύμφωνα μ' αυτό το Διοικητικό Συμβούλιο μπορούσε να επιτρέψει την «α) υπό του Βιομηχανικού Τμήματος αγορά χειροτεχνημάτων γυναικείας αγνώστου χειρός, β) την τοιούτων χειροτεχνημάτων επί προμηθεία εκποίησης εν τω πρατηρίω δια λογαριασμόν της αγνώστου αυτών εργάτιδος και γ) την παροχή υλικού εκτός του Τμήματος προς άγνωστον γυναίκα, διαμένουσαν εν τη νήσω Σύρω, επί κατεργασία χειροτεχνημάτων του Βιομηχανικού Τμήματος αντί αμοιβής»³²⁴. Απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνουν δεκτά προς πώληση τα έργα της «αγνώστου εργάτιδος», ήταν να «ήναι γνωστή εις μίαν τουλάχιστον εκ των Κυριών της Επιτροπής ή εις εν τουλάχιστον μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου», ήταν όμως υποχρεωμένοι να τηρούν απόλυτη εχεμύθεια και να μην φανερώσουν το όνομά της, παρά «μόνον δια ψευδωνύμου ή αριθμού» να είναι γνωστή στο Βιομηχανικό Τμήμα.

Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω αν και σε άλλα «Εργαστήρια Απόρων γυναικών» στην Ελλάδα, υπάρχει ανάλογος διακανονισμός για τις «άγνωστες εργάτιδες». Προσπαθώντας να εντοπίσουμε τους λόγους που θα μπορούσαν να ωθήσουν μια γυναίκα εκείνη την εποχή στην Ερμούπολη να εργαστεί «κρυφά», χωρίς δηλαδή να γίνει αυτό γνωστό στο κοινωνικό της περιβάλλον, στραφήκαμε για μια ακόμη φορά στις αντιλήψεις που επικρατούσαν εκείνη την εποχή στην Ελλάδα σχετικά με τη γυναικεία εργασία. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι για τους αστούς του 19^{ου} αιώνα η γυναικεία εργασία παρέπεμπε στην ανικανότητα του άντρα να θρέψει την οικογένειά του³²⁵. Το γεγονός ότι κάποιες ερμούπολίτισσες αναγκάζονταν, για λόγους οικονομικούς να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη κρυφά από τον κοινωνικό τους περίγυρο, δείχνει και τη σημασία που είχαν οι αντιλήψεις αυτές για κάποιο τουλάχιστον τμήμα της ερμούπολίτικης κοινωνίας. Φαίνεται ότι οι αντιλήψεις των αστών για τη γυναικεία εργασία ήταν αποδεκτές και από ένα μεγάλο μέρος των

³²³ Ο.π., σελ. 18

³²⁴ Ο.π., σελ. 25

³²⁵ Perrot Michelle, *Η εργασία των γυναικών...*, ό.π., σελ. 11.

ερμουπολιτών που πίστευαν ότι η απασχόληση των γυναικών τους έξω από το σπίτι σήμαινε αυτόματα μια κοινωνική υποβάθμιση, που δεν μπορούσαν ανεχτούν, ακόμη κι αν η οικονομική τους κατάσταση δεν τους επέτρεπε πια να συντηρούν μόνο με το δικό τους επάγγελμα την οικογένειά τους.

Μια άλλη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι οι γυναίκες αυτές ήταν χήρες ή κοπέλες που έχασαν τους δικούς τους και των οποίων η κοινωνική τους θέση εξαιτίας του επαγγέλματος του άντρα ή του πατέρα τους δεν τους επέτρεπε να εργαστούν. Ο θάνατος του αρχηγού της οικογένειας σήμαινε συχνά ανέχεια για τις γυναίκες αυτές που ήταν εξαρτημένες από το μισθό του³²⁶.

Η απασχόληση των «απόρων γυναικών» με τέχνες «δυνάμενες να ασκηθούν υπό γυναικός» θεωρείται ότι θα τις σώσει από την ανηθικότητα και την παρανομία προς την οποία ρέπουν κυρίως εξαιτίας της φτώχειας και της αμάθειάς τους.

Χαρακτηριστικό για την εικόνα που έχουν οι ντόπιοι αστοί για τις γυναίκες αυτές είναι το απόσπασμα από τον λόγο που εκφώνησε ο δικηγόρος Ι. Φραγκιάς, αντιπροέδρος του Συλλόγου, στα εγκαίνια της Σχολής το 1889 : «Εκεί ίσταται η γυνή εν τη πενία και αντιπαρέρχονται οι ευτυχείς αμέριμοι. Δεν απαιτεί ακόμη. Η αιδώς την κωλύει. Αλλά πεινή, αλλά ζητεί εργασία, έντιμον εργασία..αλλ' εργασία δεν ευρίσκει...Η μήτηρ της νοσεί, η μήτηρ της πεινά ...Ο χειμών επήλθε βαρύς...Δότε εις αυτήν εργασία, ίνα μείνη τιμία. Δεν απαιτεί, ζητεί άρτον, αλλά προσφέρει τας χείρας της εις αντάλλαγμα. Έχει το δικαίωμα να μείνει τιμία...Επαιτεί επιτέλους ίνα φάγη, και εντεύθεν άρχεται η κατοφέρεια του αίσχους...η πείνα και η εγκατάλειψις τη ψιθυρίζει υποκόφως εις το ους : Άφρων! Έχεις νεότητα και κάλλος και τα μαραίνεις εν πείνη ; Αλλά δος αυτά εις τον ευτυχή αυτόν κόσμον όστις διέρχεται ενώπιόν σου και η ευδαιμονία θα σοι ανοίξη τας αγκάλας, η μήτηρ σου θα ενδυθή, η μήτηρ σου θα φάγη...»³²⁷. Η τεχνική λοιπόν αυτή μόρφωση στοχεύει στο να καταστούν οι γυναίκες αυτές ικανές να συντηρήσουν οι ίδιες τον εαυτό τους και να μην περιπέσουν στη διαφθορά και θεωρείται ότι «η πολλάκις

³²⁷ Καταστατικόν του Συλλόγου Σχολής Απόρων παιδων Ερμουπόλεως και τα εγκαίνια αυτού, Ερμούπολη 1889, σελ. 36 - 37

ναυαγούσα άπορος και δεινοπαθής γυναικεία τάξις» θα ηθικοποιηθεί μέσω της εργασίας η οποία προβάλλεται ως αντίδοτο στην πορνεία.

Ταυτόχρονα ένας από τους πρωταρχικούς στόχους είναι να μετατραπούν οι γυναίκες αυτές σε στυλοβάτες του λαϊκού σπιτιού σε όργανα «εκπολιτισμού» των φτωχών τάξεων : «Την αποτρόπαιον εικόνα γυναικός εξηχρειωμένης εξαφανίζετε από της πατρίδος σας και θέτετε εις τη θέσιν αυτής τιμίαν μητέρα, εργαζομένην παρά το λίκνον του νομίμου τέκνου της ευτυχής, γνωρίζουσαν τι εστι στοργή μητρική και τι είναι η γλυκυτάτη ηδονή της εντίμου εργασίας»³²⁸.

Παράλληλα με την προσφορά αμειβόμενης εργασίας και επαγγελματικής κατάρτισης στις φτωχές γυναίκες, οι υπεύθυνοι του «Εργοστασίου» θεωρούν ότι οι πρώτες έχουν εξίσου ανάγκη από «πνευματικό άρτο». Έτσι, ένα από τα βασικά μαθήματα του «Εργοστασίου» θα ήταν η «χριστιανική ηθική και τα ιερά μαθήματα»³²⁹. Ο δρόμος προς την αποθέωση του οικογενειακού ιδεώδους και η κεντρική θέση της ελληνίδας γυναίκας σ' αυτό περνούσε μέσα από την χριστιανική κατήχηση και την ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος.

Στο πλαίσιο λοιπόν του αστικού λόγου, οι γυναίκες του λαού αποτελούν τον αντίπαλο πόλο της μητρότητας, τη σεξουαλικότητα και την έκλυση των ηθών και την επαναφορά τους στο δρόμο της ηθικής και της τιμιότητας καλούνται να αναλάβουν οι φιλόανθρωποι αστοί με την ίδρυση του «Εργοστασίου».

Οι υπεύθυνοι του «Εργοστασίου» πιστεύουν ότι η απόπειρα για τη μετάδοση της αγάπης, της επιμέλειας και της σταθερότητας στη δουλειά, μπορεί να προσφέρει ένα ασφαλές έρεισμα στα φτωχά κορίτσια για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες της ζωής, να θρέψουν τα μέλη της οικογένειάς τους κυρίως όμως ότι μπορούσε να μετατραπεί σ' ένα αποτελεσματικό μέσο για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης : Δια του τοιούτου ασύλου δεν ελεείτε μόνον, πράττετέ τι μεγαλείτερον. Κλείετε τας ειρκτάς και ανοίγετε εργοστάσια. Εκεί ένθα υπήρχον άκανθαι, σπείρετε τον σίτον»³³⁰.

Ο τοπικός τύπος θα παρακολουθεί από κοντά τη δράση του «Βιομηχανικού Τμήματος της Σχολής Απόρων παιδών» και οι αναφορές σ'

³²⁸ Ο.π., σελ. 38

³²⁹ Κανονισμός του βιομηχανικού..., ό.π., σελ. 30 -31

³³⁰ Καταστατικόν του Συλλόγου Σχολής..., ό.π., σελ. 38

αυτό θα πυκνώνουν την περίοδο των γιορτών, οπότε το Πρατήριο της Σχολής πουλούσε τα έργα των εργατριών που απασχολούνταν εκεί³³¹.

Στο λόγο των αστών της εποχής «οι κόρες της πενόμενης τάξεως», όπως και οι «άποροι παίδες» αποτελούν φορείς «φυσικών» ενστίκτων που δεν έχουν δεχτεί ακόμη την ευεργετική επίδραση της ηθικής και του πολιτισμού. Η συμβολή των «Εργοστασίων απόρων γυναικών» στον εκπολιτισμό αυτών των γυναικών θεωρείται το σημαντικότερο έργο αυτών των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων : «Πόσαι κόραι εργαζόμεναι δίδουσιν άρτον εις τα μικρά αδελφάκια των ή εις την γραιάν μητέρα των ; ...Αλλ' αν ήθελον ν' ομιλήσωσιν αι κυρίαί της επιτροπής...βεβαίως θα εξεπληττόμεθα πάντες και θα εθαυμάζομεν δια την εκπολιτιστικήν αποστολήν, διά το θεάρεστον έργον του εργαστηρίου τούτου»³³²

³³¹ Ενδεικτικά βλέπε :

Εφημ. *Πατρίς*, 24. 12. 1893 και 31. 12. 1897

³³² Ο.π.

γ) Οι εργάτριες : μια «επικίνδυνη» κοινωνική κατηγορία που «χρήζει» ιδιαίτερης αντιμετώπισης – Το «Κυριακό Σχολείο»

Σε μια περίοδο, που όπως ήδη αναφέραμε η βιομηχανία στην Ερμούπολη φαίνεται ότι απασχολεί αρκετό γυναικείο εργατικό δυναμικό, οι εργάτριες δε φαίνεται να απασχολούν τον τοπικό τύπο, παρά μόνο σποραδικά. Όπως είδαμε παραπάνω, το ενδιαφέρον των ντόπιων αστών δε θα επικεντρωθεί αρχικά στις «φτωχίες εργάτιδες», αλλά «στας άπορας γυναίκας και κοράσια».

Οι αναφορές του τύπου στις εργάτριες της πόλης περιορίζονταν συνήθως σε επιγραμματικές περιγραφές ατυχημάτων³³³ και σε περιστατικά που παρέπεμπαν σε αρνητικούς συνειρμούς ως προς την «ηθική» τους. Αν και όπως είδαμε κάποιοι από τους αστούς της πόλης προσπαθούν, με την ίδρυση του «Βιομηχανικού τμήματος της Σχολής Απόρων παιδών» να εναρμονίσουν την εργασία των γυναικών με την «αποστολή» τους, σε γενικές γραμμές η γυναικεία απασχόληση στα εργοστάσια φαίνεται να θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η εικόνα που έχουν οι αστοί της εποχής για τις εργάτριες είναι θετική. Ο δημόσιος λόγος γι' αυτές χαρακτηρίζεται από ένα μάλλον ηθικολογικό πλαίσιο επιφυλακτικής ανοχής και το ενδιαφέρον μοιάζει να εντοπίζεται στην ροπή προς την ανηθικότητα που φαίνεται να χαρακτηρίζει τις εργάτριες.

Χαρακτηριστικό για την εικόνα της εργάτριας στο λόγο των αστών είναι η περιγραφή από τον τοπικό τύπο, μιας συμπλοκής μεταξύ εργατών του ναυπηγείου και δύο χωροφυλάκων έξω από τα παράθυρα του εργοστασίου Καρέλα : «...λόγος της συναθροίσεως των εργατών είνε το ελευθέριον των εν αυτώ εργαζομένων κορασίδων, αίτινες εξάγουσι την κεφαλήν δια των παραθύρων και ακκίζουσι τους διερχομένους. Καλόν θα ήτο να εφράσσοντο τα παράθυρα δια δικτυωτού προς πρόληψιν παρομοίων σκηνών»³³⁴. Για τον συγκεκριμένο αρθρογράφο τη συμπλοκή προκάλεσαν οι εργάτριες με την ανήθικη συμπεριφορά τους και οι άντρες παρουσιάζονται ως τα θύματα αυτής της συμπεριφοράς. Η εγγενής απουσία αναστολών που χαρακτηρίζει τις

³³³ Βλέπε ενδεικτικά το εργατικό ατύχημα στην *Πατρίδα* όπου αναφέρεται ότι «Εργάτις τις του κλωστηρίου Πιεράκου, ονόματι Μαργαρώ Γαβαλά εκτυπήθη υπό της μηχανής εις την κεφαλήν». Εφημ. *Πατρίς*, 29. 2. 1892

³³⁴ Εφημ. *Πατρίς*, 11. 11. 1893

εργάτριες θεωρείται ως επικίνδυνη όχι μόνο για τον εαυτό τους αλλά κυρίως για τους άλλους.

Σε αντίθεση με την Αθήνα όπου η εργασία των γυναικών στα εργοστάσια στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, θα προκαλέσει ποικίλες αντιδράσεις και θα διατυπωθούν μια σειρά από προτάσεις για την θέσπιση μέτρων προστασίας της γυναικείας εργασίας³³⁵, στην Ερμούπολη δε φαίνεται να αναπτύσσεται μια ανάλογη προβληματική, τουλάχιστον ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Εξαιρεση αποτελεί η ίδρυση Κυριακού Σχολείου το 1893³³⁶, από μια ομάδα γυναικών που θέλησαν να μιμηθούν ανάλογη προσπάθεια που είχε γίνει στην Αθήνα. Οι πληροφορίες που έχουμε για την κίνηση αυτή προέρχονται αποκλειστικά από την *Εφημερίδα των Κυριών* και αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα των αντιλήψεων που επικρατούσαν στους κύκλους των πρώτων φεμινιστριών για «τας πτωχάς εργάτιδας». Το συγκεκριμένο άρθρο με τίτλο «Γυναικεία δράσις εν Σύρω» ξεκινά με μια αντίθεση: στην ευχάριστη εικόνα της κεντρικής πλατείας της Ερμούπολης που κάθε βράδυ «παρελαύνουσιν όλαι αι καλλοναί εν περιβολαίς πλουσίαις, αποπνέουσαι την χάριν και γοητείαν ανθηράς και περικαλλούς νεότητος» αντιπαραβάλλονται οι «στενές και σκοτεινές πάροδοι της πόλεως» οι οποίες την ίδια ώρα γεμίζουν με «σκιάς κινούμενες μετά κόπου. Είναι αι εργάτιδες επιστρέφουσαι εκ της εργασίας των...αι απόκληροι της τύχης, αι εργαζόμεναι από πρωίας μέχρι εσπέρας...»³³⁷.

Οι εργάτριες παρουσιάζονται ως θύματα της φτώχειας τους, καθώς «παιδιά έτι εκτελούσι καθήκοντα ωρίμων ανθρώπων...καταπονούσι το σώμα και την ψυχή των, όπως ανταποκριθώσιν εις την βαρύτατην αποστολή των». Παρουσιάζονται ως όντα «χωρίς εκπαίδευσιν έστω και στοιχειώδη, χωρίς θρησκευτικήν μόρφωσιν, χωρίς ενίσχυσιν εν τη αιχμηρά αυτή οδώ του καθήκοντος», ανυπεράσπιστες απέναντι «στον πειρασμό του κακού» στο οποίο «πολλάί εξ αυτών δυσκόλως αποφεύγουν».

Η αντίληψη που συναντάμε και σε άλλα κείμενα της εποχής για τους κινδύνους που προέρχονται από το στενό συγχρωτισμό στα αστικά κέντρα

³³⁵ Ανώνυμος, «Η εργασία εν τοις εργοστασίοις», *Οικονομική Επιθεώρησις*, 1878, σελ. 477 – 480
 Ανώνυμος, «Εκπολιτιστική δύναμις της γυναικός», *Οικονομική Επιθεώρησις*, 1879, σελ. 271 – 275
 Παρρέν Κ., «Αι γυναίκες εν τη ελληνική βιομηχανία. Τετρακόσσαι εργάτιδες εν τω εργοστασίω Ρετσίνας», *Εφημερίς των Κυριών*, 13. 9. 1887.

Της ίδιας, «Άσυλον απόρων εργατιδών Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών*, 20. 12. 1892

³³⁶ Της ίδιας, «Γυναικεία δράσις εν Σύρω», *Εφημερίς των Κυριών*, 14. 11. 1893

³³⁷ Ο.π..

ανθρώπων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης³³⁸ υπάρχει και εδώ : «Εις τας πλούσιās πόλεις ο ανά πάσαν στιγμήν διαγκωνισμός του πλούτου μετά της πενίας...της πείνης μετά του κόρου, των στερήσεων μετά της αφθονίας, είναι τόσα αίτια ωθούντα εις παρεκτροπήν, εις πτώσιν τους αγωνιζομένους τον επίμοχθον και εξαντλητικόν αγώνα της ζωής». Για τις εργάτριες μάλιστα της Σύρου ο κίνδυνος είναι ακόμη μεγαλύτερος αφού «Μικρός πολύ, στενός, πυκνοκατοικημένος ο τόπος. Γνωρίζονται τόσον πολύ οι άνθρωποι, ζουν τόσο πλησίον ο εις του άλλου, ώστε και αι έξεις, και ο τρόπος του σκέπτεσθαι και του δραν αποβαίνει κοινός». Έκδηλος είναι ο φόβος ότι οι νεαρές εργάτριες εξαιτίας της στενής επαφής τους με «τον πλούτο» θα προσπαθήσουν να μιμηθούν τις συνήθειες των αστών και, καθώς αυτό είναι αδύνατον εξαιτίας της φτώχειας τους, θα τους μισήσουν, με ολέθριες συνέπειες για την κοινωνική συνοχή της πόλης.

Οι φιλόανθρωπος αστές με την ίδρυση του «Κυριακού Σχολείου» επιδιώκουν την «ηθικήν και πρακτικήν των ατυχών εργατίδων μόρφωσιν»³³⁹. Η εκπαίδευση τους δε θα περιορίζεται μόνο στη διδασκαλία «ανάγνωσις, γραφής και αριθμησις». Η έμφαση δίνεται και εδώ στο χριστιανικό χαρακτήρα της αγωγής και όπως και στην περίπτωση του «Βιοτεχνικού Τμήματος της Σχολής Απόρων παιδών», η εργασιακή πειθαρχία αποτελεί το μέσο για την επιβολή της ηθικής πειθαρχίας : «...στο σχολείον τούτο η αγνοούσα τι θεόν λατρεύει, εις ποία καθήκοντα και υποχρεώσεις την υποβάλλει ο χριστιανισμός, θα διδαχθή ότι πρώτον καθήκον έχει να σέβηται εαυτήν και αγαπά την εργασίαν». Ταυτόχρονα συναντάμε και εδώ, έναν από τους βασικούς στόχους όλων των Κυριακών Σχολείων : τον «εκπολιτισμό της εργάτριας» μέσω της διάδοσης των αρχών της καθαριότητας : «Θα διδαχθούν πρακτικώς τας στοιχειώδεις αρχάς της υγιεινής, της οικιακής οικονομίας, της καθαριότητος»³⁴⁰. Για τους φιλόανθρωπους αστούς της εποχής η καθαριότητα του φτωχού είναι η εγγύηση για την ηθικότητά

³³⁸ Βλέπε σχετικό άρθρο :

Εφημ, *Πατρίς*, 18. 1. 1893

Επίσης για τις αντιλήψεις των ελλήνων αστών και διανοούμενων γύρω από το αστικό φαινόμενο :

Τσιριμώκου Λ., «Γραμματολογία της πόλης», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Α', Αθήνα 1985, σελ. 167 – 192

Κόκκινος Γ., «Η αμφιθυμία για την πόλη. Η ελληνική διάνοηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα και το αστικό φαινόμενο», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2000, σελ. 597 – 614.

³³⁹ Παρρέν Καλ. «Γυναικεία δράσις εν Σύρω», ό.π.

³⁴⁰ Ό.π.

του³⁴¹. Η μύηση της εργάτριας στην καθαριότητα της χαρίζει υγεία, ευρωστία, την απαλλάσσει από τη βαρβαρότητα, την εξοικειώνει με νέες συμπεριφορές, όπως είναι η υγιεινή, η απλότητα, τάξη.

Η αμάθεια οδηγεί τις εργάτριες στο κυνήγι της πολυτέλειας και εδώ είναι που οι φιλόανθρωπος αστές θεωρούν ότι κυρίως πρέπει να παρέμβουν διδάσκοντας τις εργάτριες θα ότι «υπεράνω των ματαίων και προσωρινών απολαύσεων, υπεράνω του επιπολαίου και ευκόλου βίου τίθεται το καθήκον, του οποίου η εκτέλεσις φέρει πάντοτε την ηθικήν αμοιβήν, την μεγίστην ταύτην των εν τω κόσμω ηδονών και απολαύσεων»³⁴².

Σ' όλο το παραπάνω άρθρο κυριαρχεί η αντίληψη ότι η επιθυμία μίμησης των ανώτερων τάξεων μπορεί να οδηγήσει στην πορνεία, την άμετρη σεξουαλικότητα, πάνω όμως απ' όλα υποβόσκει ο φόβος της ανατροπής της κοινωνικής ιεραρχίας και τάξης εξαιτίας αυτού του μιμητισμού. Την αποκατάσταση λοιπόν της κοινωνικής συνοχής είναι που καλούνται οι φιλόανθρωπος αστές να αναλάβουν με την ίδρυση του Κυριακού Σχολείου : «Αντί του φθόνου, του μίσους και της υποβλέψεως αφ' ενός και της καταφρονήσεως αφ' ετέρου, δι' ων εις εχθρικά στρατόπεδα κατά το πολύ διηρούντο αι γυναίκες των δύο διαφόρων τούτων κοινωνικών τάξεων, η συμπάθεια, η αμοιβαία εκτίμησις, η ευεργεσία και η ευγνωμοσύνη θα αποτελέσουν εν τω μέλλοντι δεσμόν αδιάρρηκτον...»³⁴³.

Σε κάθε περίπτωση, στα τέλη του 19^{ου} φαίνεται ότι το πρόσωπο της εργάτριας, μέσα από τα διαφορετικά βλέμματα που διασταυρώνονται πάνω του, γίνεται αντικείμενο μιας αντιφατικής αναπαράστασης. Ενώ από τη μια προβάλλει στον κυρίαρχο λόγο, η εικόνα της ως μιας αθώας, αδύναμης, απροστάτευτης ύπαρξης, αντιμέτωπης με πολυάριθμες υλικές και ηθικές

³⁴¹ Για τις αντιλήψεις των ελλήνων αστών σχετικά με την αναγκαιότητα να εκπαιδευτούν οι εργάτριες στις αρχές της καθαριότητας βλέπε :

Σαλιμπά Ζ., «Η πολυτέλεια του φτωχού : Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19^{ου} αιώνα», στο *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1998, σελ. 89 – 97.

Για την έννοια της καθαριότητας ως δείγμα πολιτισμού και τη σύνδεσή της με τις κοινωνικές τάξεις βλέπε :

Vigarello G., *Το καθαρό και το βρώμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίον ως σήμερα*, Αθήνα 2000.

Corbin A., *La miasme et la jonquille*, Παρίσι 1986

Perrot Ph., *Le travail des apparences. Le corps féminin XVIIe – XIXe siècle*, Παρίσι 1984

³⁴² Παρρέν Κ., ό.π.

³⁴³ Ό.π.

δυσκολίες, από την άλλη η παρουσία της θεωρείται ύποπτη, απείθαρχη, απειλητική, ανήθικη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η καθημερινή ζωή του εργατικού πληθυσμού της Ερμούπολης

Τι σήμαινε όμως να είσαι «εργάτης» στην Ερμούπολη του 19^{ου} αιώνα; Πώς βίωναν οι ίδιοι οι «φτωχοί εργαζόμενοι» την κατάστασή τους; Ποια ήταν η καθημερινότητα αυτών των ανθρώπων; Οι ιστορικοί των άλλων χωρών, όποτε αντιμετώπισαν παρόμοια ζητήματα μπόρεσαν να αντλήσουν πληροφορίες από πηγές που τεκμηριώναν άμεσα τις απόψεις των εργατών. Στην Ελλάδα όμως του 19^{ου} αιώνα, με το υψηλό επίπεδο αναλφαβητισμού κάτι τέτοιο ήταν πολύ δύσκολο. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται από «έμμεσες» πηγές, κυρίως από τον τοπικό τύπο και από κείμενα ντόπιων διανοούμενων.

Η άφιξη των προσφύγων στο νησί της Σύρου τοποθετείται περίπου στα 1823. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους³⁴⁴ αναφέρεται ότι τη χρονιά εκείνη στο νησί είχαν βρει καταφύγιο 5000 πρόσφυγες (3000 Χίοι, 1000 Αϊβαλιώτες και Μοσχονήσιοι και 1000 από άλλα μέρη). Ελάχιστες οικοδομές υπήρχαν εκείνη την εποχή στο λιμάνι: δυο τρεις αποθήκες, το υγειονομείο, ένα καφενείο κι ένα πανδοχείο. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν αρχικά σε σκηνές και ξύλινες παράγκες. Σιγά – σιγά όμως τη θέση τους αρχίζουν να παίρνουν αρχικά ξύλινες κατασκευές και αργότερα λιθόκτιστες και δημιουργούνται οι πρώτες συνοικίες³⁴⁵ των συντοπιτών: Υδραίικα, Εγριπιώτικα, Βροντάδο, Ψαριανά.

Μια ωραία εικόνα για την οικιστική κατάσταση της Ερμούπολης σώζεται στα ΓΑΚ³⁴⁶ σε ένα ανυπόγραφο κείμενο γραμμένο στη γαλλική γλώσσα, το οποίο πρέπει να έχει γραφεί τη δεκαετία του 1830: «...Τα ξύλινα σπίτια είναι η κύρια αιτία των επιδημιών...Ούτε ο αέρας δεν μπορεί να ανανεωθεί σε αυτή την πόλη...Τα περισσότερα ξύλινα κατασκευάσματα είναι καταστήματα, εργαστήρια κλπ, αλλά υπάρχουν και πολλά σπίτια. Υπάρχει μεγάλος κίνδυνος από τα νερά που κατέστρεψαν το περασμένο έτος μέρος της πόλης...Η ύπαρξη των χαμόσπιτων οφείλεται ή σε έλλειψη χρημάτων ή στην

³⁴⁴ ΓΑΚ, φ. 46 (Συλλογή Βλαχογιάννη)

³⁴⁵ ΓΑΚ, φ. 230 (Οθωνικό Αρχείο)

³⁴⁶ ΓΑΚ., φ. 227 (Οθωνικό Αρχείο)

απορία του μέλλοντος...το λιμάνι είναι σε άθλια κατάσταση...». Τα εμπορικά καταστήματα – κυρίως αποθήκες εμπορευμάτων – κατέλαβαν το χώρο από το Νησάκι μέχρι την εκκλησία της Κοιμήσεως, το δε ναυπηγείο τοποθετήθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του λιμανιού προς το τέλος της πόλης. Οι κατοικίες είχαν χωροθετηθεί ανάλογα : οι έμποροι και οι πλειοκτύτες έκτισαν τα πρώτα σπίτια τους από τα Βαπόρια (που βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της πόλης, η οποία εξ αρχής θεωρούνταν η καλύτερη από υγειονομική άποψη) προς την κεντρική πλατεία της πόλης. Οι ναυτικοί, οι εργάτες, οι τεχνίτες, προς την πλευρά της εκκλησίας της Κοιμήσεως και του Αγίου Γεωργίου.

Με το πέρασμα των χρόνων η εικόνα της πόλης θα βελτιωθεί. Το πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο συντάχτηκε το 1837 από τον Wilhelm von Weiler³⁴⁷ ενώ κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ακολούθησαν επεκτάσεις του σχεδίου πόλεως. Με το πέρασμα του χρόνου ολόκληρο σχεδόν το δυτικό τμήμα της πόλης, το Βροντάδο, η Νεάπολη, τα Καμίνια, τα «Καλυβάκια» - Καταλύματα, θα κατοικηθεί κυρίως από εργατικούς πληθυσμούς. Η πιο υποβαθμισμένη περιοχή της Ερμούπολης ήταν σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τα Καταλύματα, η περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν ήδη από τη δεκαετία του 1830 πολλά πορνεία. Τα «Καλυβάκια», όπως αρχικά ονομάζονταν, βρίσκονταν στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης, στο λοφίσκο που γειτνιάζε με το ναυπηγείο και με τη συνοικία των Ψαριανών. Αν όμως αρχικά η περιοχή αυτή ήταν απόκεντρη, στην πορεία, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1850, ο χώρος εξαιτίας της επέκτασης της πόλης αρχίζει να κατοικείται από οικογένειες κυρίως χαμηλών εισοδημάτων που διάλεξαν τη συγκεκριμένη περιοχή ως τόπο κατοικίας προφανώς λόγω της μικρής αξίας που είχε η γη εκεί³⁴⁸. Συχνές είναι οι αναφορές του τύπου της εποχής, στη συγκεκριμένη περιοχή ως πηγή ανηθικότητας και διαφθοράς των φτωχών της κατοίκων. Έτσι το 1853 στην εφημερίδα *Ο Αίολος*, δημοσιεύεται άρθρο σύμφωνα με το οποίο προτεινόταν «Να ορισθή καταλληλότερον μέρος από το υπάρχον προς κατοικίαν των δημοσίων γυναικών, διότι ότε προ 20 ετών το υγιέστερον μέρος της πόλεώς μας, τα λεγόμενα Καταλύματα, κατέλαβον αι γυναίκαι αύται της απωλείας, ήτον

³⁴⁷ Φενερλή Αγγελική, «Ο καλλωπισμός της πόλης. Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημόσιων κτιρίων στην Ερμούπολη (19^{ος} αι.)», στα Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2000, σελ. 173 – 182.

³⁴⁸ Δρίκος Θ., *Η πορνεία στην Ερμούπολη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σελ. 30 – 31.

απόκεντρον και μακράν εντίμων οικογενειών, εν τω πολυχρονίω όμως τούτο διάστημα συνοικίσθη εις τρόπον ώστε άπειραι οικογένειαι έντιμοι έχουν εν τω μέσω των το σπέρμα της διαφθοράς των τέκνων των...»³⁴⁹. Τριάντα χρόνια μετά συναντάμε παρόμοιους προβληματισμούς : «...Εν τω μέσω των εργατικών συνοικιών από της γεφύρας του νεκροταφείου έως άνωθεν της Μεταμορφώσεως, απλούνται τα πλοκάμια του μιάσματος. Χειρότερα και από το χασίς και από το όπιο. Ότε ιδρύθησαν, όπου ήδη κείνται τα Καταλύματα, έθαλλον εκεί περίξ λαχανόκηποι και εχώριζεν και απεμόνου αυτά από των άλλων συνοικιών, ζώνη πλατεία και ακατοίκητος. Ήδη ένεκα των μέχρι των λόφων επεκταθεισών συνοικιών Ήεροκάμπου και Νεαπόλεως, η ασχήμια εμφωλεύει εις το κέντρον της πόλεώς μας...»³⁵⁰.

Οι συνθήκες υγιεινής στις υποβαθμισμένες συνοικίες είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Οι κακές συνθήκες στέγασης και η απουσία αποχετευτικού συστήματος συντελούσαν σε μεγάλο βαθμό στην ταχύτερη μετάδοση μολυσματικών ασθενειών³⁵¹. Η άναρχη δόμηση με τους στενούς δρόμους και τα φτωχόσπιτα, η «συγκατοίκηση» ανθρώπων και ζώων έκαναν τις συνθήκες ζωής στις φτωχικές γειτονιές της Ερμούπολης εξαιρετικά δύσκολες. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή των Ψαριανών στον *Αίοιο* του 1851 : «...όλη η συνοικία αύτη απαρτίζεται από οικίσκους και καλύβας όπως έτυχεν οικοδομηθείσας...και μολονότι το πλείστον της Πόλεως εβελτιώθη το μέρος τούτο έμεινεν εις τα ίδια...όλαι σχεδόν αι άθλια κατοικίαι στερούνται αποπάτων και κατά κακήν έξιν τρέφουν οι ενοικούντες και οικόσιτα ζώα...»³⁵².

Παρά το γεγονός ότι στον τοπικό τύπο μετά τη δεκαετία του 1870 δε συναντάμε πια συχνά αναφορές στις κακές συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων των υποβαθμισμένων συνοικιών, δε σημαίνει βέβαια ότι η κατάσταση είχε βελτιωθεί. Αν και απ' ότι φαίνεται τα κεντρικά σημεία της πόλης είχαν

³⁴⁹ Εφημ. *Ο Αίοιος*, 3. 10. 1853

³⁵⁰ Εφημ. *Ο Φίλος του Λαού*, 23. 2. 1885

³⁵¹ Λούκος Χ., «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854), *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σελ. 49 – 69.

Βλέπε ενδεικτικά και :

Εφημ. *Ο Αίοιος*, 19. 8. 1854 και 23. 9. 1854

Εφημ. *Η Ένωσις*, 18. 7. 1851

Εφημ. *Ήλιος*, 1. 10. 1889

³⁵² Εφημ. *Ο Αίοιος*, 4. 8. 1851

«εξωραϊστεί» με την ανέγερση του Παντοπωλείου³⁵³, του Δημοτικού θεάτρου «Απόλλων»³⁵⁴, με την πλακόστρωση της κεντρικής πλατείας³⁵⁵, την αποπεράτωση του κτιρίου της «Λέσχης Ἑλλάς»³⁵⁶, την ανέγερση του Δημαρχείου στα τέλη της δεκαετίας του 1880³⁵⁷, οι φτωχικές συνοικίες παρέμεναν σε κακή κατάσταση. Τα περισσότερα σπίτια εκεί ήταν εξαιρετικά μικρά³⁵⁸, συνήθως «μονόοικοι οικίσκοι μετά μαγειρίου» και «προαύλιον»³⁵⁹ ή σπανιότερα δώροφες οικίες με ένα δωμάτιο, την κουζίνα και το «αναγκαίο» στο ισόγειο και δυο «κοιτώνες» στο «ανώγειο». Ένα τμήμα όμως του εργατικού πληθυσμού της Ερμούπολης δεν κατοικούσε σ' αυτές της γειτονιές. Αρκετοί πρέπει να ήταν αυτοί που κοιμόνταν στο χώρο εργασίας τους, όπως για παράδειγμα οι εργάτες στα αρτοποιεία κι αυτοί που δούλευαν στα καπηλειά και τα καφενεία.

Είτε όμως κατοικούσαν στις απόκεντρες συνοικίες, είτε στο χώρο εργασίας τους οι συνθήκες υγιεινής στους χώρους όπου ζούσαν, εργάζονταν και κινούνταν οι άνθρωποι αυτοί ήταν εξαιρετικά κακές. Οι πλούσιοι συμπολίτες τους μπορούσαν να αποφύγουν τη βρώμα της αγοράς, στέλνοντας τους υπηρέτες τους για τις καθημερινές τους αγορές, μπορούσαν να κρατούν αποστάσεις από τα στάσιμα νερά και τη δυσσομία της περιοχής που βρίσκονταν τα βυρσοδεψεία, κάνοντας τον περίπατό τους στην εξωραϊσμένη πλατεία της πόλης, μπορούσαν να καθαρίζουν με αντλίες νερού του δήμου τους δρόμους μπροστά από τα πολυτελή σπίτια τους, οι φτωχοί όμως δεν μπορούσαν.

Τα τρόφιμα ήταν έκθετα και η αγορά πηγή δυσσομίας. Τα καλντερίμια ήταν γεμάτα σκόνη, διαβρωμένα από τη λάσπη. Στάσιμα νερά στη συνοικία των βυρσοδεψείων αποτελούσαν συνεχείς εστίες μόλυνσης για όσους κατοικούσαν

³⁵³ Το Παντοπωλείο θεμελιώθηκε το 1855 με σχέδια του Γερ. Μεταξά και ολοκληρώθηκε το 1866

³⁵⁴ Το Δημοτικό Θέατρο χτίστηκε στα 1862 – 1864 με σχέδια του P. Sampo

³⁵⁵ Η πλακόστρωση της πλατείας Μιαούλη ολοκληρώθηκε το 1870

³⁵⁶ Η «Λέσχη Ἑλλάς» χτίστηκε το 1862 – 1863 με σχέδια Ιταλού αρχιτέκτον

³⁵⁷ Το δημαρχείο είναι έργο του Γερμανού αρχιτέκτονα Ερνέστου Τσίλλερ, θεμελιώθηκε το 1876, επί δημαρχείας Δ. Βαφιαδάκη και ολοκληρώθηκε το 1889, όταν στο δημαρχιακό αξίωμα είχε εκλεγεί από το 1887, ο Κ. Τσιροπινάς.

³⁵⁸ Σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 28.171 Βασιλικό Διάταγμα της 2/15 Αυγούστου 1839 το ελάχιστο εμβαδόν οικοδομήσιμου οικοπέδου «εις τας πρωτίστους οδούς» της Ερμούπολης, οριζόταν σε 150 βασιλικούς πήχεις, ενώ «εις τας λοιπούς οδούς» σε 80 βασιλικούς πήχεις. Αντίθετα στη συνοικία των Ψαριανών το ελάχιστο εμβαδόν για τα οικοδομήσιμα οικόπεδα ήταν 56 βασιλικοί πήχεις «δια τας πρωτίστους οδούς» και μόλις είκοσι οκτώ βασιλικοί πήχεις «δια τας λοιπούς οδούς».

³⁵⁹ Δρίκος Θ., ό.π., σελ. 33 και 302

κι εργαζόνταν εκεί. Οι ακαθαρσίες έρρεαν στους δρόμους καθώς το αποχετευτικό δίκτυο ήταν ανύπαρκτο.

Μια αρκετά παραστατική περιγραφή των φτωχικών γειτονιών και της Άνω Σύρας βρίσκουμε στο οδοιπορικό του Γάλλου αρχαιολόγου G. Deschamps στα 1890 : «Αν ανεβείτε ακόμα περισσότερο τους δρόμους, μέχρι το ψηλότερο σκαλί της πόλης, θα ξαναβρείτε μέσα στα άθλια χαμόσπιτα την παλιά Ελλάδα...Στα στενά και βρώμικα δρομάκια, σκυλιά λιάζονται και γρυλίζουν...Γαϊδουράκια στο χρώμα της άμμου περνούν χαρούμενα, κάνουν ό,τι μπορούν για να περάσουν ανάμεσα στους τοίχους τα διπλά κοφίνια τους που είναι φορτωμένα με πορτοκάλια και λαχανικά...Οι γαλατάδες πηγαίνουν από πόρτα σε πόρτα με τα τενεκεδένια δοχεία τους φωνάζοντας : Γάλα καλό! Γουρουνάκια κυλιούνται στις αυλές και ψάχνουν να φάνε στα σκουπίδια του αυλακιού»³⁶⁰

Η «κατωτέρα τάξις» είναι πάντα η πρώτη που πλήττεται από τη χολέρα³⁶¹. Αρρώστιες όπως η γαστρεντερίτιδα³⁶², ο δάγγειος πυρετός³⁶³ και η φυματίωση³⁶⁴ αποτελούν συνηθισμένες αιτίες θανάτου των κατοίκων κυρίως των «απόκεντρων συνοικιών της πόλεως»³⁶⁵.

Δεν ήταν όμως οι κακές συνθήκες υγιεινής και στέγασης η μόνη αιτία της αυξημένης νοσηρότητας και θνησιμότητας του εργατικού πληθυσμού της Ερμούπολης.

Τις κακές συνθήκες εργασίας και τους κινδύνους που διέτρεχε η υγεία αυτών που εργαζόνταν σ' έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της ερμουπολίτικης βιομηχανίας, αυτόν της βυρσοδεψίας περιγράφει με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο ένα απόσπασμα δημοσιευμένο στον *Καζαμία της Ακροπόλεως* το 1891³⁶⁶ : «Για τους ταμπάκιδες. Το δούλεμα των πετσιών είναι πολύ επικίνδυνον και βλαβερόν. Αυτοί που τα δουλεύουνε υποφέρουνε από λογίων,

³⁶⁰ Deschamps G., *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. Ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη*, (μετάφρ. Α. Δαούτη), Αθήνα 1992, σελ. 221

³⁶¹ Βλέπε ενδεικτικά :

Εφημ. *Ο Αίολος*, 7. 8. 1854

Εφημ. *Πατρίς*, 14. 7. 1874

³⁶² Εφημ. *Πατρίς*, 7. 8. 1893

³⁶³ Εφημ. *Ηλιος*, 1. 10. 1889

³⁶⁴ Εφημ. *Απόλλων*, 4. 10. 1902

Φραγκίδης Α., *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1894, σελ. 56

³⁶⁵ Εφημ. *Πατρίς*, 28. 10. 1892

³⁶⁶ Αωνόμου, «Συμβουλαί δια τους τεχνίτας», *Ο Καζαμίας της Ακροπόλεως του 1891*, Αθήνα 1890, σελ. 150

λογιών αρρώστιας. Τα νερά που τα βρέχουνε είναι βρώμικα συχνά, το πετσί βγάζει μια βόχα που είναι δηλητήριο, όλοι αυτοί βλάπτονται εις το στήθος και τα μάτια. Έπειτα η δουλειά είναι ζόρική όσο παίρνει, τα πόδια γυμνά μεσ' το νερό πίνουν ρευματισμούς, τα χέρια βγάζουνε αγκύλαις και σπυριά και φουσκώματα...».

Σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ο εργάσιμος χρόνος κυμαινόταν μεταξύ 12 και 14 ωρών περίπου με μεσημεριανές διακοπές. Σε συμφωνητικό του 1870 οι εργάσιμες ώρες ορίζονται από «έκτης πρωίας εκάστης εργάσιμης ημέρας μέχρι της ενάτης ώρας της νυκτός»³⁶⁷, ενώ γνωρίζουμε ότι 25 χρόνια μετά στο εργοστάσιο του Λαδόπουλου οι εργάσιμες ώρες ήταν από τις 6π.μ. ως τις 8μ.μ.³⁶⁸.

Αν λάβουμε υπόψη μας την εποχικότητα αρκετών επαγγελματιών, ο εξαντλητικοί ρυθμοί εργασίας σε εποχές αιχμής και η υποαπασχόληση ή ανεργία σε περιόδους κρίσης αποτελούσαν μια συνηθισμένη κατάσταση για το εργατικό δυναμικό της Ερμούπολης αλλά και όλου του ελλαδικού χώρου. Η κανονικότητα της εργασίας και η πλήρης απασχόληση ήταν γνώρισμα μιας μειοψηφίας μόνο των εργατών. Ο χειμώνας ήταν συνήθως η χρονική περίοδος που παρατηρούνταν τα υψηλότερα ποσοστά της εποχικής ανεργίας : «Αι σημερινάί ανάγκαι της ζωής δεν αφήνουσι περίσσευμα δια την αύριον, όταν δε ημερομίσθιοι εργάται οίον κτίσται, ναυπηγοί, γεωργοί κλ. επί εβδομάδας ήδη ένεκα του χειμώνας δεν εργάζονται δια να λάβωσιν ημερομίσθιον, το μόνον εισόδημά των, είνε θαύμα πώς ζώσιν»³⁶⁹.

Συχνές είναι οι αναφορές στον τοπικό τύπο για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο εργατικός πληθυσμός της πόλης κατά τη διάρκεια του χειμώνα³⁷⁰ αλλά και σε περιόδους κρίσεων του Ανατολικού Ζητήματος³⁷¹.

³⁶⁷ Το συμφωνητικό γίνεται από τον Β. Μαντζούνη, καρεκλοπιό και την Ελένη χήρα Κυριάκου Στύπα, η οποία «μισθώνει» την ανήλικη κόρη της Μαργαρώ «με υποχρέωση της θυγατρός της να εργάζεται εις το ενταύθα καρεκλοποιείον του Β. Μαντζούνη».

Το παραπάνω συμφωνητικό βρίσκεται στα ΓΑΚ του Δήμου Ερμούπολεως και είναι το υπ' αριθμ. 2722, της 21. 1. 1870 του συμβολαιογράφου Ν. Νικολιάδη

³⁶⁸ Θεοδώρου Β. – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας...*, ό.π., σελ. 27.

³⁶⁹ Εφημ. *Εφημερίς της Ερμούπολεως*, 19. 2. 1891

³⁷⁰ Ενδεικτικά βλέπε :

Εφημ. *Ο Αίολος*, 8. 1. 1855

Εφημ. *Ήλιος*, 27. 11. 1876

Εφημ. *Εξέγερσις*, 24. 12. 1876

Εφημ. *Παρίς*, 15. 2. 1876, 23. 11. 1891, 3. 12. 1891,

³⁷¹ Ενδεικτικά βλέπε :

Εφημ. *Ο Αίολος*, 14. 1. 1854, 27. 3. 1854, 8. 4. 1854, 8. 1. 1855, 12. 5. 1856, 13. 10. 1856

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας *Πατρίς* το 1891 : «Ουχί το πρώτον ήδη παρατηρείται η προς το εγκληματείν ανάγκη εν ωρισμένοις χρόνοις των πολιτών της Σύρου...Οι χρόνοι ούτοι είνε οι της παύσεως της εργασίας, οι της υψώσεως του άρτου, οι του χειμώνος μήνες»³⁷².

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης οι μικροκλοπές είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο. Το αστυνομικό δελτίο που κάνει την εμφάνισή του στον τοπικό τύπο τη δεκαετία του 1880 έβριθε από ανακοινώσεις κλοπών. Σε εποχές που οι τιμές του ψωμιού ανέβαιναν εξαιτίας της έλλειψης σιτηρών, οι κλοπές του βασικού αυτού είδους διατροφής για τον εργατικό πληθυσμό, αυξάνονταν. Αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε ότι τη τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα συναντήσαμε στον τοπικό τύπο αναφορές σε κλοπές άρτου που γίνονταν συνήθως από γυναίκες που κατοικούσαν στις «απόκεντρες συνοικίες της πόλεως»³⁷³ ή στην Άνω Σύρο³⁷⁴ της οποίας η πλειοψηφία του πληθυσμού ανήκε στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα.

Η ανέχεια και η εξαθλίωση σε ορισμένες περιόδους είναι τόσο έντονες ώστε ακόμη και η κηδεία των «φτωχών εργατών» αποτελούσε για την οικογένειά τους ένα δαπανηρό έξοδο στο οποίο συχνά δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας *Ήλιος* το 1899 στο θάνατο εργατών που καταπλακώθηκαν από χώματα : «Το γενόμενον ελύπησε πάντας, διότι οι φονευθέντες εισί αρχηγοί πολυμελών οικογενειών...Ο Ήλιος συνιστά τοις δυναμένοις να παράσχωσι τον οβολόν αυτών εις οικογενείας στερουμένας ου μόνον του επιουσίου άρτου αλλά και αυτών των προς κηδείαν των νεκρών των φονευθέντων οικείων τους»³⁷⁵.

Πολλές φορές η αδυναμία να πληρώσουν τα δικαστικά έξοδα για ένα απλό πλημμέλημα τους οδηγούσε στη φυλακή : «...αλλά εντούτοις ουδεμία γίνεται έρευνα αν στερείται και του επιουσίου άρτου ο καταδικασθείς, αλλά ανεξεταστέως προσωποκρατείται και ενίοτε ζει από τας ελεημοσύνας των μετ' αυτού συγκρατουμένων»³⁷⁶

Εφημ. *Η Ένωσις*, 1. 4. 1854

Εφημ. *Πατρίς*, 23. 10. 1884, 15. 2. 1886

³⁷² Εφημ. *Πατρίς*, 3. 12. 1891

³⁷³ Στην εφημερίδα *Πατρίς* στις 23. 11. 1891 γίνεται αναφορά σε επίθεση γυναικών εναντίον «γυρολόγου αρτοπώλου» στη συνοικία Ξηρόκαμπου

³⁷⁴ Εφημ. *Πατρίς*, 22. 5. 1893

³⁷⁵ Εφημ. *Ήλιος*, 28. 5. 1889

³⁷⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 23. 5. 1853

Η ανεργία και το απειλητικό ενδεχόμενο της πείνας οδηγεί συχνά τους εργάτες σε πράξεις απελπισίας. Τα περιστατικά είναι συχνότερα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν το νησί έχει μπει σε μια περίοδο παρατεταμένης κρίσης. Έτσι στην εφημερίδα *Πατρίς* γίνεται αναφορά στον τραυματισμό ενός ζυμωτή που εργαζόταν στο εργοστάσιο Βέλτζου, από έναν τέως συνάδελφό του ο οποίος τον θεώρησε υπεύθυνο για την απόλυσή του³⁷⁷ ενώ τρία χρόνια νωρίτερα, στον *Ήλιο* το 1890 αναφέρεται η περίπτωση ενός σανδαλοποιού ο οποίος απειλούσε να αυτοκτονήσει αν ο δήμαρχος δεν του χορηγούσε «τα μέσα να στρατευθή ως εθελοντής, διότι στερείται και αυτού του άρτου»³⁷⁸.

Ο «άρτος» λοιπόν αποτελούσε, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, το βασικότερο είδος διατροφής για τον εργατικό πληθυσμό της Ερμούπολης³⁷⁹ μαζί με τα όσπρια, τα λαχανικά, τα οπωρικά και το κρασί³⁸⁰. Το κρέας και τα ψάρια, αν λάβουμε υπ' όψη τις τιμές τους σε σχέση με τα εργατικά ημερομίσθια, ήταν μάλλον ήδη πολυτελείας. Το 1874 η τιμή του ψωμιού κυμαινόταν από 55 ως 60 περίπου λεπτά η οκά³⁸¹, όταν το κατώτερο ημερομίσθιο σε τέσσερα εργοστάσια της πόλης ξεκινούσε από 1,15 κι έφτανε τις 3 δραχμές³⁸². Σύμφωνα με τον Cheston Charles, δικηγόρο της Lake Copais Company το 1887, ο οποίος μετά την επιστροφή του στην Αγγλία έγραψε τις εντυπώσεις του από την Ελλάδα σ' ένα βιβλίο με τίτλο *Greece in 1887*, το κρέας στην Ερμούπολη κόστιζε περίπου 4 δραχμές και 50 λεπτά η οκά, το τυρί 2 δραχμές και 15 λεπτά, το λάδι 1 δραχμή και 35 λεπτά, οι πατάτες 27 λεπτά και το κρασί 60 λεπτά. Τα ημερομίσθια των εργατών σύμφωνα με το συγγραφέα κυμαίνονταν από 2 ως 4,5 δραχμές περίπου³⁸³. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1895 το ημερομίσθιο των εργατριών και των εργατών σ' ένα από

³⁷⁷ Εφημ. *Πατρίς*, 9. 10. 1893

³⁷⁸ Εφημ. *Ήλιος*, 7. 3. 1890

³⁷⁹ Σύμφωνα με τις εφημερίδες *Ο Αίολος* και *Η Ένωσις* από τον Οκτώβριο ως το Δεκέμβριο του 1853 – περίοδος που το εξαιτίας του Κριμαϊκού πολέμου υπήρχε έλλειψη σε σιτηρά στο νησί – η οκά το ψωμί κυμάνθηκε από 40 λεπτά ως 50 λεπτά η α' ποιότητα, από 35 ως 42 λεπτά η β' και από 24 ως 26 λεπτά η γ' ποιότητα. Λίγους μήνες μετά, το Μάρτιο του 1854 η τιμή της α' ποιότητας καθορίστηκε σε 50 λεπτά, της β' σε 45 και της γ' σε 40 λεπτά η οκά. Βλέπε :

Εφημ. *Η Ένωσις*, 5. 11. 1853 και 14. 1. 1854

Εφημ. *Ο Αίολος*, 13. 10. 1853 και 1.3. 1854

³⁸⁰ Παρασκευάς Δ. – Σκάσσης Θ., «Παρατηρήσεις τινές περί της εν Σύρω ενσκηψάσης χολέρας κατά τον Ιούλιον και Αύγουστον του 1854», *Ιατρική Μέλισσα*, τ. 2, 1854, σελ. 253

³⁸¹ Εφημ. *Εξέγερσις*, 15. 10. 1874

³⁸² Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σελ. 197

³⁸³ Βλέπε :

Cheston Ch., *Η Ελλάδα τω 1887*, Αθήνα 1887, σελ. 34 και 39

τα μεγαλύτερα εργοστάσια της πόλης κυμαινόταν από 1 – 4 δραχμές, ανάλογα με την ειδίκευση και το φύλο³⁸⁴ ενώ γνωρίζουμε ότι το 1899 η τιμή του αρνιού ήταν περίπου 1,80 δραχμές η οκά και του μοσχαρίσιου κρέατος 2,60 δραχμές³⁸⁵.

Μια γλαφυρή περιγραφή του τρόπου διατροφής μιας εργατικής οικογένειας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μας δίνει ο Μ. Βαμβακάρης στην αυτοβιογραφία του³⁸⁶: «Είχε το ψωμί τότες τριάντα πέντε λεφτά η οκά. Έδινες εξήντα πέντε, εβδομήντα λεφτά κι έπαιρνες ένα διπλό ψωμί, δυο οκάδες. Ήταν φτηνά ψωμιά στρογγυλά, κουλούρες φραντζόλες, άσπρο ψωμί, χάσικο, φτηνό ψωμί, καλό ψωμί. Όταν αρχίνησε και γινότανε πιο ακριβή η ζωή, τότες αρχίσανε και βγάλανε το μαύρο το ψωμί...Ο πατέρας μου ήταν μάστορας στο πλέξιμο των κοφινιώνε...Πότε δούλευε, πότε δε δούλευε. Πότε πήγαινε στα χωράφια κι έσκαφτε ως σκαφτιάς..πότε πήγαινε κι έβγαζε κουτούκια. Κουτούκια είναι ξύλα από σκίνα...Η μάνα αγόραζε απ' όλα τα φαγητά. Φασόλια, κολοκύθια, ντομάτες μελιτζάνες... Τα φασόλια ήταν το πρώτο φαγί. Το πιο φτωχό φαγί αλλά και μπόλικο και χορταίναμε τα παιδιά. Κρέας τρώγαμε μια φορά, την Κυριακή. Σάββατο τ' αγοράζανε μια οκά, δυο, και τρώγαμε, αν κι αυτό...»³⁸⁷.

Πώς διαχειρίζονταν όμως ο εργατικός πληθυσμός τον ελεύθερο χρόνο του ; Οι πλούσιοι συμπολίτες τους διασκέδαζαν στο θέατρο, στα ζυθοπωλεία³⁸⁸, συγκεντρώνονταν στις Λέσχες όπου η πιο συνηθισμένη τους διασκέδαση ήταν τα χαρτιά³⁸⁹. Τα καφενεία, τα καπηλειά, τα μαγειρεία αλλά και τα χασισοποτεία – τεκέδες για τους περιθωριακούς³⁹⁰ ήταν συνηθισμένοι τόποι συγκέντρωσης

³⁸⁴ Θεοδώρου Β. – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας...*, ό.π., σελ. 27

³⁸⁵ Εφημ. *Απόλλων*, 15. 4. 1899

³⁸⁶ Η αυτοβιογραφία του Βαμβακάρη στηρίχτηκε αποκλειστικά στις αναμνήσεις του μεγάλου συριανού ρεμπέτη και είναι φυσικό να περιέχει αρκετές ανακρίβειες, κυρίως ως προς τις τιμές των προϊόντων.

³⁸⁷ Βαμβακάρης Μ., *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή – παρουσίαση Αγγέλα Βέλλου Κάλι, Αθήνα 1978, σελ. 47 - 49

³⁸⁸ Εφημ. *Κάβουρας*, 12. 1. 877

Εφημ. *Πατρίς*, 6. 6. 1892

Εφημ. *Ήλιος*, 24. 10. 1896

³⁸⁹ Σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ο τοπικός τύπος κατακρίνει την κακή συνήθεια της χαρτοπαιξίας των ανώτερων τάξεων κυρίως στο χώρο της Λέσχης. Βλέπε ενδεικτικά :

Εφημ. *Εξέγερσις*, 28. 8. 1875

Εφημ. *Πατρίς*, 4. 1. 1897

³⁹⁰ Εφημ. *Ήλιος*, 26. 11. 1886

Στην εφημ. *Πατρίς* το 1892 αναφέρονται τρία χασισοποτεία, στις συνοικίες Καταλύματα, Ξηρόκαμπο και Φλέβες. Βλέπε :

Εφημ. *Πατρίς*, 24. 10. 1892

των εργατών. Εκεί πήγαιναν όταν σχολούσαν απ' τη δουλειά τους αλλά και σε εποχές που ήταν άνεργοι. Για τους αστούς της εποχής τα μέρη αυτά αποτελούσαν «άνδρα ακολασίας» και συχνά οι εφημερίδες προτείνουν το κλείσιμό τους ή τον έλεγχο αυτών που σύχναζαν εκεί: «Διάφορα καφενεία και χαμετυπεία της πόλεώς μας βρίθουν ανθρώπων αέργων και πτωχών, μόνην ενασχόλησιν εχόντων το χαρτοπαίξιν και κλέπτειν...οφείλει η Αρμοδία Αστυνομική Αρχή να εξετάση μετ' αυστηρότητος τη διαγωγήν παντός άνευ έργου εν τοις καφενείοις ενδιαιωμένου...Είναι απρεπές εις τόπον εμπορικών και φίλον της τάξεως...να υπάρχουν καταγώγια ανέργων εκ φυγοπονίας και πάσης κακοηθείας...»³⁹¹.

Το ωράριο λειτουργίας «των δημοσίων καταστημάτων και άλλων συναθροίσεων τόπων, οίον καφενείων, οινοπωλείων, μαγειρείων» ήταν μέχρι τις 10μ.μ. το χειμώνα και μέχρι τις 11μ.μ. το καλοκαίρι. Τούτο οριζόταν κάθε φορά με σχετική αστυνομική διάταξη³⁹²: «Η Δημοτική Αστυνομία, ποθούσα να περιστείλη τας συμβαίνουσας συχνάκις εν προκεχωρημέναις ώραις της νυκτός αταξίας εν καφενείοις, ζυθοπωλείοις ή καπηλείοις, ας, ως γνωστόν, προκαλούσιν ο πότος ή το χαρτοπαίγνιον...άριστα ποιούσα εξέδοτο αστυνομικήν διάταξιν, εν η ορίζει και τακτοποιεί τας ώρας, καθ' ας οφείλουσι τα ειρημένα καταστήματα να κλείωνται, απαγορεύει δε συγχρόνως και τα εν αυτοίς και εν ετέροις καταστήμασι τυχερά παιχνίδια»³⁹³

Ο «παιανισμός» μουσικών οργάνων απαγορευόταν αυστηρά στα καφενεία, τα οινοπωλεία και τα μαγειρεία χωρίς «την απαιτούμενην άδειαν της αρχής». Όσο για τις Κυριακές, τέτοια καταστήματα δεν επιτρεπόταν να ανοίγουν πριν το τέλος της θείας λειτουργίας. Στα καφενεία απαγορευόταν η χορήγηση «μεθυστικών ποτών» και το να «άδωσιν» οι θαμώνες. Τέτοιες όμως ρυθμίσεις ήταν αδύνατο να εφαρμοστούν στην Ερμούπολη. Έτσι οι παραβιάσεις τους ήταν καθημερινή ιστορία³⁹⁴. Πάντως σε εποχές οικονομικής κρίσης, και παρά τις κατηγορίες των ντόπιων αστών ότι αποτελούσαν χώρους που «εξέθρεφαν» ανέργους, τα καπηλεία και τα καφενεία φαίνεται να πλήττονται ιδιαίτερα: «Εν μεγίστη ψυχρότητι και εν παγετώδει μελαγχολία διήλθον αι ημέραι των

³⁹¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 26. 5. 1856

³⁹² Βλέπε την υπ' αριθμ. 22 της 29/11/1874 απόφαση του Πταισματοδικείου Ερμούπόλεως

³⁹³ Εφημ. *Εξέγερσις*, 7. 10. 1874

³⁹⁴ Για τις παραβιάσεις των ρυθμίσεων αυτών βλέπε τις αποφάσεις του Πταισματοδικείου που παραθέτει στο βιβλίο του ο Θ. Δρίκος. Βλέπε: Δρίκος Θ., *Η πορνεία στην Ερμούπολη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σελ. 59 - 60

αποκρέων, το μεν ένεκα της αθλίας οικονομικής καταστάσεως, το δε δι' έλλειψιν ευθυμίας, αποτέλεσμα και τούτο της ανωμαλίας των οικονομικών μας...Τα καπηλειά ενωρίτατα, παρά την εποχήν ταύτην έκλειον, δι' έλλειψιν θαμώνων...»³⁹⁵

Οι θαμώνες έπιναν, τραγουδούσαν με συνοδεία οργάνων³⁹⁶, μεθούσαν και όταν πέρναγε η ώρα και τα μαγαζιά έκλειναν, συχνά συνέχιζαν τη διασκέδασή τους στους δρόμους της πόλης. Σπαρταριστές είναι οι περιγραφές των εφημερίδων για τα μεταμεσονύκτια γλέντια τους : «Βάρβαρος επικράτησεν εις την πόλιν μας συνήθεια μεταξύ τινών εκ των ανθρώπων της τελευταίας ως επί το πλείστον κοινωνικής τάξεως, να διαταράπτωσι τη νυκτερινήν ησυχίαν των πολιτών δια θορυβωδών φωνών, ασέμνων ασμάτων ...διότι ουδείς πολίτης είναι δίκαιον να στερείται της ελευθερίας του, αλλ' ουχ ήττον τω συγχωρείται να στερή και την ελευθερίαν των άλλων ενοχλών αυτούς δι' ογγαρισμών τους οποίους νομίζει ως ιδίαν τέρψιν...»³⁹⁷. Η κατάσταση φαίνεται ότι «χειροτέρευε» την περίοδο των εορτών : «Εάν περιεσταλώσιν ολίγον και αι νυκτεριναί άτοπαι φωναί τινών νομιζόντων ότι άδουσιν ενώ ογκανίζωσι και παρενοχλούν την νυκτερινήν ησυχίαν των πολιτών...»³⁹⁸.

Αν και τα τυχερά παιχνίδια ήταν απαγορευμένα, σε πολλά καφενεία αλλά και στις οδούς, κυρίως την περίοδο των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς παίζονταν απαγορευμένα τυχερά παιχνίδια με χαρτιά και ζάρια³⁹⁹ : «Τας κατά την παραμονήν του νέου έτους και καθ' όλην την ημέραν της πρωτοχρονιάς λαβούσας χώραν ασχήμιας, όσον αφορά τα τυχερά παιχνίδια...καθ' όλην την αγοράν ήσαν εστημένα τράπεζαι διαφόρων παιγνίων δι' ων ο λαός εληστεύετο ..ιδία δε υπηρέτας, υπηρετριάς και παιδιά. Εν τοις καφενείοις και εν άλλοις καταστήμασι η χαρτοπαιξία εν όλη αυτής τη

³⁹⁵ Εφημ. *Πατρίς*, 15. 2. 1892

³⁹⁶ Σύμφωνα με καταδικαστικές αποφάσεις του Πταισματοδικείου Ερμούπολεως, αρκετοί θαμώνες καφενείων και καπηλειών «διετάρασσον την κοινή ησυχία» παίζοντας «τσιβούριο» (ένα είδος ταμπουρά), «οργανάκι»

³⁹⁷ Εφημ. *Ο Αίολος*, 19. 11. 1853

³⁹⁸ Εφημ. *Ο Αίολος*, 8. 1. 1855

Παρόμοια δημοσιεύματα συναντάμε στον τοπικό τύπο σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα

³⁹⁹ Εφημ. *Εξέγερσις*, 28. 8. 1875 και 24. 12. 1876

Εφημ. *Πατρίς*, 4. 1. 1897, 10. 1. 1898

σφοδρότητι...»⁴⁰⁰. Τα πιο γνωστά τυχερά παιχνίδια ήταν η μπασσέτα, τα μπαλάκια και το ζάρι ή μπαρμπούτι⁴⁰¹.

Τα «κινητά θέατρα»⁴⁰², οι πλανόδιοι θίασοι σαλτιμπάγκων και θαυματοποιών⁴⁰³, και προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το θέατρο σκηνών⁴⁰⁴ και τα καφέ αμάν⁴⁰⁵ ήταν μερικοί ακόμη τρόποι διασκέδασης του εργατικού πληθυσμού της Ερμούπολης.

Παρά τις συνεχείς προσπάθειες προσπάθειες των ντόπιων αστών να αποκλείσουν από τους κεντρικούς χώρους περιπάτου τους φτωχούς συμπολίτες τους, αυτό δε φαίνεται να στάθηκε δυνατό, τουλάχιστον ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η μεγάλη πλατεία της πόλης, η πλατεία του σημερινού Δημαρχείου, ήταν ο χώρος όπου οι πλούσιοι Ερμούπολιτες είχαν επιφυλάξει αποκλειστικά για τον περίπατό τους. Τα αγανακτισμένα δημοσιεύματα για την παραβίαση αυτού του χώρου από «ανάγωγους» και φτωχούς είναι πάρα πολλά: «..να επιμεληθή (η Αστυνομία) ο κοινός της Πλατείας περίπατος απαγορευομένης της επισσωρεύσεως υπηρετριών και ανθρώπων της τελευταίας τάξεως εις τον κεντρικόν διάδρομον εις τον δεν προσέρχονται προς περίπατον, αλλά προς ενόχλησιν των περιπατούντων»⁴⁰⁶. Είκοσι χρόνια αργότερα στην εφημ. *Ερμούπολις* βρίσκουμε ανάλογη καταγγελία: «...Να μην περιπατούν εις την πλατεία Λεωτζάκου υπηρετρία εν ώρα περιπάτου και παιανιζούσης της μουσικής. Δεν την λιθοστρώσαμεν άλλωστε δια τροφούς και υπηρετρία αλλά δια κυρίου και κυρίας...»⁴⁰⁷.

Οι εξαρτημένες τάξεις στη Σύρο είχαν τους δικούς τους κώδικες συμπεριφορών και επικοινωνίας, τις δικές τους «συνήθειες» που ερχόταν συχνά σε ανοιχτή σύγκρουση με το σύνολο των στάσεων, δράσεων και συμπεριφορών των πλούσιων συμπολιτών τους: «...με επιτυχίαν εδόθη η παράστασις της *Ζαΐρας*...οι πλείστοι των θεατών ήσαν εκ των κατωτέρων τάξεων...Εν τισι των θεωρείων της δευτέρας σειράς ήσαν οκτώ κυρίαί και τινές κύριοι, εξ ων ο εις, μη δυνάμενος να υποφέρει την ζέστην, εν τη απλότητί του είχε εκβάλλει το

⁴⁰⁰ Εφημ. *Παρίς*, 13. 1. 1884

⁴⁰¹ Εφημ. *Παρίς*, 28. 11. 1898

Εφημ. *Φωνή Κυκλάδων και Αθηνών*, 3. 3. 1902

⁴⁰² Εφημ. *Παρίς*, 6. 10. 1884

⁴⁰³ Ροΐδης Ε., *Συριανά αφηγήματα*, Αθήνα χχ, σελ. 56 - 57

⁴⁰⁴ Εφημ. *Απόλλων*, 11. 6. 1903

⁴⁰⁵ Ό.π.

⁴⁰⁶ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 10. 1855

⁴⁰⁷ Εφημ. *Ερμούπολις*, 9. 1. 1871

φόρεμά του και **ξεμανικωμένος** ίστατο όρθιος και εκινείτο υπεράνω των κεφαλών των κυριών, στηρίζων την ετέραν των χειρών του επί του τοίχου, ώστε καθεάτο πανταχόθεν...»⁴⁰⁸.

Φαίνεται μάλιστα ότι η ταξική πάλη στο επίπεδο των ηθών δόθηκε ικανοποιητικά για την εργατική τάξη στη Σύρο, με πρωτοπορία της το περιθώριο. Συχνές είναι οι αναφορές σε «κακοήθεις» που μεθυσμένοι ή ξεμέθυστοι ενοχλούσαν τους πλούσιους – τίμιους συμπολίτες τους «αδόντων αισχρά άσματα και κρουόντων τας θύρας των οικιών διαφόρων εντίμων οικογενειών»⁴⁰⁹.

Τα σχολεία αποτελούσαν συχνά στόχο γι' αυτούς που η οικονομική τους κατάσταση και η κοινωνική τους θέση δεν τους επέτρεψαν να σπουδάσουν. «Αγυιόπαιδες» και «κακοήθεις» παρενοχλούσαν τους μαθητές «δια διαφόρων ασεμνολογιών»⁴¹⁰, έσπαζαν τα τζάμια⁴¹¹, «βρακοφόροι» τραγουδούσαν αμανέδες στο δρόμο την ώρα των μαθημάτων. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Αστήρ των Κυκλαδων* το 1858: «...Νοστιμώτατον θέλει είνε τη αληθεία – και τούτο συμβαίνει συχνότατα – όταν διδασκομένων ή γυμναζομένων των μαθητών εις την εκκλησιαστικήν μουσικήν και ψαλλόντων χερουβικά και κοινωνικά και άλλα τοιαύτα ιερά άσματα, διαβαίνοντες έξωθεν του σχολείου τρεις τέσσερις βρακοφόροι και ενηγκαλισμένοι αλλήλους, όπως συνηθίζουσι, τας δε παρειάς επί των χειρών στηρίζοντες, συμπάλλωσι το αδέσποτον εκείνο αμάν ή άλλο τι εκ των αισχρών ασμάτων, τα οποία ασυστόλως τραγουδούσι καθ' όλας τας οδούς της πόλεως, και εν αυτή ακόμη τη μεγάλη πλατεία, όταν προσευχομένων αυτών εν κατανύξει, ακούηται έξωθεν του σχολείου η απαισία αύτη τριφωνία και τετραφωνία»⁴¹².

Οι καταπιεσμένοι λοιπόν, αντιδρούν στα κρατούντα ήθη, προσβάλλοντας, έστω και σχηματικά, την κυρίαρχη τάξη και ιδεολογία της, τραγουδώντας άσεμνα τραγούδια κάτω από τα παράθυρα της, σπάζοντας τζάμια σχολείων και πλούσιων σπιτιών, κολυμπώντας «άνευ προφυλάξεως παντάγυμνοι υπό τας παρά

⁴⁰⁸ Εφημ. *Ερμούπολις*, 27. 4. 2866

⁴⁰⁹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 30. 12. 1850

⁴¹⁰ Εφημ. *Ο Αίολος*, 3. 6. 1850

⁴¹¹ Εφημ. *Ο Αίολος*, 22. 4. 1850

⁴¹² Εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, 15. 4. 1858

παραλίαν οικίας και εις άλλα συχναζόμενα μέρη»⁴¹³, ή επιτιθέμενοι με τσέρκια βαρελιών, σπασμένα γυαλιά και πέτρες εναντίον «ευγενών» ποδηλάτων στους δρόμους της πόλης : «Παραπονούνται οι κατά την αμαξητόν ποδηλατούντες ότι παίδες και μεγάλοι ρίπτωσιν κατ' αυτών λίθους, ξύλα και κύκλους και δια θραυσμένων φιαλών προσπαθώσιν να καταστρέψωσιν τα ελαστικά...»⁴¹⁴

⁴¹³ Πολλά είναι τα δημοσιεύματα των συριανών εφημερίδων που κατακρίνουν τη συνήθεια των κατωτέρων τάξεων να κολυμπούν ολόγυμνοι μπροστά στα μάτια των πλούσιων συμπολιτών τους «προσβάλλοντας την δημοσίαν αιδώ». Βλέπε ενδεικτικά :

Εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, 22. 5. 1860

⁴¹⁴ Εφημ. *Ήλιος*, 30. 6. 1894

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Οι απεργίες του 1879

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Οι απεργίες του 1879 και οι αστοί

Εισαγωγικά

Ο λόγος που αρθρώνουν οι αστοί σχετικά με τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών στο νησί το 19^ο αιώνα, μας δίνει την ευκαιρία να μελετήσουμε την εικόνα που έχουν για τους εργάτες και πώς η ταυτότητά τους δομείται μέσα από την αντιπαράθεση με τους «άλλους». Οι απεργίες που ξεσπούν στην Ερμούπολη το 1879 εξαιτίας της νομισματικής αστάθειας, μονοπωλούν το ενδιαφέρον του τοπικού τύπου, για όσο χρονικό διάστημα κρατούν. Μέσα από τη συστηματική παρακολούθησή του είναι εύκολο να παρακολουθήσουμε τις απεργίες «εν τω γίνεσθαι», καθώς καταγράφει τους μετασχηματισμούς τους όχι μόνο στο πεδίο της δράσης αλλά και των αιτημάτων, κυρίως όμως παραθέτει την εξέλιξη της ιδεολογικής σύγκρουσης των αντίπαλων πλευρών όπως αυτή προκύπτει μέσα από τις ανακοινώσεις τους. Και επειδή στην περίοδο που μας ενδιαφέρει ο τύπος έχει περισσότερο ειδησιογραφικό παρά σχολιαστικό χαρακτήρα, τα ντοκουμέντα παρατίθενται αυτούσια, ακόμη κι όταν είναι μακροσκελή, γεγονός που ζωντανεύει την περιγραφή των απεργιών. Ο τρόπος που παρουσιάζονται η δράση και τα επιχειρήματα των απεργών και οι κρίσεις των δημοσιογράφων γι' αυτούς, συνιστούν το πεδίο πάνω στο οποίο γίνεται αντιληπτός ο «άλλος» σε αντιδιαστολή με την εικόνα του «εαυτού».

Η μελέτη αυτή υποστηρίζει ότι η συγκρότηση του νέου κοινωνικού υποκειμένου, σημαίνει εκτός των άλλων και τη χρήση ενός ιδιαίτερου λόγου. Ταυτόχρονα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την αρνητική εικόνα που έχουν οι αστοί της Ερμούπολης για τους εργάτες και πώς μέσα από τον πατερναλιστικό τους λόγο προσπαθούν να μεταβάλλουν τις συνήθειες, την κοινωνική συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής της εργατικής τάξης επιβάλλοντάς τους τις δικές τους κοινωνικές αξίες και κανόνες ζωής. Τελικά, αυτό που προσπαθήσουμε να αναδείξουμε είναι πώς μέσα από το λόγο για τους «άλλους» αναδύεται και το «εμείς», πώς τελικά «παρατηρώντας» τους εργάτες αποκτούν οι αστοί συνείδηση της ύπαρξής τους ως ξεχωριστή κοινωνική τάξη.

Παράλληλα στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε πώς μέσω της συλλογικής δράσης οι «εργάτες» - απεργοί διεκδικούν τα

συμφέροντά τους, τον λόγο που αρθρώνει ένα τμήμα τουλάχιστον απ' αυτούς για να υπερασπιστούν το δίκαιο των αιτημάτων τους κυρίως μέσα από τις ανακοινώσεις των απεργών που δημοσιεύτηκαν στον τύπο κατά τη διάρκεια των απεργιακών κινητοποιήσεων του 1879.

Μέσα από τη μελέτη όρων που σχετίζονται με την παραγωγική διαδικασία θα προσπαθήσουμε να αποδώσουμε, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζει και στην οποία συγκροτείται η εργατική τάξη στη Σύρο το 19^ο αιώνα.

α) Βυρσοδεψία και ναυπηγική : βασικά χαρακτηριστικά των δύο κλάδων

Πριν αναφερθούμε στις απεργίες του 1879, ας ασχοληθούμε με τα χαρακτηριστικά αυτών των δύο βασικών κλάδων της ερμουπολίτικης οικονομίας στους οποίους απασχολούνταν οι απεργοί «εργάτες».

Αρχικά το ναυπηγείο ήταν εγκατεστημένο στη δυτική πλευρά του λιμανιού, το 1868 όμως μεταφέρθηκε στα νότια του λιμανιού σε μια έκταση που παραχώρησε το Δημόσιο⁴¹⁵. Δημιουργήθηκε μάλιστα μια Ανώνυμη Εταιρεία, στην οποία συμμετείχαν αποκλειστικά Συριανοί ναυπηγοί, μεγαλέμποροι και ο Δήμος Ερμούπολης⁴¹⁶ προκειμένου να βρεθούν κεφάλαια για τη μεταφορά του ναυπηγείου. Φαίνεται ότι η κίνηση αυτή, η μεταφορά δηλαδή και η συγκέντρωση των εργασιών του ναυπηγείου σε καινούριο, σαφέστερα οριοθετημένο, απ' ότι πριν, χώρο, αποσκοπεί στον περιορισμό της κατασκευής πλοίων από «παράνομους» ναυπηγούς.

Είναι γνωστό ότι η ναυπηγική της Σύρου «είχε τα χαρακτηριστικά μιας παραδοσιακής δραστηριότητας»⁴¹⁷. Την κατασκευή των πλοίων αναλάμβαναν αρχιναυπηγοί, από τους οποίους ο καθένας απασχολούσε ένα σχεδόν μόνιμο προσωπικό, αν και ο αριθμός του μπορούσε να ποικίλει ανάλογα με τις απαιτήσεις της κατασκευής⁴¹⁸. Ο αρχιναυπηγός αναλάμβανε το έργο «είτε κατ' αποκοπή, είτε με μεροκάματο, είτε για δικό του λογαριασμό»⁴¹⁹. Ένα μεγάλο μέρος από τους κατασκευαστές φαίνεται να είναι ειδικευμένοι τεχνίτες που κάποια στιγμή μπόρεσαν να εξασφαλίσουν μια παραγγελία για λογαριασμό τους και αυτών τις δραστηριότητες φαίνεται ότι προσπαθούν να περιορίσουν με την κατασκευή του νέου ναυπηγείου, προσπάθεια που μάλλον απέτυχε⁴²⁰.

Οι εργάτες πληρώνονταν με τη μέρα και τα μεροκάματα ποικίλουν ανάλογα με την πείρα και την ειδικότητα των εργατών⁴²¹ αλλά και με την οικονομική συγκυρία της χρονικής στιγμής. Σε περιόδους κρίσης και ανεργίας τα μεροκάματα έπεφταν πολύ χαμηλά⁴²² ενώ και η απασχόληση δεν ήταν

⁴¹⁵ Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία...», ό.π., σελ. 618 - 619

⁴¹⁶ Ο.π.

⁴¹⁷ Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...*, ό.π., σελ. 90.

⁴¹⁸ Καρδάσης Β., *Σύρος. Σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου*, ό.π., σελ. 171.

⁴¹⁹ Αγριαντώνη Χ., ό.π.

⁴²⁰ Τούντας Μ., ό.π., σελ. 619

⁴²¹ Καρδάσης Β., ό.π.

Αγριαντώνη Χ., ό.π.

⁴²² Τούντας μ., ό.π.

συστηματική, καθώς καθορίζονταν από τη ύπαρξη ή όχι παραγγελιών στα ναυπηγεία. Από τη δεκαετία του 1860 και με την διείσδυση της ατμοπλοΐας στην ανατολική Μεσόγειο το ναυπηγείο της Σύρου θα αντιμετωπίσει μια σειρά από δομικές κρίσεις που θα το οδηγήσουν στην οριστική παρακμή του στα τέλη του 19^{ου} αιώνα⁴²³.

Η βυρσοδεψία είναι ο πιο σημαντικός βιομηχανικός κλάδος της πόλης ως τη δεκαετία του 1870 και είναι οι βυρσοδέψες οι πρώτοι από τους ντόπιους βιομηχάνους που θα εξοπλίσουν τις εγκαταστάσεις τους με ατμομηχανές⁴²⁴. Τα περισσότερα βυρσοδεψεία ήταν αρχικά συγκεντρωμένα έξω από την πόλη, στα βόρεια του σημερινού λιμανιού, μετά όμως το 1860 μεταφέρθηκαν νοτιότερα⁴²⁵.

Η μέθοδος κατεργασίας των δερμάτων ήταν πολύπλοκη και απαιτούσε πολύ χρόνο. Η πρώτη κατεργασία γινόταν με θαλασσινό νερό, ύστερα τα δέρματα αφήνονταν μερικούς μήνες μέσα σε λάκκους, ενώ οι τελικές φάσεις της επεξεργασίας γίνονταν χειρωνακτικά. Όπως και στην περίπτωση του ναυπηγείου, δε φαίνεται να ήταν απαραίτητη η συστηματική απασχόληση όλων των εργατών στα βυρσοδεψεία, ενώ και τα μεροκάματα κυμαίνονταν ανάλογα με το είδος της εργασίας⁴²⁶.

⁴²³ Χατζηιωσήφ Χ., «Crise conjoncturelle et problemes structurels dans la marine marchande grecque au XIX siecle : Les reactions de l'Etat et des interets privés», στο Actes du Ier Colloque International d' Histoire, *Economies mediterraneennes, Equilibres et Intercommunications, XIIIe – XIXe siecles*, Αθήνα 1985, τομ. 2, σελ. 377 - 394

⁴²⁴ Αγγριαντώνη Χ., ό.π., σελ. 95

⁴²⁵ Της ίδιας, «Η βυρσοδεψία της Ερμούπολης», στο *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σελ. 277

⁴²⁶ Της ίδιας, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σελ. 97

β) Οι απεργίες

Αφορμή για τις απεργιακές κινητοποιήσεις ήταν η υποτίμηση κάποιων «αγοραίων νομισμάτων» και συγκεκριμένα των ρωσικών καλκανίων και των τούρκικων ημιγροσίων.

Στην αγορά της Σύρου, από τις αρχές της δεκαετίας του 1840 κυκλοφορούσαν δύο «τύποι» νομίσματος. Τα «αγοραία» και τα «ταμειακά». Οι εμπορικές σχέσεις της Σύρου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τις αγορές της Μαύρης Θάλασσας και της Δ. Ευρώπης και οι δυσλειτουργίες του ελληνικού νομισματικού συστήματος ήταν οι βασικότεροι λόγοι ύπαρξης των δύο αυτών τύπων νομίσματος. Ταμειακά ονομάζονταν τα νομίσματα τα οποία γίνονταν δεκτά από τα δημόσια ταμεία με την επίσημη διατίμηση της αξίας τους, ενώ αγοραία ονομάζονταν αυτά που η αξία τους ορίζονταν από τους συναλλασσόμενους παραπάνω από την επίσημη διατίμηση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συμφέρει η εισαγωγή νομισμάτων μικρότερης εσωτερικής αξίας απ' αυτήν του τίτλου τους⁴²⁷. Οι εργοδότες πλήρωναν τους εργατικούς μισθούς σε αγοραίες δραχμές, ενώ οι έμποροι, οι οποίοι πλήρωναν τις προμήθειές τους με ταμιακά νομίσματα, ανέβαζαν τις τιμές των προϊόντων τους όταν εισέπρατταν αγοραία (τούρκικα, αυστριακά, ρώσικα κ.ά.) νομίσματα. Τα προβλήματα εξαιτίας των συνεχών υποτιμήσεων των αγοραίων νομισμάτων αποτελούν σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 μια διαρκή πηγή αντιδικίας μεταξύ βιομηχάνων και εργατών⁴²⁸.

Ήδη από τα τέλη του Ιανουαρίου του 1879 ο τοπικός τύπος επισημαίνει τις τάσεις αισχροκέρδειας μιας μερίδας βιομηχάνων και εμπόρων οι οποίοι εκμεταλλεύονται τις διαφορές της τιμής μεταξύ αγοραίων και διατιμημένων νομισμάτων προκειμένου να κερδοσκοπήσουν : «Ο κ. Βέλτσος, αρτοποιός και αρτοπώλης, ως άλλος τραπεζίτης, αυξάνει ή ελαττοί την αξίαν των εν τη αγορά νομισμάτων...Αλλά ο εργάτης, όστις πληρώνεται εις νομίσματα αγοραία, δεν πρέπει να υφίσταται την εκ της τοιαύτης εκπτώσεως

⁴²⁷ Κοκκινάκης Γ., *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα...*, ό.π., σελ. 119

⁴²⁸ Εφημ. *Ερμούπολις*, 16. 11. 1869

Εφημ. *Πανόπη*, 5. 8. 1876

Εφημ. *Φανός*, 28. 7. 1878

Εφημ. *Επανάστασις*, 23. 3. 1878

των νομισμάτων ζημίαν»⁴²⁹. Η συγκεκριμένη μάλιστα εφημερίδα προειδοποιεί ότι: «...λίαν τολμηροί είνε όσοι αυθαιρέτως υποτιμώσι την αξίαν των ξένων κερματίων, καθόσον μία παρεξήγησις δύναται να έχη ολεθρίας συνεπειάς εκ μέρους του λαού»⁴³⁰. Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1879 τα ρώσικα και τα τούρκικα αγοραία νομίσματα που αναφέραμε υποτιμήθηκαν κατά 17%⁴³¹, ενώ λίγες μέρες αργότερα υποτιμούνται και τα ρώσικα κέρματα των 10, των 15 και των 20 καπικίων, πράγμα που προκαλεί πολλές αντιδράσεις⁴³².

Στις 14 Φεβρουαρίου οι 400 περίπου «εργάτες του ναυπηγείου»⁴³³ ιδρύουν «σύνδεσμον εργατικών δια συμβολαιογραφικής πράξεως»⁴³⁴: «Άπαντες οι εργάται του ναυπηγείου, συσσωμαθθέντες συνήλθον και συνέταξαν συμβόλαιον, δι' ου συνδεθέντες αλληλεγγύως, εξελέξαντο επιτροπήν διοικούσαν τα έργα αυτών και διηρέθησαν εις τέσσερας τάξεις, διατιμήσαντες το ποσόν του ημερομισθίου εκάστης, ορίσαντες και τας ώρας εργασίας»⁴³⁵. Αφορμή θα είναι οι περικοπές μισθών με τις οποίες οι εργολάβοι ναυπηγοί αντιστάθμιζαν τα απωλεσθέντα κέρδη από τα μειωμένα συμβόλαια κατασκευής πλοίων, εξαιτίας του ανταγωνισμού⁴³⁶. Αμέσως μετά την ίδρυση του «συνδέσμου» θα γνωστοποιήσουν τα αιτήματά τους στους ναυπηγούς και επειδή αυτοί δεν τα αποδέχτηκαν θα ξεκινήσουν απεργία. Σύμφωνα με το Λυκούδη το καταστατικό αυτό «περιέχον και διατάξεις αληθώς ευεργετικής, δια συστάσεως ταμείου αμοιβαίας βοήθειας και σχηματισμού εργατικού χρηματίου δι' εβδομαδιαίων καταθέσεων, περιέχει δυστυχώς και τας εξής διατάξεις. Άρθρο 6. Τα μέλη του συνδέσμου διαιρούνται εις τάξεις υπό του καταστατικού καθοριζόμενας. Άρθρο 7. Την κατάταξιν των εργατών... κανονίζει η γενική συνέλευσις του συνδέσμου. Άρθρο 8. Υπό του συμβουλίου καλούνται εκάστοτε οι κρινόμενοι ως αναγκαίοι όπως εργασθώσιν εις έργον τι, ανατεθέν υπό των εργοδοτών εις το σύνδεσμον.

⁴²⁹ Εφημ. *Πανόπη*, 31. 1. 1879

⁴³⁰ Ο.π.

⁴³¹ Εφημ. *Ερμής*, 8. 2. 1879

⁴³² Εφημ. *Πανόπη*, 14. 2. 1879

⁴³³ Εφημ. *Πατρίς*, 17. 2. 1879

⁴³⁴ Ο.π.

⁴³⁵ Εφημ. *Ερμής*, 15. 2. 1879

⁴³⁶ Η οικονομική ύφεση μετά το 1875 είχε οδηγήσει σε καθήλωση των μισθών και σε απολύσεις μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού της πόλης. Τον Αύγουστο του 1879 η διεύθυνση της ελληνικής ατμοπλοϊκής εταιρίας απέλυσε 35 εργάτες και τεχνίτες του εργοστασίου λόγω έλλειψης εργασιών. Βλέπε:

Εφημ. *Άργος*, 14. 8. 1877

Για την κρίση που πλήττει το νησί αυτήν την περίοδο βλέπε και:

Εφημ. *Ήλιος*, 25. 10. 1876, 27. 11. 1876, 22. 1. 1877, 25. 3. 1877 και 25. 4. 1877

Άρθρο 14 και 15. Απαγορεύεται εις τα μέλη του συνδέσμου να εργάζονται εις άλλην εργασίαν δι' ημερομισθίου ή να αναλαμβάνωσιν εργολαβικώς εργασίαν δι' ίδιον όφελος· οι παραβάται υποχρεούνται εις την καταβολήν ποινικής ρήτρας, από 50 μέχρι 500 δραχμών, αναλόγως της τάξεως ην κατέχουσι εν τη διαβαθμίσει της κλίμακος του συνδέσμου. Άρθρο 20. Ιδιαίτερος κανονισμός κανονίζει τας ώρας της εργασίας και το ημερομίσθιον των τεσσάρων τάξεων! Έκαστον μέλος του συνδέσμου οφείλει να υποτάσσεται εις τους δύο τούτους κανονισμούς· ούτοι δε θα υποβάλλωνται (ορθότερον ήθελεν έσθαι επιβάλλονται) εις πάντα αιτούντα τας εργασίας του συνδέσμου»⁴³⁷

Ο «σύνδεσμος διαιρεί τους εργαζομένους σε τρεις κατηγορίες, ορίζοντας το ημερομίσθιο καθεμιάς, τις ώρες εργασίας και τη σειρά με την οποία θα εργάζονταν. Πέντε μέρες μετά, τη Δευτέρα 19 Φεβρουαρίου, οι ναυπηγοεργάτες «επανήλθον εις τα έργα των, με μικράν αύξησιν των ημερομισθίων, ουχί όμως εκείνην ην διά της απεργίας αυτών ήθελον να επιβάλωσιν»⁴³⁸. Η απόλυση όμως κάποιων από τους εργάτες που συμμετείχαν στο «σύνδεσμο» και οι πιέσεις της εργοδοσίας για την κατάργηση του «συμβολαίου», είχαν ως αποτέλεσμα να ξεσπάσει νέα απεργία στις 27 Φεβρουαρίου⁴³⁹ «διά τον λόγον, ως παρά πολλών εξ αυτών ηκούσαμεν, ότι οι αρχηναυπηγοί των, αντεκδικούμενοι τους αποβάλλουσι εκ της εργασίας, άλλους προσλαμβάνοντες, όπως τους αναγκάσωσι να καταργήσωσι το συμβόλαιον όπερ πάντες συνυπέγραψαν»⁴⁴⁰. Στα αιτήματά τους προστέθηκε και η πληρωμή των μισθών σε ταμιακά νομίσματα⁴⁴¹.

Σύμφωνα με τον Λυκούδη, εξαιτίας της απεργίας, οι εργοδότες ναυπηγοί αναγκάστηκαν να ματαιώσουν την εκτέλεση των παραγγελιών για την κατασκευή μεγάλων πλοίων, καθώς και την ανάληψη είκοσι νέων εργολαβιών και να ασχοληθούν μόνο με την αποπεράτωση της κατασκευής των πλοίων που ήταν στις σχάρες⁴⁴². Το καλοκαίρι του 1879 οι απεργοί επιδιώκουν την κατασκευή πλοίων χωρίς τη μεσολάβηση εργολάβων. Τον Ιούλιο υποστηρίζουν ότι χάρη στο «συνεταιρισμό» και σε μικροδάνεια κατάφεραν να ναυπηγήσουν δύο σκάφη 80 και 85 ποδών αντίστοιχα⁴⁴³ και τέσσερα πλοία 75 ως 90 ποδών

⁴³⁷ Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι...*, ό.π., σελ. 124 - 126

⁴³⁸ Εφημ. *Παρίς*, 21. 2. 1879

⁴³⁹ Εφημ. *Ερμής*, 1. 3. 1879

⁴⁴⁰ Εφημ. *Ερμής*, 27. 2. 1879

⁴⁴¹ Εφημ. *Ερμής*, 15. 2. 1879

⁴⁴² Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι...*, ό.π., σελ. 217 - 218

⁴⁴³ Εφημ. *Παρίς*, 17. 7. 1879

τον Αύγουστο⁴⁴⁴. Από τη μεριά τους οι εργοδότες επαναλαμβάνουν τις εργασίες φέρνοντας απεργοσπάστες από τον Πειραιά, τη Σπέτσες, το Κρανίδι και την Ύδρα και αποσπασθέντα μέλη του «συνδέσμου», βοηθούμενοι από τις πιστώσεις των ξυλεμπόρων κι άλλων κεφαλαιούχων του νησιού⁴⁴⁵. Οι απεργοσπάστες όμως αποδείχτηκαν ακατάλληλοι και γι' αυτό οι παραγγελίες μειώθηκαν περισσότερο⁴⁴⁶.

Τέλη Ιουλίου ο δήμαρχος της πόλης ανακοινώνει στις εφημερίδες ότι «η εκ της απεργίας... Επελθούσα ανωμαλία εξέλιπεν εντελώς, πολλών εργατών εκ της πόλεως ημών και εκ των εν τω εξωτερικώ προσελθόντων τοις ναυπηγοίς και προθυμουμένων να υπουργήσωσιν αυτοίς. Όθεν μετά την άρσιν των δυσχερειών τούτων, ήρξαντο αι εργασίαι εν τω ναυπηγείω Ερμουπόλεως, ικαναί δε παραγγελίαι εδόθησαν τοις κ. ναυπηγοίς»⁴⁴⁷. Αντίθετα οι απεργοί δημοσιεύουν στον τύπο ανακοίνωση στην οποία υποστηρίζουν ότι «η απεργία διατελεί υφισταμένη και ουδείς εκ των εργατών ταύτοις προσήλθε τοις ναυπηγοίς, πάντες δ' εργάζονται δι' ίδιον λογαριασμόν, έχοντες υπό ναυπήγησιν 4 μεγάλης χωρητικότητος πλοία...»⁴⁴⁸...ενώ διαψεύδουν φήμες ότι «δήθεν οι του σωματείου εργάται απειλούσι ότι θα κακοποιήσωσιν τους έξωθεν ελθόντας εργάτας του ναυπηγείου»⁴⁴⁹. Στις 8 Αυγούστου η αστυνομία συλλαμβάνει απεργούς «ανήκοντες εις το σύνδεσμον των εργατών, οίτινες ηπειλούν βαιοπραγίας κατά των έξωθεν ελθόντων εργατών του ναυπηγείου και ύβριζον και εμυκτήριζον αυτούς...»⁴⁵⁰.

Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς διαλύθηκε ο «σύνδεσμος» των εργατών του ναυπηγείου, φαίνεται όμως ότι, τουλάχιστον ως τις αρχές Οκτωβρίου, λειτουργούσε⁴⁵¹, ενώ η Πιστωτική Τράπεζα είχε υποσχεθεί ότι θα τον στήριζε

⁴⁴⁴ Εφημ. *Φανός*, 25. 8. 1879

⁴⁴⁵ Εφημ. *Πατρίς*, 14. 7. 1879 και 29. 7. 1879

⁴⁴⁶ Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι...*, ό.π.

⁴⁴⁷ Εφημ. *Πατρίς*, 28. 7. 1879

Εφημ. *Φανός*, 28. 7. 1879

⁴⁴⁸ Εφημ. *Ερμής*, 9. 8. 1879

⁴⁴⁹ Ό.π.

⁴⁵⁰ Εφημ. *Πατρίς*, 18. 8. 1879

⁴⁵¹ Οι πληροφορίες που έχουμε από τον Λυκούδη είναι διαφορετικές. Αυτός ισχυρίζεται ότι οι απεργοί επανήλθαν στην εργασία, άνευ όρων, τον Ιούλιο, αλλά τότε μπορούσε να απασχοληθεί μόνο το ¼ των εργατών που δούλευαν εκεί πριν την έναρξη της απεργίας. Βλέπε : Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι...*, ό.π., σελ. 218 -220

οικονομικά⁴⁵². Σύμφωνα πάντως με τον Λυκούδη πολλοί εργάτες αναγκάστηκαν να αναζητήσουν δουλειά σε άλλα νησιά, όπως η Χίος και η Κάσος⁴⁵³.

Ταυτόχρονα με την απεργία των εργατών του ναυπηγείου η συριανή κοινωνία θα συγκλονιστεί από μία άλλη οργανωμένη απεργιακή κινητοποίηση, αυτή των εργατών στα βυρσοδεψεία του νησιού. Σε αντίθεση με τους εργάτες του ναυπηγείου, οι βυρσοδέψες φαίνεται να έδρασαν περισσότερο «αυθόρμητα». Η απεργία τους ξέσπασε πέντε μέρες μετά απ' αυτή των εργατών του ναυπηγείου και ως βασικότερη αιτία θεωρείται η «νομισματική μεταβολή»⁴⁵⁴. Το γεγονός ότι τα περισσότερα βυρσοδεψεία ήταν συγκεντρωμένα κοντά στο ναυπηγείο, πράγμα που σημαίνει ότι οι βυρσοδέψες παρακολουθούσαν από πολύ κοντά την εξέλιξη της απεργίας εκεί, πρέπει να συντέλεσε σε μεγάλο βαθμό στην απεργιακή τους κινητοποίηση. Στις 17 Φεβρουαρίου 1879, «ομάς χιλίων περίπου εργατών, αφείσα τας εν τοις βυρσοδεψείοις εργασίας της, ήρξατο διατρέχουσα τας οδούς της πόλεως...διαμαρτυρουμένη κατά της του νομίσματος μεταβολής»⁴⁵⁵. Οι εργάτες που πληρώνονταν με υποτιμημένα ρωσικά και τουρκικά νομίσματα «επορεύθησαν εις το Νομαρχιακόν κατάστημα» όπου ο νομάρχης Σύρου Κ. Θεοχάρης τους ζητά να εκθέσουν γραπτώς τις απαιτήσεις τους. «Η των εργατών ομάς προχωρεί τότε προς τον ναόν του αγίου Νικολάου, αλλ' ευθύς, ως εκ μαγείας, τα πράγματα λαμβάνουσι διάφορον τροπήν. Οι κατά της νέας του νομίσματος αξίας διαμαρτυρούμενοι συμβάλλονται αλλήλοις σύμβασιν απεργίας, ης η λύσις τότε μόνον πραγματοποιήσεται όταν ικανοποιηθούν τα αιτήματά των»⁴⁵⁶.

Τα αιτήματα των βυρσοδεψών ήταν τα εξής : «1) Τα ημερομίσθιά των να πληρώνονται εις νομίσματα της διατιμήσεως, 2) Το ημερομίσθιον να μείνη το αυτό ως και πριν, πλην εις ταμιακήν διατίμησιν, τουτέστιν με την προσθήκην 27%, άτινα εισίν η μεταξύ αγοραίου και ταμιακού νομίσματος διαφορά, εν δικαιοσύνη δε θέλοντες την διανομήν των 27%, απεφάσισαν ίνα διανεμηθώσιν εις δύο ίσας μερίδας, ων η μία να βαρύνη τους εργοστασιάρχας, η δε τους εργάτας...,3) Να καταργηθή η ονομαζομένη κουτουράδα, 4) Να διανεμηθή η εργασία, οσηδήποτε και αν είναι αύτη, τοιουτοτρόπως ώστε

⁴⁵² Εφημ. Πατρύς, 6. 10. 1879

⁴⁵³ Λυκούδης Ε., ό.π., σελ. 180

⁴⁵⁴ Εφημ. Πατρύς, 21. 2. 1879

⁴⁵⁵ Εφημ. Πατρύς, 24. 2. 1879

⁴⁵⁶ Εφημ. Πατρύς, 24. 2. 1879

άπαντες οι εργάται να εργάζονται αναλόγως, 5) Να ελαττωθώσιν αι ώραι της εργασίας, 6) Να καταργηθή η επί δύο ώρας κατά τας Κυριακάς εργασία»⁴⁵⁷.

Την επόμενη μέρα 18 Φεβρουαρίου «τινές των εργατών, οι μη συμμεριζόμενοι τας σκέψεις των πολλών ή μείζονας ανάγκας έχοντες, αρχίζουν εργασία εις το εργοστάσιον του βυρσοδεψείου του Κ. Σαλούστρου, πλην τότε δη εκμανές το πλήθος ορμά και ζητεί να επιβάλη δια της βίας την παύσιν της εργασίας· χωροφύλαξ θελήσας να εμποδίση την εκβίασιν λιθοβολείται και τραυματίζεται, προστρέχουσιν έτεροι εις τον τόπον της πράξεως και η ρήξις απειλείται. Ο Νομάρχης, ο Εισαγγελεύς, ο Δήμαρχος και ο Μοίραρχος προστρέχουσιν επίσης, αλλ' η βία κατισχύει, το εργοστάσιον κλείεται και οι θέλοντες να εργασθώσι τύπτονται. Οι άνω εκτεθέντες όροι των εργατών αναγράφονται επί χάρτου και φέρονται εις τους εργοστασιάρχας υπό του όχλου όπως υπογράφωσιν· ούτοι αρνούνται και κλείουσι και τα ιδιαίτερα αυτών γραφεία. Η πόλις διατελεί ανάστατος»⁴⁵⁸.

Το απόγευμα οι εργοστασιάρχες βυρσοδέψες «συμβάλλονται όπως χορηγήσωσι κεφάλαια και ζυμωθή άρτος πωλούμενος την επαύριον αντί χρημάτων αγοραίων και με ήσσονα αξίαν, ώστε η πρόφασις των εργατών, δικαιολογούμενων ότι αι απαιτήσεις των στηρίζονται εις την μεταβολήν της αξίας του άρτου, να εκλείψει. Πρωτοουργοί τινές των ανησυχούντων συλλαμβάνονται και ελπίζεται η αύριον ανέφελος και η επάνοδος της εργασίας πιθανή.»⁴⁵⁹. Σε αντίθεση όμως με την *Πατρίδα*, η *Πανόπη*⁴⁶⁰ υποστηρίζει ότι δεν έγιναν έκτροπα κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων, αλλά ότι «ο ευάγωγος λαός της Ερμουπόλεως περιορίσθη εις νομίμους και συνετάς διαδηλώσεις»⁴⁶¹. Επίσης πληροφορεί ότι εκλέχτηκε επιτροπή από τους διαδηλωτές οι οποία σε συνεργασία με τον Δήμαρχο, το Νομάρχη και το εμπορικό επιμελητήριο

⁴⁵⁷ Εφημ. Πατρίς, 24. 2. 1879

⁴⁵⁸ Εφημ. Πατρίς, 24. 2. 1879

⁴⁵⁹ Ο.π.

⁴⁶⁰ Η εφημερίδα *Πανόπη* ανήκε στην αντιπολίτευση του Δήμου. Συντάκτης της ήταν ο Κυτριλάκης, ο οποίος «υπηρέτησεν ως γραφεύς παρά τη δημαρχία, επί εννέας μήνας άνευ διορισμού και δια τούτο μη δικαιούμενος εις πληρωμήν μισθοῦ...εφρόνει ότι έπρεπε να τον πληρώση ο δήμος, επειδή δε η επιθυμία του δεν εξεπληρούτο, εγένετο υπεύθυνος συντάκτης της «Πανόπης» και «εξέγειρε τα πνεύματα κατά του κ. Δημάρχου». Βλέπε :

Ανώνυμος, *Η δημοτική εκλογή...*, ό.π., σελ. 10

Δήμαρχος τότε ήταν ο Δ. Βαφιαδάκης. Ο Βαφιαδάκης διετέλεσε Δήμαρχος από το 1870 ως το 1887 και από το 1895 ως το 1898, χρονιά του θανάτου του. Έμπορος, τραπεζίτης, συμμετοχος σε βιομηχανικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, ήταν βασικό στέλεχος της Ελληνικής Ατμοπλοΐας. Για τη δράση του βλέπε :

Λούκος Χ., *Πεθαίνοντας στη Σύρο...*, ό.π., σελ. 22 – 24 και 75 - 76

⁴⁶¹ Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 1879

αποφάσισαν «τα μεν νομίσματα να κυκλοφορώσι κατά την μέχρι τούδε επικρατούσαν αγοραίαν διατίμησιν, οι δε πωληταί των τροφίμων να δέχονται, εάν θέλωσι, το εκ δέκα καπικίων ρωσικόν νόμισμα εις 35 λεπτά, καθώς επίσης να ήναι υποχρεωμένοι να επιστρέφωσι εις τον δίδοντα αυτοίς χαρτονόμισμα, κερμάτια ουχί των 35 λεπτών αλλ' άλλα άλλου είδους εν η περιπτώσει και αυτοί δεν δέχονται τα των 35 λεπτών»⁴⁶². Οι αρτοποιοί όμως επιμένουν να πληρώνονται σε ταμιακά νομίσματα και να δίνουν το υπόλοιπο σε ρωσικά ή τουρκικά νομίσματα με διατίμηση που αυτοί επέβαλαν⁴⁶³.

Την επόμενη μέρα «Συνεπεία της εκτάκτου ένεκα της απεργίας καταστάσεως των πνευμάτων εν τη πόλει μας, αι αρχαί εξήτησαν τηλεγραφικώς χθές, και σήμερα αφίχθησαν εξ Αθηνών 50 άνδρες του λόχου των σκαπανέων...προς ενίσχυσιν της ενταύθα φρουράς. Πολλοί των εργατών προσήλθον και εργάζονται εν τοις βυρσοδεψείοις, ων την ασφάλειαν ανέλαβεν η σήμερα αφιχθείσα ένοπλος δύναμις. Άλλοι εργάται περιφέρονται εισέτι επιμένοντες εις την απεργίαν. Ο δια των κεφαλαίων των εργοστασιαρχών βυρσοδεψών κατασκευασθείς άρτος πωλείται από πρωίας προς 50 λεπτά αγοραία την οκάν.»⁴⁶⁴. Η Πανόπη πάλι αποσιωπά την αποστολή στρατού από την Αθήνα και υποστηρίζει ότι : «αι συντεχνίαι των ναυπηγών και των βυρσοδεψών, πεισθείσαι ότι αι απαιτήσεις αυτών εν ώρα ελλείψεως εργασίας είναι παράλογοι, αι δε ορκομωσίοι αυτών ότι αυτούς τους ίδιους θα βλάψωσι, πολλώ δε μάλλον ότι θα υποστώσι ποινικάς καταδιώξεις εάν προβώσι εις άτακτα κινήματα, μετεμελήθησαν και επανήλθον εις τα έργα των...Οι δε βιομήχανοι, ήτοι οι αρτοποιοί...αφού μήτε υπό του κ. Νομάρχου προτρεπόμενοι, μήτε υπό των άλλων βιομηχάνων και των αξιότιμων συμπολιτών παρακαλούμενοι δεν επείσθησαν να αφήσωσι το νόμισμα εις την προτέραν αυτού αξίαν, ήδη, ότε οι συνεταιρισθέντες και άρτον εξ ιδίων κεφαλαίων κατασκευάζοντες πωλούσιν αυτόν εις τιμήν ευθυνοτάτην, κατενόησαν ότι δεν είναι εύκολον δύο ή τρεις να επιβάλλωσι την εαυτών θέλησιν τοις πολλοίς...ούτω δε και αυτοί ήρχισαν ήδη να μεταμέλονται...»⁴⁶⁵.

⁴⁶² Ο.π.

⁴⁶³ Ο.π.

⁴⁶⁴ Εφημ. Πατρίς, 24. 2. 1879

⁴⁶⁵ Εφημ. Πανόπη, 24. 2. 1879

γ) Ο τοπικός τύπος, οι αστοί και οι «άλλοι» : αδυναμία σαφούς προσδιορισμού των απεργών

Μελετώντας τις απεργίες του 1879, το πρώτο που μπορούμε να επισημάνουμε είναι η αδυναμία του τοπικού τύπου και όσων αστών ασχολήθηκαν με τις απεργίες να προσδιορίσουν με ακρίβεια τους «άλλους». Αν και στον τύπο υπάρχουν ανακοινώσεις των απεργών εργατών στο ναυπηγείο που αυτοπροσδιορίζονται ως «Εταιρεία των εργατών του Ναυπηγείου Σύρου»⁴⁶⁶, παρ' όλα αυτά τόσο στις εφημερίδες όσο και στο βιβλίο του Λυκούδη η παραπάνω ονομασία της «εταιρείας» δε χρησιμοποιείται συνήθως⁴⁶⁷. Ο Λυκούδης την ονομάζει «Αδελφικό σύνδεσμο των ξυλουργών του Ναυπηγείου Σύρου»⁴⁶⁸ ενώ στις εφημερίδες συνήθως αποκαλείται «εργατικός σύνδεσμος»⁴⁶⁹. Το ενδιαφέρον είναι ότι ακόμα και στην ίδια εφημερίδα η επωνυμία της «εταιρείας» των απεργών ποικίλει. Έτσι στην *Πατρίδα* τη συναντάμε όχι μόνο ως «εταιρία» αλλά και ως «σύνδεσμον»⁴⁷⁰ ή «οργάνωσιν»⁴⁷¹. Ταυτόχρονα ο τύπος αναφερόμενος γενικά στις επαγγελματικές κατηγορίες των εργατών του ναυπηγείου και των βυρσοδεψιών τις ονομάζει «συντεχνίες»⁴⁷², ενώ θεωρείται ότι οι εργάτες των βυρσοδεψείων είχαν συστήσει «συνεταιρισμό» προκειμένου να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους⁴⁷³. Γενικά οι παραπάνω όροι χρησιμοποιούνται χωρίς σοβαρές εννοιολογικές διαφοροποιήσεις για να προσδιορίσουν την οργάνωση των εργατών. Μπορεί βέβαια το νόημα των όρων να μην είναι συγκεκριμένο, ωστόσο η χρήση τους από τον κυρίαρχο λόγο μοιάζει να είναι αποτελεσματική. Εναλλάσσονται μεταξύ τους χωρίς να παρατηρούμε ενδείξεις δισταγμού στη χρήση τους. Αποτελούν όρους που, όπως θα δούμε παρακάτω, χρησιμοποιούνται με την ίδια άνεση και από τους εργάτες, και συνιστούν τμήμα του ιστορικού τους λεξιλογίου.

⁴⁶⁶ Εφημ. *Πατρίς*, 14. 7. 1879

⁴⁶⁷ Εξαίρεση αποτελεί η εφημερίδα *Ερμής*. Βλέπε :

Εφημ. *Ερμής*, 9. 8. 1879

⁴⁶⁸ Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδα βιομηχανία...*, ό.π., σελ. 124.

⁴⁶⁹ Εφημ. *Πατρίς*, 17. 2. 1879

Εφημ. *Φανός*, 14. 8. 1879

⁴⁷⁰ Εφημ. *Πατρίς*, 17. 2. 1879 και 6. 10. 1879

⁴⁷¹ Εφημ. *Πατρίς*, 14. 7. 1879

⁴⁷² Ενδεικτικά βλέπε :

Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 1879

⁴⁷³ Εφημ. *Πανόπη*, ό.π.

Η αδυναμία να προσδιοριστούν με ακρίβεια τόσο η «εταιρεία των εργατών» του ναυπηγείου, όσο και οι απεργοί βυρσοδέψες, μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε νόμος που να καθορίζει με σαφήνεια τον ακριβή ορισμό των συλλογικών οργανώσεων επαγγελματικών συμφερόντων. Το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις ως το 1911, διαγράφονταν από τις νομικές αντιλήψεις για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, που αναπτύχθηκε στην Εθνική Συνέλευση του 1864⁴⁷⁴ που δεν αφορούσε όμως επαγγελματικές ενώσεις⁴⁷⁵. Οι αστοί της εποχής για να περιγράψουν τους «άλλους» χρησιμοποιούν ένα ήδη γνωστό σ' αυτούς λεξιλόγιο, που έλκει τις αναφορές του από το παρελθόν και το οποίο κατασκευάστηκε για να δηλώνει άλλου είδους κοινωνικές σχέσεις. Η νέα κοινωνική πραγματικότητα που αναδύεται μέσα από τις απεργιακές κινητοποιήσεις δεν μπορεί ακόμη να αποκρυσταλωθεί μέσα στο κοινωνικό τους λεξιλόγιο με αποτέλεσμα αυτό να έχει επιπτώσεις στο ακριβή προσδιορισμό του «άλλου» που παραμένει χωρίς σαφή κοινωνικά χαρακτηριστικά.

⁴⁷⁴ Για τη συζήτηση σχετικά με τις ελευθερίες των πολιτικών και θρησκευτικών ενώσεων βλέπε τα στενογραφημένα πρακτικά της *Είσημον Εφημερίδος της Συνελεύσεως του 1864*, σελ. 108 – 158.

Για τα επαγγελματικά σωματεία πριν το 1914 βλέπε : Μουδόπουλος Στ., «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σελ. 225 - 231

⁴⁷⁵ Το σύνταγμα του 1864 δεν αναφερόταν στις επαγγελματικές ενώσεις. Τα πρώτα εργατικά σωματεία που άρχισαν να ιδρύονται τη δεκαετία του 1870, λειτουργούσαν με ειδικά βασιλικά διατάγματα και είχαν την υποχρέωση να υποβάλλουν ετήσια λογοδοσία στο Υπουργείο Εσωτερικών, που ασκούσε την εποπτεία τους. Βλέπε και : Γκούτος Χ., *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος, 1834 – 1914*, τ. Α', Αθήνα 1988, σελ. 70

δ) Η αντιμετώπιση των απεργιών από τον τοπικό τύπο

Αρχικά ο τοπικός τύπος υποδέχτηκε την απεργία ως έκφραση των «εργατικών δικαίων»: «το δίκαιον των εργατών, συνεταιρισθέντων και συνδεθέντων επί τη προσδοκία αυξήσεως των ημερομισθίων, ην πανθομολογούμενον»⁴⁷⁶, ενώ και η *Πανόπη*⁴⁷⁷ θεωρεί ότι τόσο η απαίτηση των εργατών στα βυρσοδεψεία να πληρώνονται σε ταμιακά νομίσματα, όσο και η κατάργηση της λεγόμενης μάγκας (manca), δηλαδή της δωρεάν εργασίας για κάποιες ώρες, «κατ' αμφοτέρα αυτά η εργατική τάξις έχει δίκαιον». Την ίδια άποψη ως προς το δίκαιο των αιτημάτων τους διατυπώνει και ο Ε. Λυκούδης. Έτσι για παράδειγμα, παραδέχεται ότι το αίτημα της κατάργησης της εργασίας την Κυριακή «προσβάλλει το θρησκευτικόν αίσθημα των απλοϊκών τούτων ανθρώπων και το δίκαιον»⁴⁷⁸, μόνο που κατά τη γνώμη του «των πλείστων εξ αυτών (των αιτημάτων) η εκπλήρωσις είναι αδύνατος, διότι ήθελε καταστρέψει και αυτούς και τους εργοδότας»⁴⁷⁹.

Καμιά από τις εφημερίδες δεν αμφισβητεί τη νομιμότητα του εγχειρήματος. Από πού πηγάζει όμως αυτή η γενική αποδοχή μιας απεργιακής κινητοποίησης που ταυτόχρονα περιγράφεται πρωτοφανής ως προς το μέγεθος και το χαρακτήρα της για τα δεδομένα του νησιού;

Η πρώτη πιθανή εξήγηση είναι ότι οι διανοούμενοι και ένα μεγάλο μέρος των αστών φοβούνται έναν ενδεχόμενο εκτραχηλισμό της κατάστασης: «Η συμφώνος προς το δίκαιον εκτίμησις των παραπόνων των εργατών είναι καθήκον επιβαλλόμενον τοις κεφαλαιούχοις και συνάμα συμφέρουσα αυτοίς σκέψις. Σμικρά και εντός του πρέποντος σημερινή παραχώρησις δύναται να αποτρέψη μείζονας εν τω μέλλοντι ζημίας»⁴⁸⁰. Μια μέρα πριν η *Πανόπη* προειδοποιεί: «Καθήκον έχομεν να υπομνήσωμεν εις τους διευθύνοντας τας συναθροίσεις να προσέχωσιν όπως μη αποβώσι προς βλάβην της εργατικής τάξεως...Ανάγκη άρα συνέσεως...μη τα σήμερον εννόμως και ελλόγως πραττόμενα, αύριον λάβωσι χαρακτήρα άνομον και οχλαγωγικόν»⁴⁸¹ Το φάντασμα του «κομμουνισμού», μετά το 1848 και την παρισινή Κομμούνια του

⁴⁷⁶ Εφημ. *Παρίς*, 17. 2. 1879

⁴⁷⁷ Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 2879

⁴⁷⁸ Εφημ. *Παρίς*, 23. 6. 1879

⁴⁷⁹ Εφημ. *Παρίς*, 23. 6. 1879

⁴⁸⁰ Εφημ. *Παρίς*, 21. 2. 1879

⁴⁸¹ Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 1879

1871, φαίνεται να καταδιώκει τους ενημερωμένους για τα διεθνή ζητήματα αστούς του νησιού που τρέμουν μπροστά στο ενδεχόμενο μιας ανάλογης δημοκρατικής παραφοράς της ντόπιας εργατικής τάξης.

Σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούσε ο οικονομικός φιλελευθερισμός, με την έμφαση στην ατομική ελευθερία και την πίστη στις δυνατότητες προόδου της ανθρωπότητας μέσω του ανταγωνισμού στις ελεύθερες από κάθε καταναγκασμό αγορές, η «περί την εργασίαν ελευθερία»⁴⁸² θεωρείται απαραβίαστο δικαίωμα του κάθε ατόμου. Η αποδοχή λοιπόν της απεργιακής κινητοποίησης οφείλεται και στο γεγονός ότι το άτομο θεωρείται ότι πρέπει ελεύθερα να αποφασίζει πού και κάτω από ποιες συνθήκες θα διαθέσει την εργατική του δύναμη⁴⁸³. Ταυτόχρονα όμως προβάλλεται το επιχείρημα ότι καταπατείται αυτό το αναφαίρετο δικαίωμα και παραβιάζεται ο νόμος αφού στο όνομα των εργατικών δικαιών παρεμποδίζονται να εργαστούν όσοι δε συμφωνούν με τις εργατικές διεκδικήσεις: «Είμαι εργάτης, δε θέλω να εργασθώ διότι αξιώ να με πληρώσουν ούτως. Τούτο είναι δικαίωμά μου. Δεν δύναμαι όμως και να εμποδίζω τον άλλον από του να εργάζεται, διότι τούτο είναι αδίκημα τιμωρούμενον υπό του νόμου»⁴⁸⁴.

Το ιδεολόγημα της «κοινωνικά ομοιογενούς» ελληνικής κοινωνίας με τις διάφορες παραλλαγές του, που εκείνη τη δεκαετία είχε αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του στο λόγο των ντόπιων αστών, αν και μοιάζει μετά την έκρηξη των απεργιακών κινητοποιήσεων να καταρρέει, βρίσκει ένθερμους υποστηρικτές μεταξύ του τοπικού τύπου του οποίου ένα μέρος του αναπαράγει την επιχειρηματολογία για την επιρροή που ασκούσαν κάποιοι επιτήδειοι πάνω στους αφελείς εργάτες: «Ενόψει των βουλευτικών εκλογών σας τάζουν εσάς των μαραγκών ότι θα σας δώσουν κεφάλαια δια να ναυπηγήσετε πλοία...Ενθυμείσθε σεις οι ταμπάκηδες όταν εκάματε την απεργίαν εκείνην πόσα σας υπεσχέθησαν και τίποτε δεν έκαμαν αλλά σας ηπάτησαν οικτρώς...»⁴⁸⁵. Σύμφωνα μάλιστα με την *Πανόπη* της 17 και 24 Φεβρουαρίου,

⁴⁸² Λυκούδης Ε., ό.π., σελ. 37

⁴⁸³ Ο.π..

Ο Λυκούδης μάλιστα θεωρεί ότι η ελευθερία της απεργίας είναι προτιμότερη από την απαγόρευσή της, γιατί διδάσκει τους εργάτες να τη χρησιμοποιούν σωστά, όπως η ελευθερία της αυτοκτονίας διδάσκει στον άνθρωπο τη ζωή. Βλέπε :

Λυκούδης Ε., ό.π., σελ. 52

Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 1879

⁴⁸⁴ Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 1879

⁴⁸⁵ Εφημ. *Αηδών*, 22. 9. 1879

ένας Μακρακιστής⁴⁸⁶, ο Δ. Μπάσης, εργάτης και ευνοούμενος του δημάρχου Βαφιαδάκη, επίτροπος της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου «ωδήγει εις Αγ. Γεώργιον τους εργάτας και εξεβίαζε τον εκεί παρατυχόντα ιερέα να ορκίση αυτούς...Προ πολλού άλλος...υπό το πρόσχημα κήρυκος των ευαγγελικών αληθειών, εδίδαξε το της κοινοκτημοσύνης δόγμα, μεταχειρισθείς ως θέμα το ευαγγελικόν ρητόν «ο έχων μεταδώτω εκ του εαυτού το μη έχοντι». Εκεί...οι εσπερινοί φοιτηταί ηκροάσαντο πολλών τοιούτων ανατρεπτικών της κοινωνίας δογμάτων και εκεί εδιδάχθησαν ότι πρέπει να μετέχωσι των κερδών των εργοστασιαρχών αναλόγως και οι εργάται»⁴⁸⁷.

Γενικά στον τοπικό τύπο κυριαρχεί η αντίληψη ότι οι απεργίες είναι υποκινούμενες από ταραχοποιά στοιχεία που είχαν παραπλανήσει τους εργάτες, είτε ότι οι απεργοί είχαν πέσει θύματα της πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των υποψήφιων δημάρχων στις δημοτικές εκλογές που θα γίνονταν τον Απρίλιο του 1879⁴⁸⁸. Σε γενικές γραμμές, χωρίς να αμφισβητείται ότι η «εργατική τάξη» - οι «εργατικές τάξεις» και οι κάτοχοι του κεφαλαίου αποτελούν τους δύο πόλους της αντιπαράθεσης, αυτό που αναδεικνύεται σε πεδίο του δημόσιου διαλόγου είναι η αμφισβήτηση της ύπαρξης εργατικού ζητήματος⁴⁸⁹. Θεωρείται ότι πίσω από τις απεργιακές κινητοποιήσεις κρύβονται άτομα που επιδιώκουν να χειραγωγήσουν ή να εκμεταλλευτούν τους εργάτες για ξένα προς την εργατική τάξη συμφέροντα και ότι στην πραγματικότητα οι εργάτες εξαπατήθηκαν⁴⁹⁰. Κάποια μάλιστα εφημερίδα ισχυρίζεται ότι «αι απαιτήσεις των εργατών (των βυρσοδεψείων) αι οποίαι στηρίζονται εις την μεταβολήν της αξίας του άρτου» ήταν «πρόφασις»⁴⁹¹, ενώ λίγους μήνες μετά και ενώ η απεργία των «εργατών» του ναυπηγείου συνεχιζόταν, υποστήριξε την άποψη ότι η απεργία εντασσόταν στα μοχθηρά σχέδια «γνωστών τινών

⁴⁸⁶ Για το Μακρακισμό βλέπε :

Καλαφάτης Θ., «Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία : οι οπαδοί του Απόστολου Μαρκάκη στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890 – 1900)», *Τα Ιστορικά*, τ. 18 - 19, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1993, σελ. 113 – 142.

⁴⁸⁷ Εφημ. *Πανόπη*, 24. 2. 1879

⁴⁸⁸ Εφημ. *Αηδών*, 22. 9. 1879

⁴⁸⁹ Λυκούδης Ε., ό.π., σελ.5

⁴⁹⁰ Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 2879

Εφημ. *Ερμής*, 26. 2. 1879

Εφημ. *Πατρίς*, 5. 5. 1879 και 29. 7. 1879

Εφημ. *Αηδών*, 22. 9. 1879

Λυκούδης Ε., ό.π., σελ. 146

⁴⁹¹ Εφημ. *Πατρίς*, 21. 2. 1879

προσώπων, επιδιωκόντων ίδια συμφέροντα εν τη πενία και τη αναστατώσει του εργατικού της πόλεως μας πληθυσμού»⁴⁹².

Την αρχική λοιπόν αποδοχή των «εργατικών δικαίων» διαδέχεται μια αρνητική στάση, όχι τόσο απέναντι στην ίδια την εργατική τάξη που αντιμετωπίζεται μάλλον με πνεύμα πατερναλισμού, όσο απέναντι «στους ανατρεπτικούς ανθρώπους»⁴⁹³ που την παρασύρουν, στους υποκινητές.

Τόσο στην περίπτωση της απεργίας στα βυρσοδεψεία, όσο και σ' αυτήν του ναυπηγείου, βλέπουμε να αναπτύσσεται μια δυαδική οπτική: από τη μία οι «καλοί εργάτες», οι «μη συμμεριζόμενοι τας σκέψεις των πολλών ή μείζονας ανάγκας έχοντες»⁴⁹⁴, που πιάνουν δουλειά, και από την άλλη οι «κακοί εργάτες», ο «όχλος, το εκμανές πλήθος»⁴⁹⁵, που «δια τρόπον ανοικείου και επιβλαβούς εις τα συμφέροντα των εργοστασίων, ήτοι δι' απεργίας και δι' εκβιαστικών μέσων»⁴⁹⁶ επιδιώκουν να πετύχουν τους στόχους τους. Η αντιδιαστολή αυτή είναι πιο έντονη στην περίπτωση των «ναυπηγοεργατών», καθώς η απεργία τους διήρκεσε πολύ περισσότερο. Στο ένα άκρο βρίσκονται εργάτες «εκ της πόλεως ημών και εκ των εν τω εξωτερικώ», οι οποίοι «προσελθόντων τοις ναυπηγοίς» ήταν πρόθυμοι «να υπουργήσωσιν αυτοίς»⁴⁹⁷ και στο άλλο άκρο αυτοί που «κατατυραννούν τους εργοδότης και τους πλοιάρχους τους προσερχομένους εις κατασκευήν πλοίων» και οι οποίοι «μια παρατήρησις εις τον εργάτην περί της κακής αυτού εργασίας ή της αμελείας του προκαλεί την παύσιν των εργασιών όλων ομού των εργατών και το ναυπηγούμενον πλοίον μένει άνευ εργατών»⁴⁹⁸.

⁴⁹² Εφημ. *Παρίς*, 5. 5. 1879.

⁴⁹³ Εφημ. *Πανόπη*, 20. 2. 1879

⁴⁹⁴ Εφημ. *Παρίς*, 21. 2. 1879

⁴⁹⁵ Ο.π.

⁴⁹⁶ Ο.π.

⁴⁹⁷ Εφημ. *Φανός*, 28. 7. 1879

Εφημ. *Παρίς*, 28. 7. 1879

⁴⁹⁸ Εφημ. *Παρίς*, 7. 7. 1879

ε) Η αντίδραση των εργοδοτών

Και στις δύο απεργίες οι εργοδότες προσπάθησαν να αντιδράσουν. Οι βιομήχανοι βυρσοδέψες αποφάσισαν να βάλουν από κοινού κεφάλαια και κατασκεύασαν άρτο που τον πουλούσαν σε αγοραία τιμή, φτηνότερα από τους αρτοποιούς, προκειμένου να ικανοποιήσουν το αίτημα των απεργών και να αποδυναμωθεί η ένταση, ενώ οι ναυπηγοί αρχικά προβαίνουν σε απολύσεις εργατών και πιέζουν να καταργηθεί το «συμβόλαιο» με τους εργάτες, ενώ το καλοκαίρι «βλέποντες το εκ της απεργίας κακόν κορυφούμενον οσημέραι, συνεταιρισθέντες προς αλλήλους μετεπέμψαντο ναυπηγούς εκ Σπετσών, Ύδρας και αλλαχόθεν και, παραλαβόντες και τινες των αποσπασθέντων της συστάσεως των εργατών, ήρξαντο των εργασιών των...»⁴⁹⁹.

Ταυτόχρονα όμως, και με τη δικαιολογία ότι οι απεργοί εμπόδιζαν αυτούς που ήθελαν να εργαστούν να προσέλθουν στους χώρους εργασίας, οι απεργίες αντιμετωπίστηκαν και με κατασταλτικά μέσα. Στην περίπτωση των βυρσοδεψών κλήθηκαν 50 σκαπανείς από την Αθήνα⁵⁰⁰, ενώ από τους απεργούς του ναυπηγείου συνελήφθησαν «τινές ανήκοντες εις το σύνδεσμον των εργατών»⁵⁰¹. Αν όμως στους βυρσοδέψες ο κατασταλτικός μηχανισμός λειτούργησε σχεδόν άμεσα, στην απεργία του ναυπηγείου, τα πράγματα εξελίχτηκαν διαφορετικά. Οι εργοδότες ναυπηγοί άργησαν να ζητήσουν την επέμβαση της αστυνομίας. Ένας πιθανός λόγος ήταν ότι περίμεναν πως ο «συνεταιρισμός τους» θα μπορούσε να ανταγωνιστεί την εταιρεία των εργατών και η αστυνομία κλήθηκε όταν πια είδαν ότι αυτό ήταν πολύ δύσκολο.

Οι λόγοι για τις παραπάνω αντιδράσεις των συριανών βιομηχάνων στις κινητοποιήσεις του προσωπικού τους πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στις δομές της ντόπιας αλλά και του συνόλου της ελληνικής βιομηχανίας της εποχής. Ο νευραλγικός ρόλος του εξωτερικού εμπορίου στην ντόπια και εθνική οικονομία, ο οποίος σημειώνει κάμψη εξαιτίας της Μεγάλης Ύφεσης που ξεκινά στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1870⁵⁰² και η κρίση του Ανατολικού

⁴⁹⁹ Εφημ. Πατρίς, 29. 7. 1879

⁵⁰⁰ Εφημ., Πατρίς, 21. 2. 1879

⁵⁰¹ Εφημ. Φανός, 14. 8. 1879

Εφημ. Πατρίς, 18. 8. 1879

⁵⁰² Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, ό.π., σελ. 84 – 98 και 251 –259

ζητήματος του 1875 - 1881⁵⁰³ είναι οι πιο σημαντικοί εξωγενείς παράγοντες που πλήττουν την τοπικό και εθνικό τομέα της οικονομίας. Με κατακερματισμένη την παραγωγή σε μικρές επιχειρήσεις, χειροτεχνικού – χειρωνακτικού χαρακτήρα, ελάχιστα ή καθόλου εκμηχανισμένες, που η μεταποιητική τους δραστηριότητα περιορίζεται στις τελευταίες φάσεις της παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων, παράγοντας χαμηλή προστιθέμενη αξία, εξαρτημένοι από το εξωτερικό για τις πρώτες ύλες και τα μηχανήματα, επικουρούμενοι ανεπαρκώς από ένα τοπικό πιστωτικό σύστημα που έχει αρχίσει να πλήττεται ανεπανόρθωτα, με τον τομέα της ναυπηγικής να αντιμετωπίζει βαθιά κρίση εξαιτίας της χρήσης του ατμού και την επακόλουθη πτώση των ναύλων και τελικά με την κατάργηση της Ερμούπολης ως διαμετακομιστική αποθήκη⁵⁰⁴, οι ντόπιοι βιομήχανοι διαθέτουν μόνο μία μεταβλητή την οποία μπορούν να επηρεάζουν : την τιμή της εργασίας. Η ύπαρξη μιας κατακερματισμένης και ημιτελούς αγοράς εργασίας, η οποία επέτρεπε την εμφάνιση «σε τοπικά και χρονικά περιορισμένη έκταση υψηλών μισθών, που καταρρέουν με την ελάχιστη αύξηση της προσφοράς εργασίας»⁵⁰⁵ αποτελούσε για τους ντόπιους βιομηχάνους τον κινητήριο μοχλό για τις δραστηριότητές τους, ταυτόχρονα όμως και το Δούρειο Ίππο τους. Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 η απόπειρα να αντιμετωπίσουν την οικονομική ύφεση μέσω της καθήλωσης των μισθών και της απόλυσης εργατικού δυναμικού μεταβάλλεται τελικά στη σημαντικότερη πηγή των προβλημάτων τους.

⁵⁰³ Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, Αθήνα 1982, σελ. 195 - 215

⁵⁰⁴ Για τη βιομηχανική δομή της Ερμούπολης εκείνη την περίοδο και την κρίση που την πλήττει βλέπε :

Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές...*, ό.π., σελ. 267 – 270

Αγριαντώνη Χ., «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 603 – 608

Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Νεοελληνική πόλη...*, ό.π., σελ. 609 – 634

Αγριαντώνη Χ., «Η θέση της Ερμούπολης στην ελληνική οικονομία τον 19^ο αιώνα : οι παγίδες των πηγών», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σελ. 193 – 199.

⁵⁰⁵ Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη...*, ό.π., σελ. 33

στ) Οι απεργίες του 1879 : η απαρχή του «κοινωνικού ζητήματος» στην Ερμούπολη

Το τέλος των απεργιών αντιμετωπίζεται από τον τοπικό τύπο με ανακούφιση. Οι «αθώοι εργάτες» «μεταμελήθησαν»⁵⁰⁶, «ιδόντες ότι δια των διαδηλώσεων και της απεργίας ουδέν κατορθούσι και...όχι μόνον επανέλαβον τα έργα των αλλά και μετά παρακλήσεως προσήλθον της της εγοστασιάρχας της γίνωσι δεκτοί»⁵⁰⁷. Στην περίπτωση μάλιστα των εργατών του ναυπηγείου η λήξη της απεργίας προαναγγέλεται από το Δήμαρχο⁵⁰⁸, ενώ στην πραγματικότητα η απεργία συνεχιζόταν. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι απεργίες αυτές φαίνεται να βιώθηκαν από τους ντόπιους αστούς ως μια τραυματική εμπειρία που σημάδεψε τη συλλογική τους μνήμη.

Φαίνεται μάλιστα ότι για τους αστούς της πόλης, μετά τη δεκαετία του 1880, οι παραπάνω απεργίες δεν ταυτίζονται αποκλειστικά με τους επαγγελματικούς κλάδους των εργαζόμενων στα βυρσοδεψεία και στα ναυπηγεία της πόλης, αλλά με το σύνολο της εργατικής τάξης του νησιού και θεωρούνται ως μια περίοδος κατά την οποία είχε διασαλευτεί η συνοχή και η ευταξία της τοπικής κοινωνίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δικηγόρου Ι. Χατζιδάκη, ο οποίος στη διάρκεια της απεργίας των βυρσοδεψιών κατηγορήθηκε ότι «δήθεν αυτός παρώτρυνε της βυρσοδέψας εις τα έκτροπα εκείνα πραξικοπήματα...»⁵⁰⁹. Δεκαπέντε χρόνια μετά, ο Χατζιδάκης, υποψήφιος τότε βουλευτής του δηλιγιαννικού κόμματος ανακαλεί, σε προεκλογικό του λόγο, την απεργία του 1879, θυμίζοντας την προσφορά του προς την πόλη «ότε κληθείς παρά των παραπονούμενων τότε εργατών, δεν εδίστασα να τεθώ μεταξύ αυτών ...προς φύλαξιν της προδήλως διασαλευομένης τότε τάξεως...»⁵¹⁰

⁵⁰⁶ Εφημ. *Πανόπη*, 24. 2. 1879

⁵⁰⁷ Εφημ. *Ερμής*, 26. 2. 1879

⁵⁰⁸ Βλέπε διακήρυξη του Δημάρχου που δημοσιεύεται στον τοπικό τύπο, σύμφωνα με την οποία : «Η εκ της απεργίας των εργατών του Ναυπηγείου της ημετέρας πόλεως επελθούσα ανωμαλία εξέλιπεν εντελώς, πολλών εργατών και εκ των της ημετέρας πόλεως και εκ των εν τω εξωτερικώ προσελθόντων τοις ναυπηγοίς και προθυμοποιουμένων να υπουργήσωσιν αυτοίς...» Βλέπε :

Εφημ. *Πανόπη*, 28. 7. 1879

Εφημ. *Φανός*, 28. 7. 1879

Εφημ. *Πατρίς*, 28. 7. 1879

⁵⁰⁹ Εφημ. *Πανόπη*, 24. 2. 1879

⁵¹⁰ Χατζιδάκης Ι., *Λόγοι Ιωάννου Α. Χατζιδάκη*, ό.π., σελ. 5.

Ταυτόχρονα, από τη δεκαετία του 1880 και ως τα τέλη του αιώνα, κάθε φορά που η πόλη ερχόταν αντιμέτωπη με μια κρίση ο τοπικός τύπος παρέπεμπε, συνήθως με έμμεσο τρόπο, στις απεργίες του 1879, προτείνοντας μέτρα προκειμένου να προληφθεί μια ανάλογη κοινωνική αναταραχή⁵¹¹.

Οι απεργίες του 1879 θεωρούνται η πρώτη και τελευταία δυναμική παρουσία του εργατικού κινήματος στην Ερμούπολη του 19^{ου} αιώνα⁵¹². Η πραγματικότητα όμως είναι μάλλον διαφορετική. Αν και δε θα έχουμε ξανά απεργίες στους κλάδους της βυρσοδεψικής και της ναυπηγικής, δυναμικές κινητοποιήσεις θα προέλθουν από τον άλλο σημαντικό κλάδο της ερμουπολίτικης οικονομίας, αυτόν της ναυτιλίας. Η απεργία των πληρωμάτων της Ελληνικής Ατμοπλοΐας θα ξεσπάσει σε μια δύσκολη για το νησί αλλά και για την ίδια την εταιρεία, περίοδο. Η εταιρεία έχει μετατραπεί σε πεδίο πολιτικών και οικονομικών αντιπαραθέσεων μεταξύ, τόσο γαλλικών και γερμανικών τραπεζών για το ποιος θα της παραχωρήσει δάνεια, όσο και μεταξύ Κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, για την ιδιοποίηση των ψήφων των Ερμουπολιτών, ενώ ταυτόχρονα έντονη είναι και η σύγκρουση σε τοπικό επίπεδο μεταξύ των ντόπιων αντιμαχόμενων πολιτικά και οικονομικά κυρίαρχων ομάδων για το ποια θα επωφεληθεί από τη δεινή θέση στην οποία έχει περιέλθει η εταιρεία⁵¹³.

Στις αρχές Ιουνίου του 1890 «τα πληρώματα των ατμοπλοίων Πέλοπος, Ελπίδος, Επτανήσου και Ομονοίας, περί της εκατό περίπου άνδρες, εν σώματι μεταβάντες εδήλωσαν δια του Λιμεναρχείου εις την διοίκησιν της Ελληνικής Ατμοπλοΐας, ότι καθυστερουμένων της 8 μηνιαίων μισθοδοσιών, δεν εννοούσι να επιβώσι πλέον εις τα ατμόπλοια εις α υπηρετούσιν»⁵¹⁴. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε την αντίδραση του συμπολιτευόμενου τύπου, η αντιπολιτευόμενη πάντως εφημερίδα *Ήλιος*, που υποστήριζε το Δηλιγιάννη, αντιμετωπίζει με συμπάθεια την απεργία, θεωρώντας τους απεργούς «άτυχα θύματα της απάτης»⁵¹⁵ των εργοδοτών τους. Η στάση της συγκεκριμένης εφημερίδας μπορεί ως ένα μεγάλο βαθμό να εξηγηθεί αν λάβουμε υπόψη μας τις προσπάθειες του δηλιγιαννικού κόμματος να προσεγγίσει τις χαμηλότερες

⁵¹¹ Εφημ. *Παρίς*, 26. 5. 1884, 6. 10. 1884, 23. 11. 1891, 18. 1. 1897 και 20. 3. 1899

Εφημ. *Ήλιος*, 10. 1. 1890, 18. 1. 1890

⁵¹² Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία...», ό.π., σελ. 632

⁵¹³ Ό.π., σελ. 624 – 626.

⁵¹⁴ Εφημ. *Ήλιος*, 4. 6. 1890

⁵¹⁵ Ό.π.

εισοδηματικά τάξεις στηλιτεύοντας την πλουτοκρατία, το χρηματιστικό κεφάλαιο, την τοκογλυφία και την βαριά φορολογία που τους είχε επιβληθεί.

Φαίνεται ότι η διοίκηση της Ελληνικής Ατμοπλοΐας προσπάθησε να αντιμετωπίσει την απεργία στρατολογώντας «εκ των οδών διαφόρους, αγνώστου φυλής, εθνικότητας και επαγγέλματος»⁵¹⁶, κίνηση που καταγγέλει η εφημερίδα, ενώ την ίδια στάση κρατά και στην προσπάθεια καταστολής της απεργίας με τη χρήση στρατιωτικής δύναμης κατά των «ατυχών ναυτών και θερμαστών»⁵¹⁷. Δυστυχώς δεν έχουμε άλλες αναφορές στη συγκεκριμένη απεργία, φαίνεται όμως ότι πρέπει να έληξε μετά τη βίαιη καταστολή της. Το γεγονός ότι η συγκεκριμένη εφημερίδα ανήκει στην αντιπολίτευση φαίνεται να καθορίζει και τη στάση της απέναντι στην απεργία. Της σημαντικό ρόλο πρέπει να παίζει και το ότι, σε αντίθεση με της απεργίες του 1879, η απεργία αυτή ήταν μικρής εμβέλειας και αφορούσε ένα πολύ συγκεκριμένο κλάδο με λίγο εργατικό δυναμικό, συνεπώς δεν θεωρήθηκε ότι απειλεί την κοινωνική συνοχή της πόλης. Ίσως η στάση της εφημερίδας να ήταν διαφορετική αν η απεργία διαρκούσε περισσότερο. Αντίθετα οι ντόπιοι αστοί, που αποτελούσαν τη διοίκηση της εταιρείας φαίνεται να αντιλαμβάνονται την απεργία ως απειλή. Το γεγονός ότι, εκμεταλλευόμενοι την υπερπροσφορά εργασίας εξαιτίας της κρίσης που μαστίζει το νησί αυτή την περίοδο, χρησιμοποιούν απεργοσπάστες και το ότι, όταν το μέτρο αυτό δεν πιάνει εξαιτίας της άρνησης των μηχανικών της εταιρείας «να αποπλεύσωσιν μετά πληρώματος εξ αδαών της τέχνης και αγνώστων»⁵¹⁸ προχωρούν στη βίαιη καταστολή της απεργίας, φανερώνει ότι προτιμούν να προχωρήσουν σε ανοιχτή ρήξη προκειμένου να προλάβουν το ενδεχόμενο μιας γενικευμένης και ριζοσπαστικοποιημένης απεργιακής κινητοποίησης.

⁵¹⁶ Ο.π.

⁵¹⁷ Ο.π.

⁵¹⁸ Ο.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Οι απεργίες και οι «εργάτες»

α) Το εργασιακό «προφίλ» και οι στρατηγικές των απεργών

Τι είδους «εργάτες» ήταν οι απεργοί και ποιες στρατηγικές ακολούθησαν προκειμένου να διεκδικήσουν το δίκιο τους ;

Σε αντίθεση με την απεργία των βυρσοδεψών που, όπως είπαμε ήταν αρχικά μια μάλλον αυθόρμητη εκδήλωση δυσαρέσκειας απέναντι στην υποτίμηση των μισθών τους λόγω της νομισματικής αστάθειας, οι «εργάτες» του ναυπηγείου έδρασαν πολύ πιο οργανωμένα. Αφού με συμβολαιογραφική πράξη ίδρυσαν το «σύνδεσμό τους», ανακοίνωσαν τα αιτήματά τους στους εργοδότες τους, οι οποίοι αρχικά φαίνεται να τα αποδέχτηκαν, όταν όμως μετά από λίγες μέρες οι εργοδότες προσπάθησαν να αντιδράσουν, ξεκίνησαν πάλι απεργία. Φαίνεται μάλιστα ότι οι «εργάτες» εργάζονταν «πάντες δι' ίδιον λογαριασμόν των»⁵¹⁹ και ότι προχωρούσαν στη ναυπήγηση σκαφών «εκ των ιδίων ημών καταθέσεων και μικρών δανείων»⁵²⁰. Σε ανακοίνωση μάλιστα της «Εταιρίας των εργατών του Ναυπηγείου Σύρου», η οποία απαντούσε σε κατηγορίες εφημερίδων ότι η «διευθύνουσα τις επιτροπή» της «Εταιρίας των εργατών του Ναυπηγείου Σύρου...σήμερον διά μιας εντολής της καταπαύει τα έργα των ναυπηγούντων εν πλοίον, αύριον αντικαθήστησιν ανικάνους εργάτας εις τη θέσιν των καταλλήλων, ουαί δε τω εργοδότη εκείνω όστις ήθελε τολμήσει να αντιταχθή κατά των αποφάσεων των της ελευθερίας τούτων τυράννων»⁵²¹, επεσήμανε ότι η εταιρία, σε αντίθεση με τους εργοδότες ναυπηγούς που εξαπατούσαν τους πελάτες τους, προσπαθούσε να κατασκευάζει πλοία με χαμηλό κόστος και ταυτόχρονα να εξασφαλίζει δουλειά στο σύνολο των «εργατών»⁵²².

Το πρώτο που μπορούμε να επισημάνουμε είναι ότι οι ίδιοι οι απεργοί αυτοπροσδιορίζονται ως εργάτες. Οι εσωτερικές ιεραρχήσεις, η επαγγελματική ιεραρχία φαίνεται να παραμερίζονται μπροστά στον κοινό στόχο. Είναι όμως τα

⁵¹⁹ Εφημ. Πατρίς, 29. 7. 1879

⁵²⁰ Εφημ. Πατρίς, 14. 7. 1879

⁵²¹ Εφημ., Πατρίς, 7. 7. 1879

⁵²² Εφημ. Πατρίς, 14. 7. 1879

πράγματα έτσι στην πραγματικότητα ; Πρόκειται δηλαδή για «εργάτες» με την έννοια του εξαρτημένου μισθωτού ; Και κυρίως, παρά το γεγονός ότι οι ίδιοι ορίζουν τους εαυτούς τους ως «εργάτες» του ναυπηγείου, αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες ;

Σύμφωνα με τους ίδιους, οι «εργάτες» του ναυπηγείου ίδρυσαν την εταιρία με σκοπό την αλληλοβοήθεια αλλά και τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, την ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας και την αντιμετώπιση της ανεργίας των «εργατών». Μια πρώτη επομένως υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι πρόκειται για ένα εργατικό σωματείο, με μέλη αποκλειστικά εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες. Η πραγματικότητα όμως είναι μάλλον διαφορετική.

Έχει επισημανθεί ότι η σημαντικότερη ώθηση για απεργιακές κινητοποιήσεις και βίαια ξεσπάσματα στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες της εκβιομηχάνισης, δεν προήλθε από βιομηχανικούς εργάτες, αλλά από τεχνίτες, των οποίων οι αντιλήψεις είχαν βαθιές ρίζες σ' ένα προβιομηχανικό, συντεχνιακό κόσμο⁵²³. Οι πιο δραστήριοι και πολιτικά συνειδητοποιημένοι από τους φτωχούς εργαζόμενους δεν ήταν οι εργοστασιακοί προλετάριοι αλλά οι εξειδικευμένοι εργάτες, οι ανεξάρτητοι χειροτέχνες, αυτοί που ζούσαν και εργάζονταν ουσιαστικά όπως και πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση, αλλά τώρα με μεγαλύτερη πίεση⁵²⁴.

Η μελέτη των αιτημάτων των απεργών του ναυπηγείου, μας ωθεί να συμφωνήσουμε με την παραπάνω άποψη. Φαίνεται ότι στην πραγματικότητα ένα μεγάλο μέρος των απεργών του ναυπηγείου, αποτελούνταν από ειδικευμένους τεχνίτες, που συχνά εργάζονταν ως ανεξάρτητοι παραγωγοί και οι οποίοι έβλεπαν το εργασιακό τους μέλλον να απειλείται από την επενδυτική συμπεριφορά των αρχιναυπηγών. Αυτό που στην πραγματικότητα τους ώθησε να ιδρύσουν την «εταιρία» τους ήταν ο τρόμος τους μπροστά στο ενδεχόμενο να μετατραπούν από ανεξάρτητους παραγωγούς σε εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες.

Η διαίρεση των εργατών από τον «σύνδεσμο» σε «τέσσαρες τάξεις» με ανάλογο για κάθε «τάξη» ημερομίσθιο δηλώνει την επιθυμία αυτών των

⁵²³ Sewell W., *Work and Revolution in France : The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Καίμπριτζ 1980

⁵²⁴ Hobsbawm E., *Η εποχή των επαναστάσεων 1789 – 1848*, Αθήνα 2000, σελ. 302 -303

ειδικευμένων τεχνιτών να αντιδράσουν απέναντι στην προσπάθεια απαξίωσης της εργασίας τους από την επενδυτική τακτική των αρχιναυπηγών. Η κρίση που είχε πλήξει τη ναυτιλία με τη χρήση του ατμού, ανάγκαζε τους ναυπηγούς να κατασκευάζουν πλοία «εις τιμάς ηλαττωμένας κατά το τρίτον και πλέον της άλλοτε ζητουμένης διά ταύτην εργασίας»⁵²⁵. Προκειμένου να μειώσουν το κόστος κατασκευής, οι εργοδότες μείωναν την αμοιβή των εργατών σε χαμηλά επίπεδα και πολύ πιθανό να χρησιμοποιούσαν και ανειδίκευτους εργάτες στη θέση ειδικευμένων.

Το γεγονός ότι οι «εργάτες» επιδιώκουν να πληρώνονται ανάλογα με την «τάξη» στην οποία θα τους κατατάσσει ο «σύνδεσμος» δείχνει την πρόθεσή τους να διαφυλάξουν τις εσωτερικές ιεραρχήσεις μέσα στο επάγγελμά τους που φαίνεται να απειλούνταν από τις οικονομικές συνθήκες. Παρ' όλα αυτά οι ίδιοι αυτοχαρακτηρίζονται ως εργάτες χωρίς στον τίτλο του «συνδέσμου» - «εταιρείας» να γίνεται κάποια έστω νύξη στην εσωτερική επαγγελματική ιεραρχία.

Η επιμήκυνση της εργάσιμης μέρας σε συνδυασμό με τη συμπίεση του εργατικού ημερομισθίου εξασφάλιζε το χαμηλότερο κόστος παραγωγής για τους εργοδότες. Το χαμηλό μεροκάματο επιτυγχανόταν κυρίως με την κατ' αποκοπή εργασία και με την διευρυμένη χρήση ανειδίκευτης εργασίας. Αυτή η στρατηγική των εργοδοτών από τη μια δεν αντιστρατεύονταν τον εργατικό έλεγχο επί της παραγωγής, από την άλλη όμως αποτελούσε εγγύηση εναντίον της νωθρότητας και αυτόματο τέχνασμα για τη μείωση των ημερομισθίων σε περιόδους ύφεσης. Επίσης η εφαρμογή του κατ' αποκοπήν τρόπου αμοιβής, προϋπόθετε συχνά, και στην περίπτωση των εργατών στα ναυπηγεία είναι σίγουρο ότι ίσχυε, την ύπαρξη εργολαβικών ομάδων.

Η εργολαβική εργασία ήταν μια «μισθωτή εργασία προκαπιταλιστικού τύπου, καθώς συσχέτιζε την εργασία με τα συγγενικά δίκτυα και τους δεσμούς των συντοπιτών και ανταποκρίνονταν σε νοοτροπικές αντιλήψεις που παρέμεναν στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων και που δύσκολα δέχονταν τις απρόσωπες σχέσεις της καπιταλιστικής αγοράς»⁵²⁶. Για τους εργοδότες όμως αποτελούσε μια πρόσφορη μέθοδο ελέγχου της εργατικής

⁵²⁵ Εφημ. *Πατρίς*, 17. 2. 1879

⁵²⁶ Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908 – 1936)*, αδημ. διδακτορ. διατριβή, Αθήνα 1998, σελ. 63

δύναμης, καθώς μ' αυτόν τον τρόπο δεν έρχονταν σε άμεση επαφή μαζί της, ενώ η ευθύνη και το κόστος για την οργάνωση της ομάδας και τον έλεγχο των εργασιών περνούσε από τον εργοδότη στον υπερεργολάβο. Οι ομάδες αυτές αποτελούνταν συνήθως από οικογένειες, από συντοπίτες, ή απλά από γνωστούς οι οποίοι είχαν ως «αρχηγό» έναν υπερεργολάβο, ο οποίος αντλούσε το κύρος του από τους συγγενικούς του δεσμούς με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας, είτε από την παλαιότητα του στο επάγγελμα ή την αναγνωρισμένη τεχνική του δεξιότητα. Ο εργολάβος αυτός έλεγχε την εσωτερική λειτουργικότητα της ομάδας μέσα από ένα σύστημα συγκυριαρχίας των μελών, το οποίο στηριζόταν στη διανομή των κερδών μεταξύ τους στο τέλος της εργάσιμης μέρας. Πάντως το γεγονός ότι ο «σύνδεσμος» των εργατών του ναυπηγείου απαγόρευε στα μέλη του να αναλαμβάνουν «εργολαβικάς εργασίας δι' ίδιον όφελος» δείχνει ότι η πρακτική αυτή είχε αρχίσει να συναντά αντιστάσεις ανάμεσα στον κόσμο των ειδικευμένων τεχνιτών του νησιού καθώς φαίνεται ότι λειτουργούσε πια μόνο προς όφελος των αρχιναυπηγών. Το ρόλο του εργολάβου θα αναλάμβανε πια αποκλειστικά ο «σύνδεσμος». Με τον τρόπο αυτό, οι περισσότεροι απ' αυτούς τους «εργάτες» - που στην πραγματικότητα ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες που συχνά εργάζονταν και ως ανεξάρτητοι παραγωγοί, αναλαμβάνοντας ευκαιριακά παραγγελίες για λογαριασμό τους - θα μπορούσαν πια ως μέλη της «εταιρίας» να αναλαμβάνουν και την κατασκευή πλοίων με κόστος κατασκευής, όπως ισχυρίζονται, χαμηλότερο απ' αυτό των μεγάλων ναυπηγών⁵²⁷. Η «εταιρία» αποτελούσε γι' αυτούς το μέσο που θα τους εξασφάλιζε την επαγγελματική τους ανεξαρτησία, την εγγύηση ότι ένα τμήμα απ' αυτούς θα εξακολουθούσαν να εργάζονται ως ανεξάρτητοι παραγωγοί.

Η απεργία των «εργατών» του ναυπηγείου αποτελεί, κατά τη γνώμη μου την τελευταία προσπάθεια των εργαζομένων ενός κλάδου που βρίσκεται σε παρατεταμένη κρίση να αντιδράσουν στους μετασχηματισμούς που συντελούνται και οι οποίοι απειλούν να τους μετατρέψουν, αν δεν τους έχουν ήδη μετατρέψει, από ανεξάρτητους τεχνίτες σε εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες. Οι άνθρωποι αυτοί «ντύνονται» την ιδιότητα του εργάτη, χωρίς όμως αρκετοί απ' αυτούς να νοιώθουν εργάτες και κυρίως χωρίς να επιδιώκουν να βρεθούν στην κατάσταση του εργάτη.

⁵²⁷ Εφημ. Πατρύς, 14. 7. 1879

Στην πραγματικότητα αυτό που ιδρύουν είναι μία «συντεχνία», μια «αδελφότητα», με σκοπό την αλληλοβοήθεια των μελών της, και μέσα στην οποία το κάθε μέλος ανάλογα με το βαθμό ειδίκευσης θα έχει και τη «θέση» του, θα ανήκει και στην ανάλογη «τάξη» και θα πληρώνεται ανάλογα. Η ίδρυση του «συνδέσμου» τους αποτελεί την ύστατη προσπάθειά τους να αντιδράσουν. Καταφεύγουν σε συντεχνιακές μορφές οργάνωσης προκαπιταλιστικού τύπου, αναζητώντας στο παρελθόν λύσεις για τα προβλήματα του παρόντος τους. Οι «εργάτες» του ναυπηγείου της Σύρου ανατρέχουν σε μορφές οργάνωσης του παρελθόντος, που είναι όμως βαθιά ριζωμένες στη συλλογική τους μνήμη, προκειμένου να βρουν λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν εξαιτίας των νέων συνθηκών με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωποι.

Είδαμε ότι στην πραγματικότητα αρκετά από τα μέλη της «εταιρίας» των απεργών του ναυπηγείου αρνούσαν να αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο να μετατραπούν σε εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες. Τότε, που οφείλεται η εμμονή τους να αυτοπροσδιορίζονται ως «εργάτες» ;

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι για ένα τμήμα των απεργών, αυτό των ειδικευμένων τεχνιτών, που πρέπει να αποτέλεσαν και τους πρωτεργάτες της απεργίας, η ιδιότητα του «εργάτη» χρησιμοποιούνταν απ' αυτούς ως μέσο προκειμένου να συσπειρωθούν γύρω απ' αυτούς και οι υπόλοιποι εργαζόμενοι στο ναυπηγείο. Για τους ανθρώπους όμως αυτούς «εργάτης» δεν είναι αποκλειστικά ο εξαρτημένος μισθωτός, αλλά και ο χειρώνακτας – ο ειδικευμένος τεχνίτης. Δε θεωρούν ότι η ιδιότητα του ανεξάρτητου τεχνίτη αντιστρατεύεται αυτήν του εργάτη. Φαίνεται ότι το γεγονός ότι ένα τμήμα απ' αυτούς ήταν τεχνίτες και ότι κάποια στιγμή της επαγγελματικής τους ζωής άσκησαν και τον κοινωνικό και οικονομικό ρόλο του εργοδότη δεν αποτελούσε εμπόδιο στο να θεωρούνται και αυτοί «εργάτες». Γι' αυτούς η κοινή αίσθηση της χειρωνακτικής εργασίας και της εκμετάλλευσης από τους αρχιναυπηγούς αποτελεί το ενοποιητικό στοιχείο.

Στην περίπτωση των απεργών βυρσοδεψών τα πράγματα είναι διαφορετικά. Αν για τους απεργούς του ναυπηγείου η μετατροπή του συνόλου των εργαζομένων εκεί σε εξαρτημένους μισθωτούς εργάτες φαντάζει γι' αυτούς ως μια τρομακτική απειλή, για την πλειοψηφία των βυρσοδεψών αποτελεί ήδη μια πραγματικότητα. Οι άνθρωποι αυτοί δεν παλεύουν προκειμένου να

αποτρέψουν μια ενδεχόμενη, αν όχι βέβαιη, μεταβολή της επαγγελματικής τους ζωής αλλά για να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας σε μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση. Οι απεργοί των βυρσοδεψείων φαίνεται να έχουν αποδεχτεί το γεγονός ότι οι περισσότεροι έχουν μετατραπεί ήδη σε εξαρτημένους μισθωτούς.

Σε αντίθεση με τους «εργάτες» του ναυπηγείου, οι βυρσοδέψες δε φαίνεται να προβαίνουν σε οργανωμένες ενέργειες προκειμένου να προστατεύσουν την επαγγελματική τους ανεξαρτησία ή ακόμα και την τεχνική τους ειδίκευση. Τα αιτήματά τους αφορούν κυρίως την αύξηση του ημερομισθίου τους, την αντιμετώπιση της ανεργίας του κλάδου και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Οι απεργοί του ναυπηγείου προσπαθούν μέσα από την ίδρυση του «συνδέσμου» τους να «πάρουν την υπόθεση στα χέρια τους», να αναλάβουν αυτοί το ρόλο του εργολάβου – εργοδότη ώστε να διαφυλάξουν τις εσωτερικές ιεραρχήσεις μέσα στο επάγγελμα και να αντιμετωπίσουν την απαξίωση της εργασίας τους εξαιτίας των νέων οικονομικών συνθηκών που διαμορφώνονταν στο νησί. Αντίθετα φαίνεται ότι οι βυρσοδέψες, ακόμη κι αν το ήθελαν, δεν ήταν σε θέση να πράξουν κάτι ανάλογο αφού η πλειοψηφία τους είχε πάψει προ πολλού να είναι ανεξάρτητοι παραγωγοί.

Η απουσία αιτημάτων που να σχετίζονται με την προστασία της επαγγελματικής τους ειδίκευσης δε σημαίνει βέβαια και απουσία εσωτερικών ιεραρχήσεων μέσα στον κλάδο. Σημαίνει όμως αδυναμία να διαφυλάξουν αυτές τις ιεραρχήσεις. Φαίνεται ότι σε αντίθεση με το ναυπηγείο, στον τομέα της βυρσοδεψίας δεν απαιτούνταν μεγάλος αριθμός ειδικευμένων τεχνιτών και το γεγονός αυτό καθόρισε ως ένα βαθμό τον τρόπο δράσης των απεργών και τη διαμόρφωση των αιτημάτων τους.

Τόσο όμως για τους απεργούς στο ναυπηγείο, όσο και για τους βυρσοδέψες, η σταθερότητα της απασχόλησης ώστε να εξασφαλίζεται ένα ελάχιστο επίπεδο εισοδήματος για όλους, αποτελεί ένα από τα βασικότερα αιτήματα. Οι «εργάτες» του ναυπηγείου προσπαθούν να αντιμετωπίσουν το συγκεκριμένο πρόβλημα ιδρύοντας το «σύνδεσμο» τους, οι απεργοί βυρσοδέψες απαιτώντας από τους εργοδότες τους «να διανεμηθή η εργασία...τοιουτοτρόπως ώστε άπαντες οι εργάτες να εργάζονται αναλόγως»⁵²⁸. Η βίαιη καταστολή των

⁵²⁸ Εφημ. Πατρύς, 21. 2. 1879

απεργιών και η πρόσληψη απεργοσπαστών από τους εργοδότες, δηλώνει ότι η εργοδοσία αντιμετώπισε τις επιδιώξεις των απεργών ως καταστρατήγηση του αναφαίρετου δικαιώματός τους να αποφασίζουν οι ίδιοι ποιος θα εργαστεί και ποιος θα απολυθεί από τις επιχειρήσεις τους.

β) Ο «δίκαιος» μισθός και οι «δίκαιες» τιμές : οι αντιστάσεις των εργατών στις νέες οικονομικές συνθήκες

Αν όμως οι εργοδότες αντιμετώπισαν την οργάνωση της παραγωγής από τη σκοπιά του χαμηλού κόστους, οι απεργοί την αντιμετώπισαν με μια ριζωμένη αντίληψη περί «ηθικής τάξης» στην οικονομία. Οι απεργοί δε θεωρούν ότι η ανεργία και οι χαμηλοί μισθοί οφείλονταν σε οικονομικούς λόγους, αλλά ότι προκαλούνταν από τη διάθεση των εργοδοτών να κερδοσκοπήσουν σε βάρος τους : «Οι του ναυπηγείου εργάται μη δυνηθέντες πλέον να υπομείνουσι...την επιστασίαν των εργοδοτών και τη στέρησιν των ημετέρων ιδρώτων...τα δε βαλάντια των τιμίων εργοδοτών επληρούντο χρυσού και αργύρου...»⁵²⁹. Την «αδικία» αυτή προσπαθούν να αντιμετωπίσουν και γι' αυτό «η εταιρία υπόσχεται τιμίως και αφιλοκερδώς να παραδώση το σκάφος ανελλιπές...μετά τινός εκπτώσεως...καθ' όσον ημείς ζητούμεν εργασίαν προς πόρον ζωής και ουχί προς απόκτησιν πλούτου»⁵³⁰. Από τη μεριά τους οι απεργοί βυρσοδέψεις ζητούσαν το ημερομίσθιο να «μείνη το αυτό», με τη διευκρίνιση βέβαια ότι πρέπει να πληρώνεται σε ταμιακά νομίσματα, με την προσθήκη δηλαδή της διαφοράς μεταξύ αγοραίων και νομισμάτων διατίμησης, η οποία ήταν 27%, επισήμαναν όμως ότι «εν δικαιοσύνη δε θέλοντες την διανομήν των 27%, απεφασίσαν ίνα διανεμηθώσιν εις δύο ίσας μερίδας, ων η μία να βαρύνη τους εργοστασιάρχας, η δε τους εργάτας»⁵³¹.

Στην προβιομηχανική κοινωνία η προσέγγιση στη λειτουργία της οικονομίας ήταν ηθική και περιγράφηκε από τον ιστορικό E. P. Thompson με τον όρο «moral economy» (ηθική οικονομία)⁵³². Ο όρος αυτός περιγράφει ένα σύνολο κανόνων και αμοιβαίων υποχρεώσεων, των οποίων το περιεχόμενο καθοριζόταν εθιμικά. Κατά τη γνώμη μου οι απεργοί χαρακτηρίζονται από μία «ηθική» στάση απέναντι στην οικονομία, αφού η συμπεριφορά τους έρχεται σε

⁵²⁹ Εφημ. Πατρύς, 14. 7. 1879

⁵³⁰ Ο.π.

⁵³¹ Εφημ. Πατρύς, 21. 2. 1879

⁵³² Thompson E. P., «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past and Present*, τχ. 50, 1971, σελ. 76 – 136

Του ίδιου, *The making of the English working class*, Λονδίνο 1963

Του ίδιου, «The moral economy reviewed», στον τόμο *Customs in common*, Λονδίνο 1991, σελ. 259 - 351

Reddy W., *The rise of the market culture*, Καίμπριτζ 1984

Charlsworth A., «From the moral economy of Devon to the political economy of Manchester 1790 – 1812», *Social History*, τχ. 18, 1993, σελ. 205 - 217

αντίθεση με την επιχειρηματική νοοτροπία του κέρδους που επέβαλλαν οι κανόνες λειτουργίας της αγοράς και απηχεί λαϊκές αντιλήψεις για το πώς πρέπει να είναι και να λειτουργούν οι κοινωνικές σχέσεις.

Είδαμε σε προηγούμενες ενότητες τη δυσφορία του τοπικού τύπου κατά τη διάρκεια των απεργιών για τις υψηλές τιμές του ψωμιού, και τις καταγγελίες για αισχροκέρδεια των αρτοποιών. Επίσης έχουμε ήδη αναφέρει και τις προσπάθειες των βυρσοδεψών βιομηχάνων να κατασκευάσουν φτηνό ψωμί που θα πωλούνταν σε αγοραία νομίσματα και με χαμηλότερη τιμή ώστε «η πρόφασις των εργατών, δικαιολογουμένων ότι αι απαιτήσεις των στηρίζονται εις την μεταβολήν της αξίας του άρτου, να εκλείψει»⁵³³. Ακόμα έχει επισημανθεί ότι ένα από τα βασικά αιτήματα των απεργών ήταν η πληρωμή τους σε ταμιακά νομίσματα, αίτημα που σχετίζεται άμεσα με τη μείωση της αγοραστικής αξίας των μισθών εξαιτίας των συνεχών νομισματικών υποτιμήσεων.

Σε μια οικονομία όπου το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής δύναμης ανήκε σε μικρού μεγέθους επιχειρήσεις, οι αγώνες για τη συγκράτηση του βιοτικού επιπέδου σκόπευαν στη σταθεροποίηση των τιμών. Φαίνεται ότι τόσο ο τοπικός τύπος της εποχής, όσο και οι βιομήχανοι βυρσοδέψες γνώριζαν καλά ότι η προσπάθεια διαχωρισμού της τιμής της εργασίας από την τιμή των προϊόντων προκαλούσε τη λαϊκή δυσφορία. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι το σύνολο του τοπικού τύπου χαρακτήριζε ως δίκαιο το αίτημά τους να αυξηθούν τα ημερομίσθια, αφού είχε αυξηθεί η τιμή του ψωμιού και των άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, και γι' αυτό το λόγο οι βιομήχανοι προχώρησαν στην κατασκευή φτηνού άρτου, θεωρώντας προφανώς ότι έτσι δε θα χρειάζονταν να αυξήσουν τα ημερομίσθια των εργατών τους.

Έχει επισημανθεί ότι, «ενώ στην οικονομία της αγοράς η διαμάχη περιστρέφεται γύρω από τους μισθούς, στην ηθική οικονομία αφορούσε τις τιμές»⁵³⁴. Η επέκταση της αγοράς και η αντικατάσταση της «δίκαιης» τιμής και του «δίκαιου» μισθού από τους νόμους της αγοράς και της ζήτησης, υπήρξε για τις κατώτερες τάξεις μια εμπειρία «από – ηθικοποίησης» της οικονομίας. Οι απεργίες στη Σύρο δείχνουν το βαθμό αντίστασης των εργατών στις νέες αυτές συνθήκες και πώς τελικά στην αντίληψή τους κυριαρχούσε μια εθιμική σχέση

⁵³³ Εφημ. *Πατρίς*, 21. 2. 1879

⁵³⁴ Λιάκος Α., «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989, σελ. 21

μεταξύ της τιμής του προϊόντος στην αγορά και της τιμής εργασίας. Μόνο αν η διαμόρφωση της τιμής των προϊόντων που κατανάλωναν οι εργάτες υπάκουε σε κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες, μπορούσε να γίνει αντιληπτή και κατανοητή, και αυτοί οι κανόνες δεν μπορούσαν να είναι άλλοι από εκείνους που έθετε ο έλεγχος της εργασίας πάνω στους μηχανισμούς της αγοράς. Το γεγονός ότι οι απεργίες ξεκίνησαν έχοντας ως αφορμή τις συνεχείς αυξήσεις των τιμών του ψωμιού και των άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, χωρίς όμως μια ανάλογη αύξηση των εργατικών ημερομισθίων, δείχνει ότι στην εργατική ιδεολογία η παραγωγή δεν ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με την κατανάλωση, αντίθετα ότι γίνονταν αποδεκτές ως ένα μείγμα δραστηριοτήτων που συγκροτούσαν την αντίληψή τους για το τι σήμαινε εργασία⁵³⁵.

⁵³⁵ Cross G., *A Quest for Time. The Reduction of Work in Britain and France, 1840 – 1940*, Μπέρκλεϋ 1989

De Grazia V., «Beyond Time and Money», *International Labor and Working – Class History*, τχ. 43, 1993, σελ. 24 – 30

Furlough E., *Consumer Cooperation in France : The Politics of Consumption, 1834 – 1930*, Νέα Υόρκη 1991

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η «ρητορική» των απεργών

α) Η επιστολή των απεργών του ναυπηγείου : η επιχειρηματολογία του πολιτικού λόγου

Η μελέτη αυτή μεταξύ άλλων υποστηρίζει ότι η εργατική τάξη δεν συγκροτείται μόνο μέσα από την πορεία της παραγωγής που επιβάλλει η εκβιομηχάνιση αλλά και από μία σύνθετη πολιτική διαδικασία που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, παλιές και νεότερες πολιτικές παραδόσεις, τις μορφές εργατικής αντίστασης και προτείνει, προκειμένου να κατανοήσουμε την πολιτική δράση των εργατών, τη μελέτη μια συλλογικότητας πολιτισμικής και θεσμικής, όπως κατά τη γνώμη μας είναι η εργατική κοινή γνώμη ή με άλλα λόγια, η εργατική δημόσια σφαίρα⁵³⁶. Για να μπορέσουμε όμως να το δούμε αυτό πρέπει να κατανοήσουμε ότι τόσο οι εργάτες όσο και οι «έγκριτοι πολίτες» συγκρούονται, προσπαθούν να ασκήσουν έλεγχο και να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους ή να αντισταθούν σ' αυτήν, μέσα από έναν λεκτικό και συμβολικό τρόπο ομιλίας που ήταν κοινός για όλους.

Αν δεχτούμε ότι η τάξη υπάρχει μόνο από τη στιγμή που οι εργάτες πιστέψουν ότι έχουν τα ίδια συμφέροντα και ότι τα συμφέροντα των εργατών δεν έχουν «αντικειμενική» ύπαρξη τότε δεν είναι μόνο η συλλογική δράση αυτή που θα προκαλέσει την αίσθηση αυτών των συμφερόντων αλλά και η δυνατότητα του εργατικού κινήματος να διαμορφώνει ένα διανοητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι εργάτες αντιλαμβάνονται τις εμπειρίες από τους αγώνες τους και σκέφτονται την ενότητά τους.

⁵³⁶ Thomson E., *The making of the English working class*, σελ. 17 – 101, Λονδίνο 1963

Του ίδιου, *The Poverty of Theory and Other Essays*, Λονδίνο 1978

Eley G, «Edward Thompson, social history and political culture : the making of the working – class public, 1780 – 1850», στο H. Kaye – K. McClelland (εκδ.), *E. P. Thompson. Critical . Perspectives*, Λονδίνο 1990, σελ. 12 – 49

Eley G – Nield K., «Starting over : the present, the post modern and the moment of social history», *Social History*, σελ. 355 – 364, Μάρτιος 1995.

Με ποιο όμως τρόπο οι απεργοί προσπάθησαν να πετύχουν την κοινή αίσθηση των συμφερόντων τους, ποια είναι η ρητορική που ανέπτυξαν προκειμένου να πείσουν για το «δίκαιο» των αιτημάτων τους;

Η επιστολή των απεργών ναυπηγών που δημοσιεύτηκε στον τοπικό τύπο τον Ιούλιο του 1879⁵³⁷ αποτελεί ένα από τα πρώτα στον ελλαδικό χώρο, αν όχι το πρώτο, χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι οργανωτές μιας απεργιακής κινητοποίησης επιχειρηματολογούν προκειμένου να πείσουν για το δίκιο τους:

«Οι του ναυπηγείου εργάται, μη δυνηθέντες πλέον να υπομείνωμεν την Οθωμανικήν και βάνανσον επιστασίαν των εργοδοτών και την στέρησιν των ημετέρων ιδρώτων, ης ένεκα αι μεν πολυμελείς ημών οικογένειαι ελεεινώς υπό της πείνης κατετρώχοντο, τα δε βαλάντια των τιμίων εργοδοτών επληρούντο χρυσού και αργύρου...απεφασίσαμε δια παντός ν' αποτινάξωμεν τον ζυγόν από των αδικιών των εργοδοτών και να ιδρύσωμε κατά τον νόμον την γνωστήν υπό το όνομα Εταιρία των εργατών του ναυπηγείου Σύρου.. Ίσως σας παρεπλάνησαν οι άλλοι ναυπηγοί. Διότι αυτοί συνηθίζουν σήμερον μεν να αποδέχονται την μετά του πλοιάρχου ομολογηθείσαν τιμήν του σκάφους, αύριον δε ν' απαιτώσιν, επί προφάσει ζημίας εταιραν...Ενώ η εταιρία τουναντίον υπόσχεται τιμίως και αφιλοκερδώς να παραδώση το σκάφος ανελλιπές μετά της απ' αρχής ομολογηθείσης μεταξύ αυτής και του πλοιάρχου συμφωνίας, ήτις έσται και μετά τινός εκπτώσεως της υπό των εργολάβων γενομένης, καθ' όσον ημείς ζητούμεν εργασίαν προς πόρον ζωής και ουχί προς απόκτησιν πλούτου...Τα αποτελέσματα της Εταιρίας είνε λίαν καλά...καίπερ τοιαύτης ανεργίας ούσης εν τω ναυπηγείω, στέργομεν εις τα παρόντα μάλλον ή ότε το ναυπηγείον έβριθε σκαφών. Τρανωτάτη τούτου απόδειξις είνε ότι κατορθώσαμεν εν βραχυτάτω διαστήματι χρόνου να ναυπηγήσωμεν δύο σκάφη 80 και 85 ποδών εκ των ιδίων ημών καταθέσεων και μικρών δανείων, τα οποία, Θεού θέλοντος, μετά μικρόν θέλομεν αποδώσει. Επιδιώκομεν να απαλλαγούσι οι εργάτες εκ της οικτράς δυστυχίας ήτις συνέβαινε καθ' όν χρόνον έτι το ναυπηγείον ηρίθμει περί τα πενήκοντα και άνω σκάφη και δια της εναλλαγής τους στην απασχόλησιν να προσπορίζωνται οι πάντες τα προς το ζην (πλην

⁵³⁷ Εφημ. Πατρύς, 14. 7. 1879

των επιστατών, διαμενόντων των αυτών απ' αρχής μέχρι της αποπερατώσεως του όλου σκάφους...».

Η προσπάθεια να ανασκευαστούν οι καταγγελίες του τύπου και των εργοδοτών για «κατατυραννία»⁵³⁸ των εργατών του ναυπηγείου προς τους εργοδότες και τους πλοιάρχους διεξάγεται μέσω ενός ιδιώματος λεκτικού, κοινού στους αντιπάλους. Με άλλα λόγια ο ταξικός λόγος των απεργών προσπαθεί να υπάρξει όχι μέσα από την ανατροπή των νοημάτων του κυρίαρχου αστικού λόγου, αλλά μέσα από την οικειοποίησή τους. Η νομιμότητα των αιτημάτων αντλείται από την εθιμικότητα και την παλαιότητα, αποτελούν μια επιλογή στοιχείων δανεισμένων από την ρητορεία των κυρίαρχων τάξεων.

⁵³⁸ Εφημ. Παρίς, 7. 7. 1879

β) Το ιστορικό παρελθόν και η σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα στην υπηρεσία του πολιτικού λόγου των απεργών

Το πρώτο ενδιαφέρον στοιχείο που υπάρχει στην επιστολή, είναι η επίκληση του παρελθόντος για να καταγγελθούν οι πράξεις των εργοδοτών : «..μη δυνηθέντες να υπομείνωμεν την Οθωμανικήν και βάνουσον επιστασίαν..». Οι απεργοί επικαλούνται το οθωμανικό παρελθόν και απευθύνονται σε ανθρώπους, που οι περισσότεροι βίωσαν οι ίδιοι ή οι γονείς τους, ως πρόσφυγες, με τραυματικό τρόπο την οθωμανική κυριαρχία. Αυτή η επίκληση στο παρελθόν, πρακτική που θα ακολουθηθεί συστηματικά αργότερα από το εργατικό κίνημα τις χώρας⁵³⁹ δείχνει ότι η ιστορία δεν αποτελεί απλά μια χρονική αλληλουχία γεγονότων, αλλά ότι είναι μια από τις βασικότερες λειτουργίες κάθε κοινωνίας, αυτή που κινητοποιεί τη μνήμη του κοινωνικού σώματος. Οι απεργοί επικαλούνται το παρελθόν διαλέγοντας από ένα αδιαφοροποίητο σύνολο ιστορικών γεγονότων αυτά που έχουν νόημα στο πολιτισμικό σύστημα του παρόντος τους⁵⁴⁰. Η αναφορά στην «οθωμανική επιστασία» των εργοδοτών αποβλέπει στο να αναγκάσει τους αναγνώστες της επιστολής να προβούν, έστω υποσυνείδητα σε συγκρίσεις με το πολιτικό παρόν της χώρας. Ένα πολιτικό παρόν που χαρακτηρίζονταν από ραγδαίες εξελίξεις στο αλυτρωτικό ζήτημα.

Μετά την έκρηξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου το 1877 και υπό τις ραγδαίες εξελίξεις στο διεθνές σκηνικό και την πίεση της κοινής γνώμης, η ελληνική εξωτερική πολιτική μεταβάλλεται. Ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 με την εμφάνιση του βουλγαρικού παράγοντα, ο φόβος του πανσλαβισμού καθόριζε και τις ενέργειες της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους ως προς το αλυτρωτικό, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από την «άποψη» ουδέτερη στάση των ελληνικών κυβερνήσεων, από το 1877 τα πράγματα αρχίζουν να αλλάζουν. Ο φόβος του πανσλαβισμού υποχωρεί μπροστά στην άποψη ότι η Ελλάδα έπρεπε να συνταχθεί με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς και να προετοιμάσει επαναστατικά κινήματα στις υπόδουλες επαρχίες του «Μεγάλου Ασθενούς». Το Μάιο του 1877, η «οικουμενική»

⁵³⁹ Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα...*, ό.π., σελ. 343 - 348

⁵⁴⁰ Για τη χρήση της ιστορίας ως διαδικασία επικοινωνίας :

Hobsbawm E. – Ranger T., *The Invention of Traditions*, Λονδίνο 1977

Samuel R., *Theatres of Memory*, Λονδίνο 1994

κυβέρνηση Κανάρη υιοθετεί την πολιτική της «ενέργειας», δηλαδή της συμμετοχής της Ελλάδας στη σύρραξη και της ενεργητικής συμμετοχής της στην προετοιμασία επαναστάσεων στις υπόδουλες επαρχίες. Το 1878 ξεσπούν επαναστάσεις στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Κρήτη.

Οι απεργίες στην Ερμούπολη ξέσπασαν λοιπόν σε μια κρίσιμη για τα ελληνικά πράγματα περίοδο. Το μέλλον αρκετών υπόδουλων επαρχιών με ελληνικό πληθυσμό δεν είχε ακόμη κριθεί, καθώς ούτε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριο 1878), ούτε κυρίως το Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος 1878) είχαν υλοποιήσει τα εθνικά αλυτρωτικά οράματα.

Οι απεργοί, επικαλούνται τους «Οθωμανούς», ελπίζοντας ότι θα συγκινήσουν τους αναγνώστες της επιστολής τους. Είτε το κάνουν ανατρέχοντας στο οθωμανικό παρελθόν του ελλαδικού χώρου, είτε παραπέμποντας στα σύγχρονα απελευθερωτικά κινήματα των υπόδουλων ελληνικών περιοχών ο σκοπός είναι ο ίδιος.

Το ερώτημα που απευθύνουν οι απεργοί προς τους αναγνώστες του τοπικού τύπου, αν και δεν διατυπώνεται άμεσα προκύπτει εύλογα: Πώς είναι δυνατόν, σε μια ελεύθερη και με κοινοβουλευτική δημοκρατία χώρα, να γίνονται ανεκτές μέθοδοι που μόνο Οθωμανικές πρακτικές θυμίζουν; Κατά τη γνώμη μας η συγκεκριμένη αναφορά στην «οθωμανική επίστασία» αποτελεί τρόπο πολιτικής επιχειρηματολογίας που σκοπεύει στα να στιγματιστούν οι πράξεις των αντιπάλων και επιδιώκει τη νομιμοποίηση της εργατικής δράσης στη συνείδηση της κοινής γνώμης, ενώ λειτουργεί ως μέσο για την ανάπτυξη πολιτικών ταυτίσεων μεταξύ των εργατών.

γ) Η «ρητορική χρήση» της φτώχειας

Το επόμενο ενδιαφέρον σημείο είναι η «ρητορική χρήση της φτώχειας»⁵⁴¹. Αν και η άποψη ότι η φτώχεια αποτελεί περισσότερο μια κοινωνική κατασκευή παρά μια αντικειμενική κατάσταση⁵⁴² δε μας βρίσκει σε γενικές γραμμές σύμφωνους, στην περίπτωση κυρίως των απεργών του ναυπηγείου θα μπορούσαμε, ως ένα βαθμό να συμφωνήσουμε. Από τη δεκαετία του 1960 έχει επισημανθεί πόσο περίπλοκη και προπάντων όχι μονόδρομη, είναι η σχέση της ανάπτυξης της συλλογικής δράσης των εργατών με το βιοτικό τους επίπεδο⁵⁴³. Το γεγονός ότι οι εργάτες του ναυπηγείου αλλά και των βυρσοδεψείων επικαλούνται τη φτώχεια τους ως μια από τις αιτίες που προκάλεσαν την απεργία, δε σημαίνει απαραίτητα ότι αποτελούν τις πιο εξαθλιωμένες οικονομικά επαγγελματικές κατηγορίες της πόλης εκείνη την περίοδο. Όπως ήδη αναφέραμε αρκετοί απ' αυτούς είναι ειδικευμένοι εργάτες και τεχνίτες και είναι γνωστό ότι οι εργάτες που κινητοποιούνταν περισσότερο σε απεργίες και σε άλλες μορφές αγώνων δεν ήταν οι πιο εξαθλιωμένοι, αλλά οι καλύτερα αμοιβόμενοι. Έχουμε επίσης επισημάνει πώς ο κυρίαρχος λόγος έχει αρχίσει ήδη από εκείνη την περίοδο, να ταυτίζει τους εργάτες με τους φτωχούς. Εκτός λοιπόν από τα αντικειμενικά γεγονότα των παραγωγικών σχέσεων, υπάρχει και η υποκειμενική ερμηνεία της φτώχειας, τόσο της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης σχετικά με το ποιοι είναι οι φτωχοί, όσο και των ίδιων των εργατών για τον εαυτό τους. Φαίνεται ότι τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή οι απεργοί της Σύρου μετατρέπουν την κοινή εμπειρία της φτώχειας τους, την υποκειμενική τους αίσθηση ότι είναι φτωχοί, σε πολιτικό επιχείρημα, εντάσσοντάς την με άλλα λόγια σε μια πρακτική δράσης που συνέδεε σε μια συνεκτική στρατηγική διαφορετικές επιθυμίες και επιδιώξεις.

⁵⁴¹ Φουντανόπουλος Κ., ό.π., σελ. 8.

⁵⁴² Stapleton B., «Inherited poverty and life – cycle poverty : Odiham, Hampshire, 1650 – 1850», *Social History*, τχ. 18, 1993, σελ. 339 – 355

Gozzini G., «The poor and the life – cycle in nineteenth century Florance 1813 – 1859», *Social History*, τχ. 18, 1993, σελ. 299 – 317.

Woolf S., *The poor in western Europe in the eighteenth and nineteenth centuries*, Λονδίνο 1986.

Wall R – Henderson J., *Poor Women and Children in the European Past*, Λονδίνο 1993.

⁵⁴³ Hobsbawm E., *Labouring Men*, Λονδίνο 1968, σελ. 64 - 104

δ) Το επιχείρημα της νομιμότητας

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο είναι το επιχείρημα ότι η εταιρία των εργατών ιδρύθηκε σύμφωνα με «το νόμο». Η επίκληση των νόμων, αποδεικνύει τη νομιμότητα της εργατικής δράσης και την δικαιολογεί απέναντι στην κρατική εξουσία, δίνοντας ταυτόχρονα το δικαίωμα στους εργάτες να αντισταθούν στην καταπίεση των εργοδοτών. Προσπαθώντας μάλιστα να αντικρούσουν το επιχείρημα ότι η απεργία τους καταπατά το αναφαίρετο δικαίωμα της «επί της εργασίας ελευθερίαν», και ότι είναι παράνομη, σε κείμενο που δημοσιεύεται στον τοπικό τύπο τον Αύγουστο εκείνης της χρονιάς, ισχυρίζονται ότι «δεν υπάρχει νόμος υποχρών τον πολίτην να εργάζεται παρ' ετέρω και χωρίς να θέλη»⁵⁴⁴. Βλέπουμε λοιπόν ότι χρησιμοποιούν και αυτοί, όπως και οι αντίπαλοί τους, το επιχείρημα της ελευθερίας στην εργασία και επικαλούνται και αυτοί το νόμο για να το στηρίξουν, αντιμετωπίζοντας, με άλλα λόγια τις αντιπάλους τους με τα δικά τους όπλα, αυτά της νομιμότητας και της φιλελεύθερης αντίληψης περί ελευθερίας της εργασίας.

Η σύγκρουση λοιπόν διεξήχθη μέσα από τη χρήση ενός λεκτικού και συμβολικού ιδιώματος κοινού μεταξύ του κυρίαρχου αστικού λόγου και του κοινωνικού λεξιλογίου των εργατών, με άλλα λόγια ο ταξικός λόγος των εργατών δεν προσπάθησε να υπάρξει μέσα από την ανατροπή των νοημάτων του λόγου των αστών αλλά μέσα από την οικειοποίησή τους.

Αυτό που επιχειρήσαμε να αποδείξουμε είναι ότι η προσπάθεια των κοινωνικών ομάδων, τόσο των αστών, όσο και των εργατών, να ταιριάζουν κοινές μορφές επιχειρηματολογίας και συμβολισμού σε συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις, προσπαθώντας ο καθένας να επιβάλλει τη δική του εκδοχή πάνω στους αντιπάλους του, αποτελεί απόδειξη ταξικού αγώνα. Για τους απεργούς του 1879 ταξικός αγώνας ήταν να παράγουν ένα λόγο που θα υπερασπιζόταν τις θέσεις τους ενώ συγχρόνως θα διατηρούσε τις αναφορές στις εθνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αξίες που αφορούσαν το κοινωνικό σύνολο. Οι απεργίες στη Σύρο, μας δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε πώς οι εργάτες χρησιμοποιούν τις εμπειρίες τους, σύμβολα και αναφορές, όπως το επιχείρημα τις φτώχειας, το ιδίωμα της νομιμότητας, οι αναφορές στο κοινό παρελθόν αλλά και παρόν με

⁵⁴⁴ Εφημ. *Ερμής*, 9. 8. 1879

την έμμεση επίκληση του αλυτρωτικού ζητήματος, που αποτελούν απαραίτητα στοιχεία για την κατασκευή πολιτικών ταυτοτήτων, για να αναπτύξουν τον δικό τους πολιτικό λόγο, με άλλα λόγια, τη δική τους ταξική επιχειρηματολογία.

Ταυτόχρονα προσπαθήσαμε να αποδείξουμε ότι οι απεργίες του 1879 εκφράζουν την αντίδραση ενός μεγάλου τμήματος του εργατικού πληθυσμού της Σύρου απέναντι στις νέες οικονομικές σχέσεις, στους μηχανισμούς της αγοράς εργασίας και στους μετασχηματισμούς που εκείνη την περίοδο έχουν αρχίσει να συντελούνται στη βιομηχανική δομή τις πόλης. Οι άνθρωποι αυτοί βιώνουν με τραυματικό τρόπο τη μετάβασή τους από την ιδιότητα του τεχνίτη σ' αυτήν του εργάτη και αντιδρούν προσπαθώντας να διατηρήσουν την εργασία τους υπό το πρίσμα μιας ηθικής αντίληψης της οικονομίας. Στηριγμένοι σ' αυτήν την αντίληψη προσπάθησαν να δημιουργήσουν θεσμούς («σύνδεσμο» - «εταιρεία») και να εφαρμόσουν νέες μεθόδους και ιδέες (εκ περιτροπής εργασία, έλεγχο των προσλήψεων), που συνιστούσαν, γι' αυτούς, λύσεις για μια δικαιότερη κατανομή της απασχόλησης στην κοινωνία. Μπορεί οι λύσεις που αναζήτησαν να βρίσκονταν, ως ένα βαθμό, κάτω από την επίδραση της συντεχνιακής αντίληψης για την προάσπιση των ομαδικών συμφερόντων, όπως στην περίπτωση των απεργών του ναυπηγείου, παρ' όλα αυτά η τακτική που ακολούθησαν, ο τρόπος δράσης τους και ο λόγος που άρθρωσαν δηλώνει ότι στην ελληνική κοινωνία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα νέο συλλογικό υποκείμενο, η εργατική τάξη. Η άποψη λοιπόν ότι οι απεργίες αυτές αποτελούσαν απλά «θύλακες έκνομης πρωτο – επαναστατικής δραστηριότητας»⁵⁴⁵, μειώνει το εύρος και τη σημασία τους και τις υποβιβάζει στο επίπεδο απλών αυθόρμητων εκδηλώσεων δυσαρέσκειας προκαπιταλιστικού τύπου.

⁵⁴⁵ Σεφεριάδης Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870 – 1936) : Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, τχ. 6, Νοέμβριος 1995, σελ. 19

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Τα εργατικά σωματεία

Εισαγωγικά : Η συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ερμούπολη. Προβλήματα και προβληματισμοί

Το γεγονός ότι το εργατικό κίνημα στη Σύρο δεν μπόρεσε, μετά τις απεργίες του 1879 να ξανακάνει δυναμική την παρουσία του, (με εξαίρεση την απεργία των ναυτών της Ελληνικής Ατμοπλοΐας το 1890), παρά μόνο το 1912, με την ίδρυση του Εργατικού Κέντρου, έχει προβληματίσει τους μελετητές. Η απουσία γερής συνδικαλιστικής και ιδεολογικής δομής⁵⁴⁶, η επιλογή της «εξόδου» αντί της «διαμαρτυρίας»⁵⁴⁷ από την πλευρά των εργατών, ο χαρακτήρας της συριανής οικονομίας και ο μόνιμος φόβος της παρακμής και της ανεργίας, που συνέχεε τους πάντες στο νησί και ενίσχυε τις τάσεις για ειρηνική συνύπαρξη κεφαλαίου και εργασίας⁵⁴⁸ θεωρούνται ως οι σημαντικότερες αιτίες που ανέκοψαν την πορεία του εργατικού κινήματος στην Ερμούπολη. Αν και το επιχείρημα ότι η τοπικότητα, που ενισχύεται στο νησί τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, λειτούργησε ως τροχοπέδη για την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, μοιάζει να είναι πειστικό, κατά τη γνώμη μου δεν δίνει ικανοποιητικές απαντήσεις. Η τοπικότητα λειτούργησε περισσότερο ως μέσο συσπείρωσης των αστών, υπήρξε το σημείο άμβλυνσης των διαφορών τους και οροθέτησης της συλλογικής τους δράσης, είχε με άλλα λόγια ταξικό περιεχόμενο.

Την απάντηση μάλλον πρέπει να την αναζητήσουμε αλλού. Στο γεγονός ότι από τη δεκαετία του 1880, η βιομηχανική δομή της Ερμούπολης «μετασχηματίζεται»⁵⁴⁹, με τη μετάβαση από «την εργαστηριακή στην καθαυτό βιομηχανική παραγωγή, ή από το βυρσοδεψείο στην κλωστοϋφαντουργία»⁵⁵⁰. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην εκτεταμένη χρήση γυναικείας και παιδικής εργασίας στο συγκεκριμένο κλάδο. Αυτός είναι κατά τη γνώμη μου και ο

⁵⁴⁶ Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία...», ό.π., σελ. 632

⁵⁴⁷ Το επιχείρημα αυτό χρησιμοποιείται από τον Σ. Σεφεριάδη, προκειμένου να εξηγήσει τη «ματαιώση της διαδικασίας συγκρότησης» των εργατών σε τάξη τον 19^ο αιώνα, χαρακτηρίζοντας τις πρώτες απεργίες «θύλακες έκνομης – πρωτο-επαναστατικής – δραστηριότητας». Βλέπε :

Σεφεριάδης Σ., «Η συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», ό.π., σελ. 19.

⁵⁴⁸ Θεοδώρου Β. – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας...*, ό.π., σελ.34.

⁵⁴⁹ Αργιαντώνη Χ., «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», ό.π., σελ. 603 – 608.

⁵⁵⁰ Ό.π., σελ. 604.

σημαντικότερος λόγος που εμπόδισε την παρουσία ενός ισχυρού εργατικού κινήματος στο νησί. Μετά την παρακμή των δύο πιο σημαντικών βιομηχανικών κλάδων, της βυρσοδεψίας και της ναυπηγικής, και τη φυγή ενός σημαντικού μέρους του εργατικού δυναμικού προς άλλα αστικά κέντρα της χώρας αλλά και του εξωτερικού⁵⁵¹, η κλωστοϋφαντουργία θα αποτελέσει την πιο σημαντική βιομηχανία του νησιού. Τα δομικά στοιχεία της γυναικείας και παιδικής εργασίας που απασχολούνταν εκεί, έχουν επισημανθεί από πολλούς μελετητές⁵⁵². Η περιοδική είσοδος και έξοδος των γυναικών από την αγορά εργασίας, η εποχική και ακανόνιστη προσφορά της εργασίας τους, η νεαρή ηλικία, το χαμηλό ημερομίσθιο, η περιορισμένη μόρφωση όλα αυτά αποτελούν εμπόδιο στην ανάπτυξη συνδικαλιστικής δράσης από την πλευρά τους. Το γεγονός ότι οι γυναίκες σε σύντομα χρονικά διαστήματα αποχωρούσαν από το εργοστάσιο, «τους επέτρεπε να θεωρούν τον εαυτό τους προσωρινό εργάτη»⁵⁵³ στερώντας τους όμως έτσι τη δυνατότητα να αναλάβουν συλλογική δράση για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους.

Αν δεχτούμε ότι οι τάξεις είναι ιστορικές κατηγορίες και ότι η διαδικασία συγκρότησής τους δεν είναι γραμμική και εξελικτική, αλλά

⁵⁵¹ Για τη μετανάστευση βλέπε :

Εφημ. *Πατρίς*, 15. 12. 1884. Γίνεται έκκληση προς τους εργάτες «προ τινος αποδημήσαντες εκ Σύρου να επανέλθωσιν ενταύθα όπου τα ημερομίσθια είναι αρκούντως υψωμένα».

Εφημ. *Πατρίς*, 18. 10. 1886. Στο συγκεκριμένο άρθρο της εφημερίδας αναφέρεται ότι από το Νομό Κυκλάδων αναχώρησαν για το εξωτερικό 517 άτομα, από τα οποία 15 οικογενειακά, 211 με κάποια μέλη της οικογένειάς τους και 219 μόνοι.

Επίσης το 1899 γίνεται αναφορά στην ίδια εφημερίδα, στην επιστροφή 50 εργατών από το Δούναβη «απελαθέντες υπό των Ρουμανικών αρχών ως άεργοι λόγω της εκεί ενσκηψάσης σιτοδίας». Βλέπε :

Εφημ. *Πατρίς*, 10. 7. 1899

⁵⁵² Αν και οι περισσότερες μελέτες ασχολούνται με τα χαρακτηριστικά της γυναικείας και παιδικής εργασίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, θεωρούμε ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στα δομικά χαρακτηριστικά τους μεταξύ του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα που να απαιτούν μια διαφορετική αντιμετώπιση. Ενδεικτικά βλέπε :

Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές ...*, ό.π., σελ.200 - 201

Ρηγίνος Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909 – 1936*, Αθήνα 1987, σελ. 205 – 212

Του ίδιου, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, ό.π.

Αβδελά Έ., «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο : όψεις και θέσεις», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σελ. 193 – 204

Της ίδιας, «Αμφισβητούμενα νοήματα : προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914 – 1936», *Τα Ιστορικά*, τχ. 28 – 29, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1998, σελ. 171 – 202.

Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1993, σελ. 35 – 43.

Μαράτου – Αλιμπράντη Λ., «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη στο α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β΄, Αθήνα 1985, σελ. 533 – 551.

⁵⁵³ Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα...*, ό.π., σελ. 102

ασυνεχής και περίπλοκη τότε η «απουσία» ενός ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ερμούπολη μετά το 1879 δεν πρέπει να μας προβληματίζει, δεν πρέπει με άλλα λόγια να θεωρούμε ότι «η διαδικασία συγκρότησης τάξης ματαιωνόταν από αίτια δομικά»⁵⁵⁴ γιατί μ' αυτόν τον τρόπο είναι σα να αρνούμαστε την ύπαρξη εργατικής τάξης στο νησί. Η διαδικασία συγκρότησης και αποδιοργάνωσης των τάξεων είναι μια συνεχής διαδικασία και οι παράγοντες που ενισχύουν ή αποδυναμώνουν τη συνοχή τους έχουν επισημανθεί από μελετητές⁵⁵⁵. Στην περίπτωση της Ερμούπολης η εκτεταμένη χρήση γυναικείου προσωπικού στη βιομηχανία, μετά τη δεκαετία του 1880, φαίνεται να είναι ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες που εμπόδισαν την ανάπτυξη συλλογικής δράσης από την πλευρά των εργατών, αυτός που, με άλλα λόγια, δε «ματαίωσε» αλλά δημιούργησε εμπόδια στη διαδικασία συγκρότησης της ντόπιας εργατικής τάξης.

⁵⁵⁴ Σεφεριάδης Σ, «Η συγκρότηση της εργατικής τάξης...», ό.π., σελ. 19

⁵⁵⁵ Για τους παράγοντες που συντελούν στην ενίσχυση ή αποδυνάμωση της εργατικής τάξης, βλέπε :

Sabel Ch., *The Division of Labor in Industry*, Καίμπριτζ 1982

Przeworski A., *Capitalism and Social Democracy*, Καίμπριτζ 1985

α) Εργατικά σωματεία ή επαγγελματικές ενώσεις ;

Στην εργασία αυτή προσπαθήσαμε να δούμε πώς αρθρώνεται ο λόγος των αστών της Ερμούπολης του 19^{ου} αιώνα, για τους εργάτες, και τελικά πώς μέσα από την «αντιπαράθεσή» τους με τους «άλλους» συγκροτούν τη συλλογική τους ταυτότητα, αλλά και πώς το νέο κοινωνικό υποκείμενο, οι εργάτες, προσπαθούν να συγκροτηθούν ως τάξη μέσα από τη συλλογική δράση αλλά και από τη διαμόρφωση ενός διανοητικού πλαισίου μέσα από το οποίο αντιλαμβάνονταν τις εμπειρίες από τους αγώνες τους και σκέφτονταν την ενότητά τους.

Ο λόγος όμως των εργατών δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτά. Τα κείμενα των καταστατικών των εργατικών σωματείων αποτελούν και αυτά ένα μέσο για να δούμε με ποιο τρόπο οι εργάτες προσπαθούν να αρθρώσουν το δικό τους πολιτικό λόγο, με άλλα λόγια με ποιο τρόπο προσπαθούν να συγκροτηθούν ως τάξη.

Ο Κ. Φουντανόπουλος έχει γράψει ένα πολύ καλό άρθρο στα *Ιστορικά*, για τα κείμενα των καταστατικών των εργατικών σωματείων στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1914 – 1936⁵⁵⁶. Εκεί προσπαθεί να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι όροι που χρησιμοποιούνται στα καταστατικά, μεταφέρουν την εμπειρία των εργατών από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και πώς ο τρόπος αυτός κοινωνικοποιεί την εμπειρία σ' όλους τους χρήστες της γλώσσας, προσφέροντας την αναγκαία βάση για την κατανόηση και ερμηνεία της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας.

Το πρώτο πράγμα που μπορούμε να επισημάνουμε μελετώντας τα λίγα καταστατικά εργατικών σωματείων που μπορέσαμε να εντοπίσουμε ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στην Ερμούπολη, είναι ότι, σε αντίθεση με αυτά της Θεσσαλονίκης, όπου ο λόγος των εργατών διασταυρώνεται όχι μόνο με το νομοθετικό λόγο του κράτους, αλλά και με τον πολιτικό λόγο του σοσιαλιστικού κινήματος, στην Ερμούπολη τα κείμενα των καταστατικών δεν

⁵⁵⁶ Φουντανόπουλος Κ., «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914 – 1936) : ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά*, τχ. 18 – 19, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1993, σελ. 205 – 226.

εκφράζουν το λόγο που αναπτύσσουν οι πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις οι οποίες αναφέρονται στο εργατικό κίνημα εκείνη την εποχή. Αυτό βέβαια δεν πρέπει να μας ξενίζει, αφού είναι γνωστό ότι ως το 1914 τα περισσότερα εργατικά σωματεία ήταν μικτά, με άλλα λόγια στα μέλη τους συμπεριλαμβάνονταν τόσο εργάτες, όσο και εργοδότες⁵⁵⁷.

Έχει επισημανθεί ότι «το καταστατικό δεν αποτελεί μόνο περιγραφή της οργανωτικής δομής αλλά είναι ένα κείμενο με θεωρητική και πολιτική σημασία γιατί συμπυκνώνει τις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες που αντιμετωπίζει μια αναδυόμενη τάξη όπως η εργατική, και κωδικοποιεί τα στάδια εξέλιξης της πάλης της και τις θεσμικές αλλαγές που προκαλεί αλλά και υφίσταται»⁵⁵⁸.

Ακολουθώντας το παράδειγμα του Φουντανόπουλου, θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας σε δύο ομάδες όρων : σ' αυτούς που προσδιορίζουν την συνδικαλιστική οργάνωση (συντεχνία, σύνδεσμος, σύλλογος), και σ' αυτούς που αποδίδουν τους συμβαλλόμενους στην εργασιακή διαδικασία (εργοδότης, εργάτης, τεχνίτης κ.ά.). Θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε το κοινωνικό νόημα με το οποίο επενδύονται οι όροι αυτοί και τις αλλαγές που υφίσταται αυτό, αν υφίσταται, με το πέρασμα του χρόνου.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι νομοθετικές ρυθμίσεις για τη σύσταση ενώσεων καθορίστηκε από τις νομικές αντιλήψεις για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, που διατυπώθηκαν στην Εθνοσυνέλευση του 1864⁵⁵⁹. Το αστικό δίκαιο της εποχής απαιτούσε για τη σύσταση μιας ένωσης την σύμπραξη τριών τουλάχιστον ατόμων για την κατάρτιση ενός οργανισμού ή κανονισμού της ένωσης και την υποβολή αυτού του κανονισμού για έγκριση από τη διοικητική αρχή. Η έγκριση του καταστατικού γινόταν με Βασιλικό Διάταγμα μετά από πρόταση του αρμόδιου υπουργού και το καταστατικό της ένωσης δημοσιευόταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως προκειμένου, με τη δημοσίευση της έγκρισης, να αποκτήσει η ένωση νομική προσωπικότητα⁵⁶⁰. Φυσικά αυτό το νομικό καθεστώς δημιουργούσε για τις ενώσεις μια κατάσταση αβεβαιότητας, αφού ήταν στη

⁵⁵⁷ Μουδόπουλος Στ., «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σελ. 225 – 253.

⁵⁵⁸ Λιάκος Α., *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 7

⁵⁵⁹ Μουδόπουλος Στ., «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία...», ό.π., σελ. 226

⁵⁶⁰ Σβώλος Α., *Νομικά Μελέται*, Αθήνα 1957, σελ. 83, 92, 238.

διακριτική ευχέρεια της διοίκησης να εγκρίνει ή όχι ή ακόμα και να ανακαλέσει την έγκριση μιας ένωσης⁵⁶¹.

Τα περισσότερα «εργατικά» σωματεία, ως το 1914⁵⁶² ήταν μικτά. Είχαν δηλαδή ως μέλη και εργάτες και εργοδότες. Από τα καταστατικά τα οποία μελετήσαμε, αυτό των εργατών του ναυπηγείου Σύρου αποτελεί μάλλον εξαίρεση, καθώς στα μέλη του φαίνεται να μην συμπεριλαμβάνονται εργοδότες ναυπηγοί. Αντίθετα το σωματείο των υποδηματοποιών ήταν μικτό⁵⁶³. Ο σύλλογος των εμποροϋπαλλήλων, αν και αρχικά δεν δεχόταν ως μέλη εργοδότες, στο τροποποιημένο καταστατικό του το 1894 υπάρχει διάταξη, σύμφωνα με την οποία «Αν μέλος τακτικόν του Συλλόγου παύση των εμποροϋπάλληλος και εξασκή επάγγελμα σχετιζόμενον προς το εμπόριον, δύναται να εξακολουθήσων μέλος τακτικόν του Συλλόγου»⁵⁶⁴ Το «εργατικό» σωματείο «Αλληλοβοήθεια» που ιδρύθηκε στην Ερμούπολη το 1894, αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, μια ιδιαίτερη περίπτωση, με την οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω.

⁵⁶¹ Αυτές οι ρυθμίσεις ίσχυαν ως το 1911, οπότε και ανατράπηκαν από τις διατάξεις του αναθεωρημένου Συντάγματος, που καθιέρωσαν την προστασία του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι.

⁵⁶² Το 1914 ψηφίζεται από την κυβέρνηση Βενιζέλου, ο νόμος 281/1914, σύμφωνα με τον οποίο καταργούνταν οι μικτές ενώσεις, εκείνες δηλαδή που τα μέλη τους ήταν και εργοδότες και εργάτες. Βλέπε :

Μουδόπουλος Σ.,»Ο νόμος ...»,ό.π., σελ.225

⁵⁶³ *Καταστατικόν της εν Ερμουπόλει Συντεχνίας των υποδηματοποιών*, Ε. τ. Κ., φ. 136, 15. 11. 1896
Καταστατικόν του εν Ερμουπόλει συνδέσμου των υποδηματοποιών, Σύρος 1906.

⁵⁶⁴ *Κανονισμός του εν Ερμουπόλει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις»*, Ε. τ. Κ., φ. 344, 28. 12. 1890.

Περί εγκρίσεως νέου κανονισμού του εν Ερμουπόλει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις», Ε. τ. Κ., φ. 54, 28. 6. 1894

β) Η αλληλοβοήθεια και η «ηθική μόρφωση»: βασικοί στόχοι των σωματείων

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το πρώτο σημαντικό καταστατικό εργατικού «συνδέσμου» της Ερμούπολης που γνωρίζουμε από δευτερογενείς πηγές, είναι αυτό των εργατών του ναυπηγείου της Σύρου, που ιδρύθηκε το 1879. Δυστυχώς δεν μπορέσαμε να το εντοπίσουμε, και οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτό προέρχονται από τον τοπικό τύπο της εποχής και από τον Ε. Λυκούδη.

Σε αντίθεση με τα άλλα καταστατικά που θα μελετήσουμε το συγκεκριμένο καταστατικό δεν έχει για πρωταρχικό σκοπό του την αλληλοβοήθεια, αν και όπως είδαμε συμπεριλαμβάνεται ως στόχος στους όρους ίδρυσης του καταστατικού⁵⁶⁵. Τόσο τα καταστατικά του σωματείου των υποδηματοποιών⁵⁶⁶, όσο και αυτού των εμποροϋπαλλήλων⁵⁶⁷, αλλά και του «Εργατικού Συνδέσμου Αλληλοβοήθεια»⁵⁶⁸ είχαν ως ένα από τους βασικότερους σκοπούς τους την αλληλοβοήθεια των μελών τους. Προβλεπόταν μια μηνιαία συνδρομή και παρείχαν στα μέλη τους τα έξοδα ιατρικών επισκέψεων, αγοράς φαρμάκων και κηδείας. Στο τελευταίο μάλιστα επέμεναν, καθώς επρόκειτο για το ελάχιστο όριο αξιοπρέπειας. Καθώς μάλιστα «η απόκτηση κοινωνικού κύρους αποτελούσε την κυριότερη επιδίωξη των εργατικών συσσωματώσεων εκείνης της πρώιμης εποχής»⁵⁶⁹, η βοήθεια δεν χορηγούνταν σε «πάσχοντες εξ επιμέπτων ασθενειών»⁵⁷⁰. Όπως και τα περισσότερα εργατικά σωματεία της εποχής, έτσι και τα παραπάνω διέθεταν ένα χρηματικό βοήθημα για την περίπτωση που τα μέλη τους θα απείχαν από την εργασία τους για σύντομο χρονικό διάστημα και για την αντιμετώπιση σοβαρότερων περιπτώσεων ανέθεταν τις αποφάσεις στις διοικήσεις τους. Στην περίπτωση μάλιστα των υποδηματοποιών, προβλεπόταν και σύνταξη γήρατος καθώς και μηνιαίο χρηματικό βοήθημα στην οικογένειά τους για ένα χρόνο μετά το θάνατό τους στα μέλη που ήταν συνεπή ως προς τις υποχρεώσεις τους απέναντι στο σωματείο.

⁵⁶⁵ Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι...*, ό.π., σελ. 124 - 126

⁵⁶⁶ *Καταστατικόν της εν Ερμούπολει Συντεχνίας των υποδηματοποιών*, ό.π..

⁵⁶⁷ *Κανονισμός του εν Ερμούπολει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις»*, ό.π.

⁵⁶⁸ *Καταστατικόν του εν Ερμούπολει εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθεια»*, Ε. τ. Κ. φ. 11, 17.12.1894

⁵⁶⁹ Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σελ. 375.

⁵⁷⁰ *Καταστατικόν της εν Ερμούπολει Συντεχνίας των υποδηματοποιών*, Ε. τ. Κ., φ. 136, ό.π.

Ένας ακόμη από τους σκοπούς των σωματείων, στον οποίο φαίνεται να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, είναι η «ηθική μόρφωσις και η διανοητική ανάπτυξις» των μελών τους. Το γεγονός ότι τα σωματεία που αναφέρουν ως στόχο τους την ηθικοποίηση των μελών τους, είναι μικτά, νομίζω ότι εξηγεί την επιμονή στη συγκεκριμένη διάταξη.

γ) Η κατηγορία «εργάτης»: προβλήματα στον ακριβή προσδιορισμό της

Μελετώντας τόσο το καταστατικό του συνδέσμου των εργατών στο ναυπηγείο Σύρου, όσο και αυτό της συντεχνίας των υποδηματοποιών, το οποίο μάλιστα τροποποιήθηκε το 1906⁵⁷¹, βλέπουμε ότι ο όρος εργάτης δεν προσδιορίζεται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Στην περίπτωση των εργατών του ναυπηγείου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει ο εργάτης προσδιορίζεται και ως τεχνίτης και το αντίστροφο και απόδειξη γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί τόσο το γεγονός ότι ο «σύνδεσμός τους» ονομάζεται «Σύνδεσμος εργατών του ναυπηγείου Σύρου», όσο και το ότι οι ίδιοι στον τοπικό τύπο αυτοαποκαλούνται εργάτες, χωρίς να γίνονται αναφορές στους βαθμούς ειδίκευσης. Η ειδίκευση βέβαια υπονοείται τόσο από την ύπαρξη «τάξεων» μεταξύ των «εργατών» του σωματείου, όσο και από το γεγονός ότι προβλεπόταν η «διοικούσα επιτροπή του συνδέσμου» να ορίζει «το ποσόν του ημερομισθίου εκάστης των τάξεων»⁵⁷².

Στην περίπτωση των υποδηματοποιών ο τεχνίτης ορίζεται με διαφορετικό τρόπο από τον εργάτη, ενώ προβλέπεται και ξεχωριστή συνδρομή για τα μέλη τεχνίτες. Το ενδιαφέρον είναι ότι στο πρώτο αυτό καταστατικό τους με τον όρο «τεχνίτες» δε εννοούν τους ειδικευμένους εργάτες, αλλά τους εργοδότες: «Εις την α' κατηγορίαν (των τεχνιτών), υπάγονται οι διευθυνταί καταστημάτων, οι εργοστασιάρχαι». Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο εργοδότης είναι αυτός που θεωρείται ότι «κατέχει την τέχνη», ενώ στην κατηγορία των εργατών δεν γίνεται αναφορά σε βαθμούς ειδίκευσης. Όσοι δεν είναι «εργοστασιάρχες – τεχνίτες», ανήκουν στην κατηγορία των εργατών.

Στο τροποποιημένο καταστατικό του 1906, τις δυο κατηγορίες των «τεχνιτών» και «εργατών», αντικαθιστούν αυτές των «εργοστασιαρχών – μαστόρων», των «καλφάδων» και των «μαθητευόμενων». Ο όρος «εργάτης» απουσιάζει, τη θέση του όρου «τεχνίτης» έχει πάρει ο «εργοστασιάρχης – μάστορας» και τη θέση των «εργατών» οι όροι «καλφάδες» και «μαθητευόμενοι». Αν όμως στο νέο καταστατικό οι υποδηματοποιοί αλλάζουν

⁵⁷¹ Το 1906, δημοσιεύεται στην Ερμούπολη, το τροποποιημένο καταστατικό της συντεχνίας των υποδηματοποιών, η οποία μετονομάστηκε σε «Σύνδεσμο υποδηματοποιών Ερμούπολεως», βλέπε: *Καταστακόν του εν Ερμούπολει Συνδέσμου των υποδηματοποιών*, Σύρος 1906.

⁵⁷² Εφημ. *Ερμής*, 15. 2. 1879
Λυκούδης Ε., *Η εν Ελλάδι...*, ό.π.

τον τίτλο του σωματείου τους και από «Συντεχνία» τον μετονομάζουν σε «Σύνδεσμο υποδηματοποιών», οι όροι που χρησιμοποιούν για να προσδιορίσουν τα μέλη του «συνδέσμου» τους, σε αντίθεση με το πρώτο καταστατικό, μας παραπέμπουν σε παλιότερες μορφές συντεχνιακής οργάνωσης. Φαίνεται ότι οι υποδηματοποιοί, προκειμένου να δώσουν έμφαση στην έννοια της ειδίκευσης και ταυτόχρονα να προστατεύσουν την εσωτερική ιεραρχία μέσα στο επάγγελμά τους, χρησιμοποιούν ταξινομικά σχήματα που μπορούν να ερμηνεύσουν με την εμπειρία τους. Τόσο ο όρος «μάστορας», όσο και ο «κάλφας» και ο «μαθητευόμενος» ανήκουν στο ιστορικό τους λεξιλόγιο και γι' αυτό γίνονται πιο εύκολα αντιληπτοί. Αντίθετα οι όροι τεχνίτης και εργάτης φαίνεται ότι αποδείχτηκαν ασαφείς και μη παραγωγικοί για τους υποδηματοποιούς και γι' αυτό στο τροποποιημένο καταστατικό του 1906 τους άλλαξαν.

Οι «εμποροϋπάλληλοι» από την άλλη, χρησιμοποιούν ως βασικό χαρακτηριστικό τους, την επαφή τους με το εμπόριο και δεν χρησιμοποιούν τον όρο «εργάτης» για να προσδιοριστούν εναλλακτικά. Υπονοείται μια διαφορετική σχέση στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, απ' αυτή των εργατών, σχέση που προσπαθούν να προστατέψουν, όπως φαίνεται από τις τροποποιήσεις του καταστατικού τους. Έτσι, ενώ αρχικά ως μέλη του σωματείου θεωρούνταν «άπαντες οι εμποροϋπάλληλοι...και οι υπάλληλοι των βιομηχανικών καταστημάτων»⁵⁷³ στο τροποποιημένο καταστατικό του 1894 ως μέλη του σωματείου θεωρούνται «οι υπάλληλοι πάντων των εξασκούντων οιανδήποτε εμπορίαν καταστημάτων».

⁵⁷³ *Κανονισμός του εν Ερμούπολει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις», Ε. τ. Κ., φ. 344, 28. 12. 1890*

δ) Η κατηγορία «εργοδότης»

Τη χρήση του όρου «εργοδότης» τη συναντήσαμε μόνο κατά τη διάρκεια των απεργιών του 1879 από τους εργάτες του ναυπηγείου. Στα υπόλοιπα καταστατικά το περιεχόμενο του όρου γίνεται αντιληπτό εμπειρικά: τεχνίτης και εργοστασιάρχης στους υποδηματοποιούς, έμπορος και εργοστασιάρχης στους εμποροϋπαλλήλους⁵⁷⁴.

Αν όμως όπως ήδη έχουμε αναφέρει στην περίπτωση των απεργιών του ναυπηγείου το 1879, ο εργοδότης αντιμετωπίζεται ως ταξικός αντίπαλος, ως κάποιος που τα συμφέροντά του είναι διαμετρικά αντίθετα απ' αυτά των εργατών, στα άλλα σωματεία ο εργοδότης αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Στους υποδηματοποιούς είναι κάποιος καλύτερα ειδικευμένος (τεχνίτης), κάποιος που η ιδιοκτησία του καταστήματος του παρέχει περισσότερες οικονομικές δυνατότητες, (εργοστασιάρχης -μάστορας), ο οποίος όμως εργάζεται μαζί τους και τα συμφέροντά του δεν αντιτίθενται στα συμφέροντα των εργατών (καρφάδων και μαθητευόμενων). Στα καταστατικά των εμποροϋπαλλήλων δεν υπάρχουν αναφορές στην εργοδοσία, από μία όμως ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στην Ερμούπολη το 1890, με θέμα την διεκδίκηση της Κυριακής αργίας, οι εργοδότες (έμποροι και εργοστασιάρχαι) αντιμετωπίζονται και απ' αυτούς ως μια ομάδα διαφορετική απ' αυτούς, της οποίας όμως τα συμφέροντα δε συγκρούονται με αυτά των υπαλλήλων τους. Στη συγκεκριμένη ανακοίνωση, αυτό που κυριαρχεί είναι η επίκληση «στην πεφωτισμένην κρίσην» και στα θρησκευτικά και φιλανθρωπικά συναισθήματα των «εμπόρων και εργοστασιάρχων» προκειμένου οι εμποροϋπάλληλοι να πετύχουν την καθιέρωση αργίας την Κυριακή. Το βασικότερο επιχείρημα που επικαλούνται είναι ότι με την κατάργηση της Κυριακάτικης εργασίας αυτοί που θα επωφελούνταν περισσότερο θα ήταν οι εργοδότες, αφού έτσι οι εμποροϋπάλληλοι «θα αντλώσι δυνάμεις και μετά πλείονος ζήλου και μεγαλειτέρας προθυμίας θα εκπληρώσι τα πολλαπλά αυτών καθήκοντα κατά τας εργασίμους ημέρας»⁵⁷⁵.

⁵⁷⁴ Βλέπε και ανακοίνωση του συλλόγου εμποροϋπαλλήλων για το ζήτημα της αργίας της Κυριακής, που δημοσιεύεται στο βιβλίο των Β. Θεοδώρου – Χ. Λούκου.

Θεοδώρου Β. – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας...*, ό.π., σελ.73.

⁵⁷⁵ Ό.π.

ε) «Συντεχνία», «σωματείο», «σύνδεσμος» : προσπάθειες προσδιορισμού της συνδικαλιστικής οργάνωσης - Προσπάθειες προσδιορισμού του «εμείς»

Όπως φαίνεται από τα καταστατικά που ήδη αναφέραμε, τα σωματεία χρησιμοποιούν όρους όπως «συντεχνία», «σωματείο», «σύνδεσμος», «σύλλογος» προκειμένου να προσδιορίσουν την οργάνωσή τους. Είναι όροι που, συχνά, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και δεν χαρακτηρίζονται από σοβαρές εννοιολογικές διαφορές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το καταστατικό της «Συντεχνίας των υποδηματοποιών»⁵⁷⁶, μέσα στο οποίο ο όρος «συντεχνία» βρίσκεται σε εναλλακτική χρήση με τον όρο «Σωματείο», γεγονός που επιβεβαιώνει και την άποψη του Φουντανόπουλου ότι, το 19^ο αιώνα, η «συντεχνία» δεν είχε το περιεχόμενο που είχε ο όρος παλιότερα, και ότι «την εποχή αυτή σήμαινε απλά επαγγελματική ένωση»⁵⁷⁷. Στη συγκεκριμένη βέβαια περίπτωση, ο ισχυρισμός του Φουντανόπουλου ότι ο όρος «σωματείο» χρησιμοποιείται ανελαστικά από τα σωματεία, ότι «τα καταστατικά...δεν τον επεκτείνουν, δεν τον αλλάζουν»⁵⁷⁸, ανατρέπεται, αφού βλέπουμε ότι στο συγκεκριμένο καταστατικό ο όρος «συντεχνία» είναι, ας πούμε, ο «επίσημος» χαρακτηρισμός αφού βρίσκεται στον τίτλο του καταστατικού, ενώ μέσα στο κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος «Σωματείων». Φαίνεται λοιπόν ότι ο νόμος 281 του 1914 δεν καινοτόμησε εισάγοντας «ακόμη έναν όρο (τον όρο «σωματείο»)στο σύνολο άλλων που ήταν ήδη διαμορφωμένοι αυτή της εποχής...»⁵⁷⁹, αλλά ότι χρησιμοποίησε έναν από τους όρους που ήδη χρησιμοποιούνταν, έστω και περιορισμένα από τις επαγγελματικές ενώσεις, προκειμένου να τις προσδιορίσει.

Είδαμε σε προηγούμενες ενότητες ότι ο όρος «συντεχνία» χρησιμοποιείται, ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, από τον τοπικό τύπο, κάθε φορά που χρειαζόταν να γίνει αναφορά σε συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγορίες⁵⁸⁰, φαίνεται όμως ότι, σε αντίθεση με το λόγο των αστών για αυτά,

⁵⁷⁶ *Καταστατικόν της εν Ερμούπολει Συντεχνίας των υποδηματοποιών*, ό.π.

⁵⁷⁷ Φουντανόπουλος Κ., «Η γλώσσα του συνδικαλισμού...», ό.π., σελ. 223

⁵⁷⁸ Ό.π., σελ. 225

⁵⁷⁹ Ό.π., σελ. 223

⁵⁸⁰ Βλέπε ενδεικτικά :

Εφημ. *Ήλιος*, 11. 12. 1888 (Αναφορά στις συντεχνίες των μαραγκών, σιδηρουργών, ρωμαιοραπτών, καλαφατών)

Εφημ. *Πατρίς*, 26. 10. 1891 (Αναφορά στη συντεχνία των αγωγιατών)

τα επαγγελματικά σωματεία μοιάζουν να προτιμούν τη χρήση άλλων όρων προκειμένου να αυτοπροσδιοριστούν, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά και απόρριψη του συγκεκριμένου όρου.

Σε γενικές γραμμές η χρήση όλων των παραπάνω όρων από τα επαγγελματικά σωματεία της Ερμούπολης, όπως και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, γίνεται χωρίς να παρατηρούνται προβλήματα στην ερμηνεία τους και χωρίς σοβαρές διαφορές ως προς την απόδοση των εννοιών τους. Όπως και στην περίπτωση των όρων «μάστορας», «κάλφας» και «μαθητευόμενος», έτσι και αυτοί, αποτελούν το «ιστορικό λεξιλόγιο των εργατών»⁵⁸¹, οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι όροι «με κοινό και μακρύ παρελθόν»⁵⁸², στη χρήση των οποίων οι εργάτες φαίνονται ιδιαίτερα ικανοί και αποδοτικοί. Οι μεταβολές που παρατηρούνται στα καταστατικά ως προς τη χρήση κάποιων όρων φανερώνει τον αγώνα των ανθρώπων αυτών να αποδώσουν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα με ένα συγκεκριμένο λεξιλόγιο που όμως συχνά παραπέμπει στο παρελθόν.

Μπορούμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι και στην περίπτωση της Ερμούπολης, το κοινωνικό λεξιλόγιο των εργατών είναι πολύσημο. Αν κατά τη διάρκεια των απεργιών του 1879 οι εργάτες φαίνεται να χρησιμοποιούν ένα λόγο αρκετά αποκρυσταλλωμένο, δείχνουν ότι έχουν κατορθώσει, μέσα από τη σύγκρουση, να ορίσουν τους «άλλους» ως ταξικούς τους αντιπάλους και τον εαυτό τους ως μια καταπιεσμένη ομάδα που συγκρούεται με μια κυρίαρχη, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συμβαίνει το ίδιο με τα επαγγελματικά σωματεία που ιδρύθηκαν αργότερα. Τους λόγους που το εργατικό κίνημα στη Σύρο δε συνέχισε να αναπτύσσεται με την ίδια δυναμική, τους έχουμε ήδη αναφέρει. Το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα επαγγελματικά σωματεία που μελετήσαμε, είναι μικτά, αποτελούνται δηλαδή και από εργάτες και από εργοδότες, αποτελεί κατά τη γνώμη μας έναν ακόμη παράγοντα που συντέλεσε στην αδυναμία σαφούς προσδιορισμού των «άλλων» αλλά και συγχύσεις στον ακριβή ορισμό του «εμείς».

Εφημ *Πατρίς*, 11. 1. 1897 (Γενική αναφορά στις συντεχνίες που συμμετείχαν στον αγιασμό των υδάτων)

⁵⁸¹ Φουντανόπουλος Κ., ό.π., σελ. 225

⁵⁸² Ό.π.

στ) Ο «Εργατικός σύνδεσμος Αλληλοβοήθεια» : μια ιδιαίτερη περίπτωση

Αφήσαμε να μελετήσουμε ξεχωριστά τον «Εργατικό σύνδεσμο Αλληλοβοήθεια», γιατί, αν και δεν αποτελεί επαγγελματικό σωματείο, είναι το μόνο σωματείο στην Ερμούπολη τον 19^ο αιώνα, που αυτοαποκαλείται «εργατικό». Ο «σύνδεσμος» αυτός ιδρύθηκε το 1894 και ο σκοπός του ήταν κυρίως η αλληλοβοήθεια αλλά και η «ηθικοποίηση» των μελών του. Στο καταστατικό του διαβάζουμε : «σκοπός του συνδέσμου είναι α) η πνευματική ανάπτυξις και ηθική βελτίωσις των εργατών, β) η υλική υποστήριξις των μελών αυτού δια της αναπτύξεως του αποταμιευτικού πνεύματος, γ) η περίθαλψις και αρωγή των πασχόντων μελών δια παροχής βοηθημάτων χρηματικών, δ) η επί τούτο συνάθροισις και αδελφική συνένωσις των εργατών»⁵⁸³. Ο σκοπός αυτός θα επιδιωκόταν «α) δια της διδασκαλίας εσπερινών μαθημάτων, ιδία θρησκευτικών και ιστορικών του Ελληνικού Έθνους εν τω καταστήματι του συνδέσμου παρά καταλλήλων προς τούτο προσώπων ως διδασκόντων, β) δια τακτικών συνεδριάσεων του συνδέσμου...γ) δια της ιδρύσεως ταμιευτηρίου...δ) δια της συστάσεως ταμείου εκ των προς τον σύνδεσμον δωρεών...»

Μέλος του συνδέσμου μπορούσε να γίνει «πας εργάτης άγων ηλικίαν ουχί ελάσσονα των 18 ετών συμπληρωμένων και εργαζόμενος εν οιοδήποτε έργω. Η λέξις εργάτης λαμβάνεται υπό την γενικωτάτην έννοιαν αυτής»⁵⁸⁴.

Επίσης στο άρθρο 36 επισημαίνεται ότι «Εν περιπτώσει ασθενείας μέλους τινός του συνδέσμου δικαιούται τούτο, απευθυνόμενον προς τον σύνδεσμον να ζητήσει χρηματικόν βοήθημα. Η αίτησις πρέπει να συνοδεύεται δι' ιατρικής πιστοποιήσεως περί της ασθενείας, προς βεβαίωσιν της οποίας οφείλουσι να επισκεφθώσι τον ασθενούντα τρία μέλη του διοικητικού συμβουλίου...Επίσης εν περιπτώσει θανάτου μέλους τινός οι συγγενείς αυτού δύνανται ν' απευθυνθώσι προς το σύνδεσμον και να ζητήσωσιν αρωγήν προς ταφήν αυτού...»

Δυστυχώς δεν μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε πληροφορίες για το πρώτο διοικητικό συμβούλιο του σωματείου, ούτε και για τα επόμενα,

⁵⁸³ Καταστατικόν του εν Ερμουπόλει εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθεια», Ε. τ. Κ., φ. 11, 17. 12. 1894

⁵⁸⁴ Ο.π.

πληροφορίες που θα μπορούσαν να αποσαφηνίσουν περισσότερο τα κίνητρα των ιδρυτών του αλλά και τον τρόπο δράσης των επόμενων διοικητικών συμβουλίων.

Επίσης δε γνωρίζουμε πόση απήχηση είχε στους εργατές, η ίδρυση του συγκεκριμένου σωματείου, αν και το γεγονός ότι, τουλάχιστον ως το 1915⁵⁸⁵, εξακολουθεί να υφίσταται, ίσως να αποτελεί μια ένδειξη ότι ένα μέρος του εργατικού κόσμου της Ερμούπολης συμμετείχαν ως μέλη του.

Αν και το συγκεκριμένο σωματείο αυτοπροσδιορίζεται ως «εργατικό», το γεγονός ότι δέχονται ως μέλη «εργαζόμενους εν οιοδήποτε έργω», χωρίς να διευκρινίζεται αν εργάτης θεωρείται αυτός που εργάζεται με σχέση εξαρτημένης εργασίας, δείχνει ότι για τους ιδρυτές του «συνδέσμου» εργάτης θεωρείται όποιος συμμετέχει στην εργασιακή διαδικασία, ο εργαζόμενος γενικά. Η ασάφεια ως προς τον προσδιορισμό της επαγγελματικής ιδιότητας των μελών του σωματείου, μας επιτρέπει να κάνουμε κάποιες υποθέσεις για τα κίνητρα των ιδρυτών του.

Το σωματείο ιδρύεται μια εποχή που, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η οικονομία της Ερμούπολης αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα. Οι παλιοί βιομηχανικοί κλάδοι, όπως η βυρσοδεψία και η ναυπηγική έχουν περάσει σε μια φάση παρακμής και η κλωστοϋφαντουργία που εκείνη την περίοδο έχει αρχίσει να αναπτύσσεται απασχολεί κυρίως γυναικείο εργατικό δυναμικό. Οι αναφορές στον τοπικό τύπο για την ανεργία που πλήττει το νησί είναι πολλές, καθώς και τα παράπονα ότι η πολιτεία αδιαφορεί για το νησί⁵⁸⁶. Η ίδρυση λοιπόν ενός σωματείου που θα μπορούσε να εξασφαλίσει σ' ένα τμήμα του αντρικού εργατικού της Ερμούπολης, ανεξάρτητα από ποιον επαγγελματικό κλάδο προέρχεται, κάποιες στοιχειώδεις παροχές, με την καταβολή μιας μικρής

⁵⁸⁵ Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του 1915, το νέο κανονισμό του «Συνδέσμου», παρ' όλα αυτά, στα ΓΑΚ της Ερμούπολης, βρέθηκε αταξινόμητη, η συμβολαιογραφική πράξη τροποποίησης του καταστατικού του «Συνδέσμου εργατών Αλληλοβοήθεια», η οποία συντάχθηκε το Δεκέμβριο του 1915 στην Ερμούπολη, και σύμφωνα με την οποία ο σύνδεσμος άλλαζε τίτλο και ονομαζόταν «Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Αλληλοβοήθεια». Βλέπε :

Καταστατικόν του Φιλανθρωπικού Συνδέσμου Αλληλοβοήθεια, Ερμούπολη 1915

⁵⁸⁶ Βλέπε ενδεικτικά :

Εφημ. *Πατρίς*, 23. 11. 1891, 3. 12. 1891, 15. 2. 1892, 8. 6. 1892, 24. 10. 1892, 18. 1. 1893, 22. 5. 1893, 24. 9. 1893, 31. 12. 1893

συνδρομής⁵⁸⁷, φαίνεται ότι θεωρήθηκε μια καλή λύση από τα ιδρυτικά μέλη του σωματείου.

Η αδυναμία να εντοπίσουμε βιογραφικά στοιχεία για τους ιδρυτές, μας εμποδίζει να έχουμε στοιχεία για την επαγγελματική τους ιδιότητα και την κοινωνική τους θέση. Παρ' όλα αυτά, η έμφαση στην πνευματική και ηθική βελτίωση των εργατών, μέσα από διαλέξεις, συζητήσεις και μαθήματα καθώς και στην ενίσχυση του αποταμιευτικού πνεύματος, θυμίζει πολύ καταστατικά φιλανθρωπικών σωματείων της εποχής. Η παρατήρηση αυτή, μας επιτρέπει να κάνουμε την υπόθεση ότι κάποια τουλάχιστον από τα ιδρυτικά μέλη του σωματείου ήταν «φιλόανθρωποι» αστοί.

Η υπόθεση ότι τελικά το συγκεκριμένο σωματείο έμοιαζε περισσότερο με φιλανθρωπικό σύλλογο παρά με εργατική ένωση, ενισχύεται από τις απόψεις που διατυπώνει στο λόγο που εκφώνησε ο αντιπρόεδρος του «συνδέσμου» Αθ. Μεσσηνέζης τον Ιούλιο του 1899⁵⁸⁸, κατά τη διάρκεια της γιορτής που έγινε για τα πέντε χρόνια λειτουργίας του σωματείου. Στο λόγο αυτό ο Μεσσηνέζης μεταξύ άλλων συγχαίρει τους «εταίρους» γιατί με τη συνδρομή τους είχαν αυξήσει την περιουσία του σωματείου σε 6000 δραχμές και συμπληρώνει ότι «την οποίαν (περιουσία) έχω την πεποίθησιν ότι θέλετε αυξήση ίνα το ημέτερον σωματείον δυνηθή να εκπληρώση την φιλόανθρωπον αυτού αποστολήν»⁵⁸⁹.

Την ίδια ημέρα εκφωνήθηκε λόγος και από το επίτιμο μέλος του συλλόγου, Μ. Ζολώτα, ο οποίος επισημαίνει ότι «ευτυχώς ούτε εργατικών ζήτημα, όπως τουλάχιστον αλλαχού εννοείται τούτο, υπάρχει εν τη ημετέρα πατρίδα...ούτε ανάγκη γνώσεως του εκτροχιασμού, δηλαδή του σοσιαλισμού, όστις είναι ξένος προς τας ημετέρας ανάγκας και τα υγιά ήθη...». Επίσης κάνει ιδιαίτερη αναφορά στο «αγαθό» της εργασίας ως «θείο δώρημα»⁵⁹⁰.

Ο λόγος των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, οι δραστηριότητες που αναπτύσσει το σωματείο αλλά και ο ενθουσιασμός με τον οποίο ο τοπικός τύπος αντιμετωπίζει αυτές τις δραστηριότητες⁵⁹¹, σε αντίθεση με την αδιαφορία που δείχνει για τη δράση των άλλων επαγγελματικών σωματείων της πόλης,

⁵⁸⁷ Η συνδρομή οριζόταν ως μία δραχμή το μήνα.

⁵⁸⁸ Εφημ. *Πατρίς*, 8. 7. 1899

⁵⁸⁹ Ο.π.

⁵⁹⁰ Ο.π.

⁵⁹¹ Εφημ. *Πατρίς*, 7. 7. 1897, 27. 6. 1898, 4. 7. 1898, 7. 11. 1898, 28. 11. 1898, 26. 6. 1899
Εφημ. *Απόλλων*, 25. 10. 1901

μας κάνει να πιστεύουμε ότι ίσως το συγκεκριμένο σωματείο να μην είναι «αποτελούμενον εκ σπλάχνων λαού», όπως θέλει να ισχυρίζεται το Διοικητικό του Συμβούλιο⁵⁹². Μοιάζει περισσότερο να είναι ένα σωματείο, του οποίου σκοπός είναι η προσέλκυση μελών από τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα, προκειμένου, μέσω μικρών οικονομικών βοηθημάτων και κυρίως μέσα από την «ηθικοποίησή τους» να ενστερνιστούν τις αξίες και τις αρχές των αστών της εποχής και να συμβάλλουν έτσι και αυτοί στο όραμα των αστών της Ερμούπολης για τη δημιουργία μιας ομοιογενούς κοινότητας, της οποίας τα μέλη, μακριά από κοινωνικές, επαγγελματικές και οικονομικές διαφορές, είναι προσηλωμένα στις αξίες της εργασίας και της προόδου.

⁵⁹² Εφημ. Πατρύς, 21. 2. 1898

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάθε φορά που χρειαζόταν να μιλήσω για τον τίτλο και το περιεχόμενο της συγκεκριμένης εργασίας, το πρώτο ερώτημα που μου έκαναν οι περισσότεροι από τους συνομιλητές μου ήταν το ίδιο με αυτό με το οποίο έχουν έλθει αντιμέτωποι όλοι όσοι ασχολούνται με τη μελέτη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα : «μπορούμε να μιλάμε για εργατική τάξη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα ;», και στη συγκεκριμένη περίπτωση, «μπορούμε να μιλάμε για την ύπαρξη εργατικής τάξης στην Ερμούπολη τον 19^ο αιώνα ;».

Αν προσπαθήσουμε να απαντήσουμε βασιζόμενοι μόνο σε αριθμητικά δεδομένα, η απάντηση θα είναι σίγουρα αρνητική. Όπως είδαμε, στις επίσημες απογραφές, στις κατηγορίες «εργάτης» και «εργάτρια» καταγράφονταν συνήθως ένας περιορισμένος αριθμός ατόμων. Στην εργασία όμως αυτή προσπαθήσαμε να δείξουμε πώς οι ντόπιοι αστοί, που, από την ίδρυση της Ερμούπολης, είχαν αρχίσει να συγκροτούνται ως τάξη, έχουν μια συγκεκριμένη και συνειδητή στάση απέναντι στην εργατική παρουσία και την αντιμετωπίζουν ως έναν ενδεχόμενο αντίπαλο. Επιχειρήσαμε να δείξουμε πως, ακόμα κι όταν οι αστοί αδυνατούσαν να ορίσουν με ακρίβεια τους «άλλους», αυτό δεν τους εμπόδιζε να αισθάνονται την παρουσία αυτών των «άλλων» ως απειλή και να προσπαθούν να τους επιβάλλουν τις δικές τους αξίες, πρότυπα, ιδανικά, το δικό τους τρόπο ζωής προκειμένου να τους μεταβάλλουν από «επικίνδυνο όχλο» σε «χρηστούς πολίτες».

Η μελέτη των απεργιών του 1879 μας βοήθησε να δούμε πώς ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού πληθυσμού του νησιού αντέδρασε απέναντι στις νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στον ελλαδικό χώρο και ταυτόχρονα τον τρόπο με τον οποίο η ντόπια αστική τάξη προσπάθησε να «αμυνθεί», καθώς φαίνεται να βίωσε τις απεργίες αυτές ως δοκιμασίες που έθεταν σε σοβαρό κίνδυνο την κοινωνική συνοχή.

Αν δεχτούμε ότι η εργατική τάξη υπάρχει από τη στιγμή που οι εργάτες πιστέψουν ότι έχουν τα ίδια συμφέροντα, τότε οι απεργίες του 1879 αποτελούν κατά τη γνώμη μου, σταθμό στη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Ένας από τους στόχους της συγκεκριμένης

εργασίας ήταν να δείξει πώς η αίσθηση αυτών των συμφερόντων δεν προέκυψε μόνο μέσα από τη συλλογική δράση αλλά και από τη δυνατότητα του εργατικού κινήματος να διαμορφώνει ένα διανοητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι εργάτες αντιλαμβάνονταν τις εμπειρίες από τους αγώνες τους και προσπαθούν να διατηρήσουν την ενότητά τους

Κυρίως όμως, αυτό που η συγκεκριμένη εργασία προσπάθησε να δείξει μέσα από τη μελέτη του λόγου που άρθρωσαν τόσο οι αστοί για τους εργάτες, όσο και οι ίδιοι οι εργάτες για τον εαυτό τους και τους άλλους, είναι ότι η διαδικασία συγκρότησης της ταξικής ταυτότητας των εργατών μπορεί να μην ήταν ομοιογενής και γραμμική, χαρακτηρίζεται όμως στη διάρκεια του χρόνου, από κάποια σταθερά χαρακτηριστικά, από κάποιες σταθερές αξίες, ιδέες κι αντιλήψεις, που η σημασία τους μπορεί να μεταβάλλονταν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, δεν έπαψαν όμως ποτέ να υπάρχουν.

ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ

- *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', Κέρκυρα 1987
- Γ.Α.Κ./Α.Ν.Κ., Δημογεροντία Ερμουπόλεως, Κατάστιχα, αρ.3 : Πρωτόκολλον εξερχομένων (1833 – 1835), Προς την Βασιλικήν Νομαρχίαν των Κυκλάδων, 1^η Νοεμβρίου 1834.
- Γ. Α. Κ, Οθωνικό Αρχείο, φ. 227, 230
- Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά 1844B, φ. *Απογραφές πληθυσμού*, Εγκύκλιος 8.5.1844.
- Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς, φ. 1863/α : «Στατιστικά πληροφοροίαι περί της καταστάσεως των κυριότερων βιομηχανιών του Νομού», 20 Φεβρουαρίου 1863
- Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ερμουπόλεως, Στατιστικά φ. 1/4, «Πίναξ των βιομηχανικών καταστημάτων», Ερμούπολις, 20 Ιουνίου 1866.

ΛΕΞΙΚΑ

- Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siecle*, τ. 11, Παρίσι 1876 (α' έκδοση)
- Βλάχος Γερασ., *Θησαυρός της Εγκυκλοπαιδικής Βάσεως, Τετράγλωσσος*, Βενετία 1784
- Βοβολίνης Κ. - Βοβολίνης Σ. *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 4, Αθήνα 1958
- Γαζής Ανθ., *Λεξικόν Ελληνικόν*, τ. 1, Βενετία 1809.
- ---, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης Τρίτομον*, Βιέννη 1835
- Δημητράκος Δ., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ.4, Αθήνα 1950

- Κούμας Κ., *Λεξικόν*, Βιέννη 1826
- Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, β' έκδοση, Αθήνα 2002
- Σακελλαρίου Αθ., *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1898
- Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου, *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου μεθρημνηνομένης εις το αρχαίον ελληνικόν και το γαλλικόν*, Αθήνα 1835
- ---, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1852
- ---, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. 1, Αθήνα 1889
- Τεγόπουλος - Φυτράκης, *Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1993

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΑ ΣΥΛΛΟΓΩΝ – ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ ΕΤΑΙΡΙΩΝ

- *Διοργανισμός του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριών*, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. φ. 22, 15. 6. 1872.
- *Κανονισμός του Βιομηχανικού Τμήματος της Σχολής Απόρων παιδων Ερμούπολεως*, Ερμούπολη 1889.
- *Κανονισμός του εν Ερμούπολει συλλόγου των εμποροῦπαλλήλων «Ερμούπολις»*, Ε. τ. Κ., φ. 344, 28. 12. 1890.
- *Καταστατικόν της εν Ερμούπολει Συντεχνίας των υποδηματοποιών*, Ε. τ. Κ., φ. 136, 15. 11. 1896.
- *Καταστατικόν του εν Ερμούπολει εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθεια»*, Ε. τ. Κ. φ. 11, 17.12.1894.
- *Καταστατικόν του εν Ερμούπολει συνδέσμου των υποδηματοποιών*, Σύρος 1906.

- *Καταστατικόν του Συλλόγου Σχολής Απόρων παιδων Ερμουπόλεως και τα εγκαίνια αυτού*, Ερμούπολη 1889.
- *Καταστατικόν του Φιλανθρωπικού Συνδέσμου Αλληλοβοήθεια*, Ερμούπολη 1915.
- *Περί εγκρίσεως νέου κανονισμού του εν Ερμουπόλει συλλόγου των εμποροῦπαλλήλων «Ερμούπολις»*, Ε. τ. Κ., φ. 54, 28. 6. 1894.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- *Αηδών*, Ερμούπολη, 1879
- *Αθηνά*, Αθήνα, 1837
- *Ο Αίολος* ,Ερμούπολη, 1844 - 1856
- *Αιών*, Αθήνα, 1880
- *Απόλλων*, Ερμούπολη, 1895 - 1901
- *Άργος*, Ερμούπολη, 1876 - 1877
- *Αστήρ των Κυκλάδων*, 1857 - 1860
- *Ένωσις*, Ερμούπολη, 1851 - 1860
- *Εξέγερσις*, Ερμούπολη, 1874 - 1885
- *Επανάστασις*, Ερμούπολη, 1878
- *Ερμής*, Ερμούπολη, 1879
- *Ερμούπολις*, Ερμούπολη, 1869 - 1876
- *Ήλιος*, Ερμούπολη, 1876 – 1883, 1886 – 1904
- *Πανόπη*, Ερμούπολη, 1871 - 1883
- *Πατρίς*, Ερμούπολη, 1879, 1884 – 1886, 1891 – 1893, 1897 – 1899
- *Φανός*, Ερμούπολη, 1879

- *Φερεκύδης*, 1874.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Boutier J - Julia D., *Passes recomposes. Champs et chantiers de l' Histoire*, Παρίσι 1995.
- Burke P. – Porter R., *The social History of Language*, Κάιμπριτζ 1987
- Chaline Jean – Pierre, “Qu’ est – ce qu’ un bourgeois?”, *L’ Histoire*, τ. 121, Απρίλιος 1989, σελ. 38 – 45.
- Charlsworth A., «From the moral economy of Devon to the political economy of Manchester 1790 – 1812», *Social History*, τχ. 18, 1993, σελ. 205 – 217.
- Corbin A., *La miasme et la jonquille*, Παρίσι 1986.
- Cross G., *A Quest for Time. The Reduction of Work in Britain and France, 1840 – 1940*, Μπέρκλεϋ 1989.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, Αθήνα 1982.
- De Grazia V., «Beyond Time and Money», *International Labor and Working – Class History*, τχ. 43, 1993, σελ. 24 – 30.
- Desrosieres Alain, «Comment faire des choses qui tiennent. Histoire sociale et statistiques» στο Christophe Charle (επιμ), *Histoire sociale, histoire globale ?*, Παρίσι 1993, σελ. 23 – 44.
- Eley G, «Edward Thomson, social history and political culture : the making of the working – class public, 1780 – 1850», στο H. Kaye – K. McClelland (εκδ.), *E. P. Thompson. Critical . Perspectives*, Λονδίνο 1990, σελ. 12 – 49.

- Eley G – Nield K., «Starting over : the present, the post modern and the moment of social history», *Social History*, Μάρτιος 1995, σελ. 355 - 364.
- Furlough E., *Consumer Cooperation in France : The Politics of Consumption, 1834 – 1930*, Νέα Υόρκη 1991.
- Gozzini G., «The poor and the life – cycle in nineteenth century Florence 1813 – 1859», *Social History*, Μάρτιος 1993, σελ. 299 – 317.
- Hatziossif Chr. , «Crise conjoncturelle et problèmes structurels dans la marine marchande grecque au XIXe siècle», στο *Actes du Iie Colloque International d' Histoire : Économies Méditerranées. Equilibres et Intercommunications XIIIe – XIXe siècle*, τ. Β, Αθήνα 1986, σελ. 377 – 394.
- Hobsbawm E. – Ranger T., *The Invention of Traditions*, Λονδίνο 1977.
- Hobsbawm E., *Histoire économique et sociale de la Grande Bretagne*, τ. 2, Παρίσι 1977 (πρώτη έκδοση 1968).
- ---, *Labouring Men*, Λονδίνο 1968.
- Jones Aled, *Power of the Press. Newspapers, Power and the Public in Nineteenth – Century England*, Καίμπριτζ 1996.
- Kaye H., *The British Marxist Historians*, Καίμπριτζ 1984.
- Kolodny E., «Hermoupolis – Syra. Naissance et evolution d' une ville insulaire grecque», *Méditerranée*, τχ. 2, Απρίλιος – Ιούνιος 1969, σελ. 189 – 219.
- Loukos Ch., «La petite ville face á la grande : Le cas d' ano Syra au XIXe siècle », *Αριάδνη*, τ. 7, Αθήνα 1994, σελ. 151 – 164.
- Moraitinis P., *La Grece telle qu' elle est*, Παρίσι 1877
- Perrot Ph., *Le travail des apparences. Le corps féminin XVIIe – XIXe siècle*, Παρίσι 1984.

- Przeworski A., *Capitalism and Social Democracy*, Καίμπριτζ 1985.
- Reddy W., *The rise of the market culture*, Καίμπριτζ 1984.
- Sabel Ch., *The Division of Labor in Industry*, Καίμπριτζ 1982.
- Samuel R., *Theatres of Memory*, Λονδίνο 1994.
- Sewell W., *Work and Revolution in France : The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Καίμπριτζ 1980.
- Shoettler P., Historians and Discourse Analysis, *History Workshop Journal*, τχ. 27, 1989, σελ. 37 – 65.
- Stapleton B., «Inherited poverty and life – cycle poverty : Odiham, Hampshire, 1650 – 1850», *Social History*, τχ. 18, Μάρτιος 1993, σελ. 339 – 355.
- Thompson E. P., «The moral economy reviewed» , στον τόμο *Customs in common*, Λονδίνο 1991, σελ. 259 – 351.
- Thompson E. P., «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century» , *Past and Present*, τχ. 50, 1971, σελ. 76 – 136.
- ----, *The Poverty of Theory and Other Essayws*, Λονδίνο 1978.
- ----, *The Making of the English Working Class*, 1963.
- Toews J., «Intellectual history after thw linguistic turn : the autonomy of meaning and the irreducibility of experience» , *American Historical Review*, τχ. 92, 1987, σελ. 879 – 907.
- Wall R – Henderson J., *Poor Women and Children in the European Past*, Λονδίνο 1993.
- Woolf S., *The poor in Western Europe in the eighteenth and nineteenth centuries*, Λονδίνο 1986.

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Έ, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία : από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σελ. 173 – 204.
- ----, «Αμφισβητούμενα νοήματα : προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914 – 1936», *Τα Ιστορικά*, τχ. 28 – 29, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1998, σελ. 171 – 202.
- ----, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο : όψεις και θέσεις», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σελ. 193 – 204.
- ----, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας : η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος} – 20^{ος} αι.)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σελ. 342 – 351.
- Αγριαντώνη Χ. – Φενερλή Α., (επιμ.), *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Ερμούπολη – Αθήνα 1999.
- Αγριαντώνη Χ., «Η βυρσοδεψία της Ερμούπολης», στο *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σελ. 277 – 278.
- ----, «Η θέση της Ερμούπολης στην ελληνική οικονομία τον 19^ο αιώνα : οι παγίδες των πηγών», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, Σεπτέμβριος 1983, σελ. 193 – 199.

- --- , «Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 603 – 608.
- ---- , *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986.
- Αμπελάς Τ., «Λουκά Ράλλη ιδιόγραφοι αναμνήσεις και αποκαλύψεις», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 4, Αθήνα 1892, σελ. 480 – 481.
- --- , *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874, φωτομηχανική επανέκδοση Ερμούπολη 1998.
- Ανώνυμος, «Εκπολιτιστική δύναμις της γυναικός», *Οικονομική Επιθεώρησης*, 1879, σελ. 271 – 275.
- Ανώνυμος, «Η γυνή ως εργάτης και ως μήτηρ», *Οικονομική Επιθεώρησης*, Νοέμβριος 1888, σελ. 437 – 439.
- Ανώνυμος, «Η εργασία εν τοις εργοστασίοις», *Οικονομική Επιθεώρησης*, 1878, σελ. 477 – 480.
- Ανώνυμος, «Ηθικο – βιομηχανική της γυναικός έποψις», *Οικονομική Επιθεώρησης*, Νοέμβριος 1887, σελ 193 – 197.
- Ανώνυμος, «Ο Σοσιαλισμός εν Ελλάδι», *Η Κοινωνία*, 28. 4. 1891.
- Ανώνυμος, «Πρόγραμμα σοσιαλιστικών», *Σοσιαλιστής*, Σεπτέμβριος 1892.
- Ανώνυμος, *Η Δημοτική Εκλογή του Δήμου Ερμουπόλεως*, Ερμούπολη 1874.
- Ανώνυμος, *Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής Απόρων παίδων Ερμουπόλεως*, Ερμούπολη 1889.

- Ανώνυμος, *Τα εγκαίνια της εν Ερμουπόλει Σχολής των Απόρων παιδων και αι προκαταρκτικαί εργασίαι*, Ερμούπολη 1874.
- Ανώνυμος, *Λογοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής Απόρων παιδων Ερμουπόλεως*, Ερμούπολη 1889.
- Ανώνυμος, «Συμβουλαί διά τους τεχνίτας», *Ο Καζαμίας της Ακροπόλεως του 1891*, Αθήνα 1890, σελ. 146 - 152
- Βαλσαμάκης Ν., «Περί εργασίας», *Οικονομική Επιθεώρησις*, Μάρτιος 1887.
- Βαμβακάρης Μ., *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή – παρουσίαση Αγγέλα Βέλλου Κάιλ, Αθήνα 1978
- Βάμβας Κ., «Περί τραπεζών του λαού», *Παρνασσός*, Ιανουάριος 1887.
- Βαρίκα Ε., «Το κενό στον καθρέφτη : Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη*, τχ. 3, 1988, σελ. 64 – 71.
- --- , *Η εξέγερση των κυριών. Η γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833 – 1907)*, Αθήνα 1987.
- Βατσάκη Αργ., *Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου στα 1825*, αδημ. μεταπτυχ. εργασία, Ρέθυμνο 2001.
- Βαφιαδάκη Δ., *Άρθρα τινά εκ της εφημερίδος «Πολίτης»*, Ερμούπολη 1887.
- Βοβολίνης Κ., «Ζίφος Λουκάς» στο *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τ. 4, Αθήνα 1958, σελ. 167 – 178.
- Cheston Ch., *Η Ελλάς τω 1887*, χχ.
- Γιαννιτσιώτης Γ., *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2001.

- Γκούτος Χ., *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος, 1834 – 1914*, τ. Α΄, Αθήνα 1988.
- Deschamps G., *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. ο κόσμος του Χαριλάου Τρικούπη*, (μετ. Α. Δαούτη), Αθήνα 1992
- Δημόπουλος Γ., «Εκ των σταφιδοφόρων Επαρχιών», *Μεταρρυθμιστής*, , 15. 2.1894.
- Δραγούμης Ν., - Barreau Th., *Συμβουλαί προς τους χειρώνακτας*, Αθήνα 1865.
- Δρακάκης Α., *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπόλεως (Σύρας)*, τ. Α΄- Β΄, Αθήνα 1979.
- Δρακούλης Π., «Τι εστί κοινωνισμός», *Άρδην*, Νοέμβριος 1886.
- Δρίκος Θ., *Η πορνεία στην Ερμούπολη το 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2000.
- Εμπειρικός Ε., «Το ζήτημα των μεταναστών μας», *Παρνασσός*, Απρίλιος 1890.
- Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Αθήνα 1986.
- Ζωγραφάκης Ν., *Η Ερμούπολις υπό εμπορικήν, βιομηχανικήν, ναυτιλιακήν έποψιν*, Αθήνα 1886.
- Ζωγράφου Ευγ., «Πώς εργάζονται αι γυναίκες μας», *Δημοσιεύματα*, τ. 4, Αθήνα 1903.
- Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848 – 1875*, Αθήνα 1994.
- ---, *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875 – 1914*, Αθήνα 2000.
- ---, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789 – 1848*, Αθήνα 2000.
- Θεοδώρου Β. – Λούκος Χ., *Το αρχείο της βιομηχανίας «Κλωστήριον και Υφαντήριον Ε. Λαδόπουλου Υιών εν Σύρω»*, Αθήνα 1996.

- Θεοδώρου Β., «Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σελ. 71 - 90.
- Καλαφάτης Θ., «Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία : οι οπαδοί του Απόστολου Μαρκάκη στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890 – 1900)», *Τα Ιστορικά*, τ. 18 - 19, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1993, σελ. 113 – 142.
- Κάννερ Ε., «Λόγοι περί γυναικών στην Ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856 – 1908)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 35, Δεκέμβριος 2001, σελ. 299 – 334.
- Καρδάσης Β., *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832 – 1857)*, Αθήνα 1987.
- Κλων Στ., *Επιγραφαί της νήσου Σύρου*, Αθήνα 1875.
- Κοκκινάκης Γ., «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 21, Αθήνα 1999, σελ. 85 – 108.
- ---, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα 1830 – 1910*, Αθήνα 1999.
- Κόκκινος Γ., «Η αμφιθυμία για την πόλη. Η ελληνική διάνοηση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα και το αστικό φαινόμενο», στο *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2000, σελ. 597 – 614.
- Kolođny E., «Ερμούπολις – Σύρος. Γέννησις και εξέλιξις μιας ελληνικής νησιωτικής πόλεως», μετάφρ. Τσάγκας Ν., *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 8, 1969 – 1970, σελ. 249 – 286.
- Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Αθήνα 1995.

- Ληξουριώτης Γ., «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα. Η περίπτωση της παιδικής ηλικίας», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σελ. 205 - 223.
- Λιάκος Α., «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989, σελ. 13 – 28.
- --- , *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993.
- --- , *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Θεσσαλονίκη 1985.
- Logue W., «Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι στη Γαλλία», στο *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, Αθήνα 1996, σελ. 65 – 87.
- Λούκος Χ., «Μια ελληνική πόλη σε παρακμή. Η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β', Αθήνα 1985, σελ. 591 – 601.
- --- , «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σελ. 49 – 69.
- --- , *Πεθαίνοντας στη Σύρο το 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο 2000.
- Λυκούδης Εμ., *Η εν Ελλάδι βιομηχανία και αι απεργίαι, υπό την έποψιν της νομικής και της πολιτικής οικονομίας*, Ερμούπολη 1883.
- Μανσόλας Α., *La Grece a l' Exposition Universelle de Paris en 1878*, Αθήνα 1878.
- --- , *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.

- --- , *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι βιομηχανικών καταστημάτων*, Αθήνα 1876.
- --- , *Στατιστικά πληροφορία περί των ατμηλάτων βιομηχανικών εγκαταστάσεων εν Ελλάδι*, Αθήνα 1876.
- Μαράτου – Αλιμπράντη Λ., «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη στο α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β΄, Αθήνα 1985, σελ. 533 – 551.
- Μοσχονάς Δ., «Το ελληνικόν εμπόριον επί μίαν εκατονταετίαν», στο *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εκατονταετηρίδος 1821 – 1921*, τ. Β΄.
- Μουδόπουλος Στ., «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σελ. 225 – 253.
- Μπακαλάκη Αλ – Ελεγκίτου Ελ., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυνακεία καθήκοντα*, Αθήνα 1987.
- Μπαφούνης Γ. (προλεγόμενα – επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, σελ. ιη΄, Εν Αθήναις 1862, Αθήνα 1991.
- --- , «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845 – 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μιας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 9, Αθήνα 1984, σελ. 211 – 243.
- --- , «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Β΄, Αθήνα 1985, σελ. 561 – 564.
- Μπούκας Μ., *Οδηγός των κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875.

- Μπουρνόβα Ευγ., «Κοινωνικο – επαγγελματικές δομές και πληθυσμιακές μεταβολές στο Ρέθυμνο. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Ελληνικό Κράτος» στα Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι)*, Αθήνα 2000, σελ. 437 – 445.
- Παπαναστασόπουλος Μ., *Λόγος εναρκτήριοις των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων παιδων*, Ερμούπολη 1880.
- Παρασκευάς Δ., - Σκάσσης Θ., «Παρατηρήσεις τινές περί της εν Σύρω ενσκηψάσης χολέρας κατά τον Ιούλιον και Αύγουστον του 1854», *Ιατρική Μέλισσα*, τ. 2, 1854, σελ. 253 – 265
- Παρρέν Κ., «Άσυλον απόρων εργατιδών Αγίας Αικατερίνης», *Εφημερίς των Κυριών*, 20. 12. 1892.
- --- , «Αι γυναίκες εν τη ελληνική βιομηχανία. Τετρακόσiai εργάτιδες εν τω εργοστασίω Ρετσίνα», *Εφημερίς των Κυριών*, 13. 9. 1887.
- --- , «Γυναικεία δράσις εν Σύρω», *Εφημερίς των Κυριών*, 14. 11. 1893.
- Perrot M., «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων», *Δίνη*, τχ. 1, 1986, σελ. 77 – 83.
- --- , *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Ερμούπολη 1988
- Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1993.
- Ράπτης Κ., «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789 – 1914 : Προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας», *Μνήμων*, τ. 20, Αθήνα 1998, σελ. 233 – 237.

- Ρηγίνος Μ., *Μορφές Παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870 – 1940*, Αθήνα 1995.
- ---, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909 – 1936*, Αθήνα 1987.
- Ροΐδης Ε., *Συριανά αφηγήματα*, Αθήνα χ.χ
- Σαλιμπά Ζ., «Η πολυτέλεια του φτωχού : Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19^{ου} αιώνα», στο *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1998, σελ. 89 – 97.
- Σαμίου Δ., «Ιστορία των γυναικών : Η διεθνής συνάντηση στο Άμστερνταμ», *Δίνη*, τχ. 1, 1986, σελ. 72 – 76.
- Σβώλος Α., *Νομικαί Μελέται*, Αθήνα 1957.
- Σερούιος Γ., *Περί του Βυζαντινού Παρθεναγωγείου και ποία γενική και τα μάλιστα ενδιαφέρουσα πορίζεται εντεύθεν αλήθεια*, Ερμούπολη 1847.
- Σεφεριάδης Σ., «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870 – 1936) : Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, τχ. 6, Νοέμβριος 1995, σελ. 11 – 78.
- *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881.
- Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως υπό την προστασίαν της Αυτής Μεγαλειότητος της Βασιλίσσης, *Έκθεσις πεπραγμένων, 27 Απριλίου 1874 – 26 Απριλίου 1875*, Αθήνα 1875.
- Τούντας Μ., «Πόλη και βιομηχανία. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1985, τ. Β, σελ. 609 – 634.

- Τραυλός Ι. – Κόκκου Αγγελ., *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 1980.
- Τσιριμώκου Λ., «Γραμματολογία της πόλης», στο *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τ. Α', Αθήνα 1985, σελ. 167 – 192.
- Vigarello G., *Το καθαρό και το βρώμικο. Η σωματική υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Αθήνα 2000.
- Φενερλή Αγγελική, «Ο καλλωπισμός της πόλης. Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημόσιων κτιρίων στην Ερμούπολη (19^{ος} αι.)», στα Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2000, σελ. 173 – 182.
- Φουντανόπουλος Κ., «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914 – 1936) : ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά*, τχ. 18 – 19, Ιούνιος – Δεκέμβριος 1993, σελ. 205 – 226.
- ---, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908 – 1936)*, αδημ. διδακτορ. διατριβή, Αθήνα 1998.
- Φουρναράκη Ε., *“Institutrice, Femme et Mere” : Idees sur l' education des femmes en Grece du XIX siecle (1830 – 1880)*, Διδακτορική διατριβή, τ. Α' - Β', Universite de Paris VII, Παρίσι 1992.
- ---, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830 – 1910)*, Αθήνα 1987.
- Φραγκίδης Α, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1894.

- Φρέρης Μ., «Η πρώτη απεργία στη Σύρο», *Συριανά*, τ. 6 – 7, 1986
- Χατζιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830 – 1940.*, Αθήνα 1993.
- Χατζιδάκης Ι., *Λόγοι Ι. Χατζιδάκη, υποψηφίου βουλευτού επαρχίας Σύρου*, Ερμούπολη 1895.
- Χουλιάρκης Μ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821 – 1971*, τ. Α΄, μέρος ΙΙ, Αθήνα 1974.
- Χουλιάρκης Μ., Μακρής Ε, Γριτσόπουλος Ε., Γκεβέτσης Μ., Αγιοπετρίτης Α., *Στατιστικά μελέται 1821 – 1971*, Αθήνα 1972.